

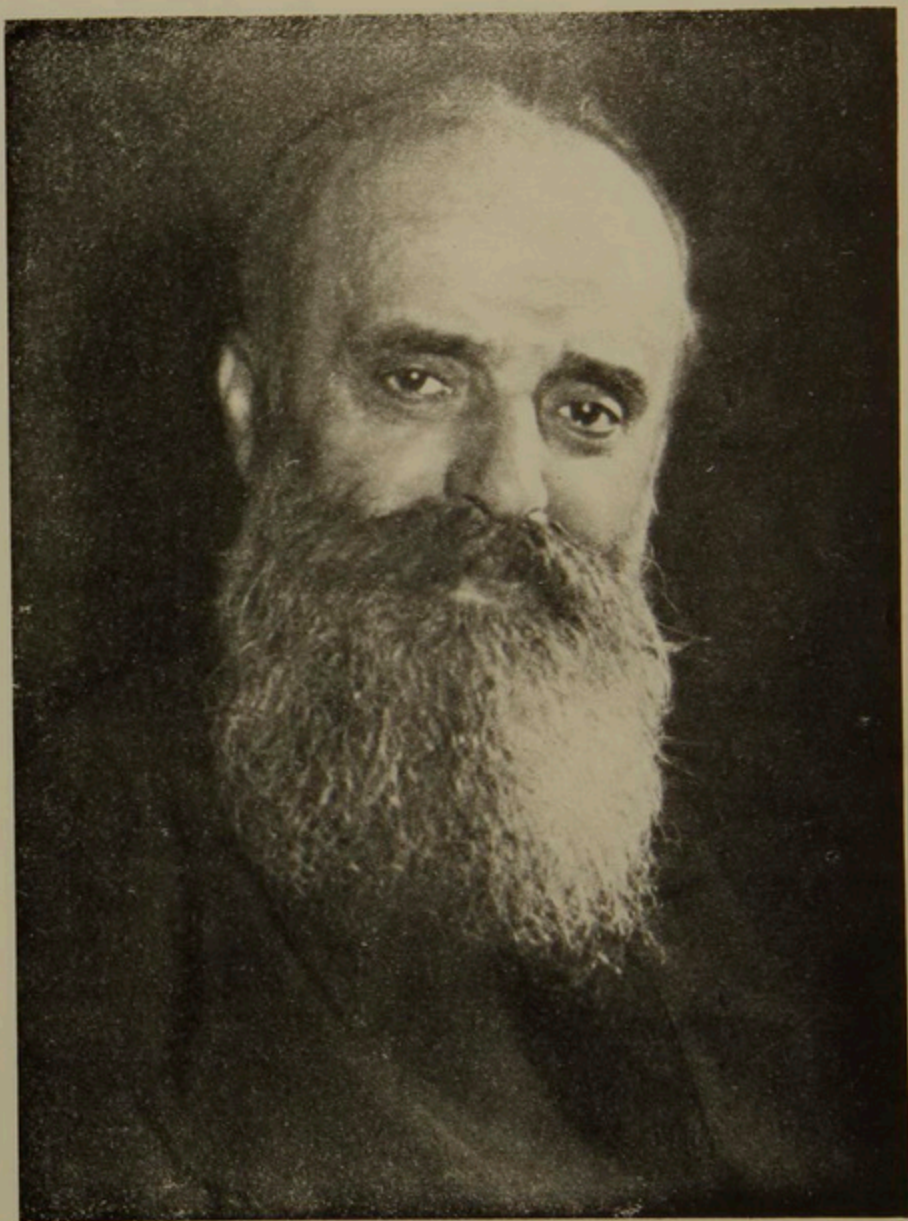
ԵՐԶԱՆԿԱՅԻՇԱՏԱԿ ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ
(Մահուան Յիսմամեակին Առթիւ)

Ս Ի Ո Ն

1989

Յուլիս - Օգոստոս - Սեպտեմբեր

Թիւ 7 - 8 - 9

ԵՐԶԱՆԿԱՅԻՇԱՏԱԿ
ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԻ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

ՄԻՈՒՆ

ԱՄԱՍԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԼԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ԿԳ. ՏԱՐԻ - ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1989

Յուլիս - Օգոստոս - Սեպտեմբեր

Թիւ 7 - 8 - 9

1989

July - August - September

No. 7 - 8 - 9

S I O N

VOL. 63

A MONTHLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY

OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

Proprietor: His Beatitude the Armenian Patriarch of Jerusalem

St. James Press, Jerusalem

ՓՈՐԳՈՄ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ

ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԷԸ ԵՐԷԿ ԵՒ ԱՅՍՈՐ

Ժամանակը մարդերու իրական կենսագիրն է։ Բնութեան մէջ ամէն բան հեռաւորութենէն փոքր կ'երևի, նոյնն է մարդոց պարագային։ Սակայն մեծ անձնաւորութիւնները չեն տժգունիր, չեն հիննար տարիներու հեռաւորութենէն, նման զուլս զործոց պատկերներու, որոնց հեռուէն պէտք է նայիլ, զանոնք ճիշդ կերպով տեսնել կարենալու համար։ Ահա թէ ինչու հանդիսաւոր զիտակցութեամբ, Ս. Յակոբեանց զինուորեալ Միաբանութիւնը իր յարգանքի տուրքը կը բերէ հանգուցեալ Պատրիարք Թորգոմ Սրբազանի յիշատակին, անոր մահուան յիսնամեակին առիթով։

Մեծ մարդոց հոգիին բացատրութիւնը պէտք է որոնել հոգիին մէջ այն ժողովուրդին, որուն ծոցածին զաւակներն են անոնք։ Անշուշտ բարեպաշտ մօր մը և ազնուամիտ հօր մը հոգիէն ստացած պէտք է ըլլան անոնք իրենց մեծութեան առաջին կայծերը, որոնք կեանքի ընթացքին խարոյկի պիտի վերածուէին, մեր Եկեղեցւոյ և ժողովուրդի կարիքներուն և ցաւերուն իբրև սպեղանի։ Մեծ մարդերը անտարակոյս անձնաւորեալ արտայայտութիւններ են իրենց ցեղին և ժամանակին. անոնց կեանքի պատմութիւնը պէտք է որոնել ոչ թէ հոյլ մը թուականներու և ծանօթութիւններու մէջ, որոնցմէ կը հիւսուի կենսագրութիւն մը, այլ լուսաբանութեանը մէջ այն ձգտումներուն և շարժառիթներուն, որոնք կը յատկանշեն անոնց ժամանակն ու միջավայրը։

Անոնք որ ճանչցան հանգուցեալ Պատրիարքը իր իղձերու անկեղծութեանը մէջ և մեր ժողովուրդի և Եկեղեցիի կարիքները, զգացին այդ օրերուն թէ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան զահակալ ըլլալու իր ընտրութիւնը նոր թուականի մը առաւօտը կը բանար այս Աթոռի երկնքին ներքև։ Սրբոց Յակոբեանց դարաւոր և մեծապանծ Հաստատութեան օրըստօրէ յարաճուն կարիքները այլևս անհրաժեշտ դարձուցեր էին որ երջանկայիշատակ Գուրեան Պատրիարքէն յետոյ, իր արժանաւոր աշակերտին յանձնուէր վերատեսչութիւնը Երուսաղէմի Աթոռին։ Այս համոզումը ոչինչ ունի իր մէջ պատրողական, որովհետև արդիւնքն էր ոչ թէ զգացումի՝ այլ սկզբունքի մը։ Այդ սկզբունքը այն մտածումն է թէ Հաստատութիւններու և համայնքներու կեանքին շինութեան գործը առաւելապէս կը կարօտի զիտակից ուժերու, որոնք երևան կու գան բարոյական առաքինութիւններով զօրացած գործիչներու միջոցաւ։ Գաղափար մըն է այս, որուն ճշգրտութիւնը սրաազրաւօրէն հաստատող զեղեցիկ ապացոյցները քիչ չեն եղած մեր ազգային կեանքին մէջ։ Հայութեան լաւագոյն օրերը կը զուգադիպին միշտ իր բարոյական մեծութեան թուականներուն։ Այդ թուականներէն իւրաքանչիւրին վերև կը սաւառնի դէմքն ու անունը հաւատքի և տեսիլքի մարդոց, որոնց մէջ միայն կրնայ ապրիլ Աստուծոյ Հոգին, առաջնորդութեան ճշմարիտ ոյժը։

Գործը դիւրին չէր անշուշտ, որովհետեւ երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Աթոռը զահ մը ըլլալէ աւելի՝ խաչ մը եղած է միշտ: Դժուարութիւնները այնքան մեծ էին որ հրաշքի մը կարիքը անհրաժեշտ պիտի ըլլար այդ պայմաններուն ներքեւ: Սակայն այնքան մեծ էր Միաբանութեան և ազգին վստահութիւնը Թորգոմ Պատրիարքի նկատմամբ՝ որ սիրով պիտի պահանջէր որ Դուրեանի հոգիով զեղուն մարդը զօրժէր այդ հրաշքը, որ դարերով կատարուած է արդէն այս նուիրական յարկին տակ: Հրաշք մը չէ՞ միթէ զարմանալի այն իրողութիւնը, որով իր ճակատագրին դէմ ամէն օր մաքառող մեր ժողովուրդը, դարէ դար ամէն կողմէ շարունակ վերջնականապէս և անարգուած, կրցած է սակայն պահել հոս, Վիշտին սրբութիւնը և Յոյսին զօրութիւնը խորհրդաւորող այս Սուրբ երկրին մէջ, իր դերն ու դիրքը, հաւասար գետնի վրայ աշխարհի ամենէն հզօր ու յառաջագէմ քրիստոնեայ ազգերու կարգին:

Անոնք որ վհատութեան մութ ժամերուն փորձուեցան երբեմն տարակուսիլ մեր ժողովուրդի հոգիի մեծութեան վրայ, թող զան հոս՝ ազգային արուեստի և դպրութեան հոյակապ գանձարաններու կողքին տեսնելու ազգային կամքի և հաւատքի այլապէս և գերազանցօրէն գմայլելի այն գանձարանը՝ ուր կը հանդիսադրուին մեռնիլ չզրկուող ցեղի մը լաւագոյն արգասիքները: Ազգեր ինչպէս անհատներ կ'ապրին գերազանցօրէն հոգեկանով, որմէ կախուած է կրօնին, զիրին և արուեստին զոյութիւնն ու յաւերժացումը: Մարդիկ ոչինչ կրնան իրացնել երբ բաժնուած կը մնան կեանքի գերագոյն այդ ալքիւրէն: Մարդոց մեծութիւնը կը չափուի այդ ալքիւրին բացուելու և անկէ կարելի օժանդակութիւն ընդունելու համեմատութեամբ: Աստուածային շունչէն թափուր կեանքերուն մէջ անասնական ինչ մը կայ որ կորստեան կը տանի մարդը: Առանց գերագոյն այդ ոգիին, ամէն օր մարդուն մէջ ապրող կենդանի տեսիլքին, մենք պատրանքի զօներ ենք: Առանց այդ կենդանի շունչին, մեր խօսքը բարբաճանք է, մեր սիրտը՝ մալձամաշկ, մեր մարմինը՝ խանձած ոսկրակոյտ, իսկ մեր զօրժը՝ անիմաստ շարժումներու տեսարան մը միայն: Մեր եկեղեցւոյ և ժողովուրդի մեծ առաջնորդները միշտ ունեցած են այդ ոգին, թէ՛ իրենց սրտին խորը և թէ՛ իրենց զրշին ծայրը, և այդ ոգիով առաջնորդած սերունդները:

Մարդեր կան որոնք կը պատկանին ժամանակին և մարդեր՝ որոնք ճշմարտութեան: Անոնք որ կը պատկանին միայն ժամանակին՝ սովորական մարդեր են, իսկ անոնք որ կը բացուին լոկ ճշմարտութեան՝ վերացական անձնաւորութիւններ: Մեծ մարդը ան է որ կրնայ պատկանիլ թէ՛ ժամանակին և թէ՛ ճշմարտութեան: Խղճի քաղցը հանդարտութեամբ կրնանք ըսել թէ հանգուցեալ Թորգոմ Պատրիարքը թէ՛ ճշմարտութեան և թէ՛ ժամանակի մարդն էր: Նման մեր եռամեծար հայրապետներուն, հանգուցեալին համար հայրենիքն ու ժողովուրդը անշամանդաղ ճշմարտութիւններ էին, որոնց պէտք էր միշտ հաւատարիմ մնալ ի զին ամէն զոհողութեան: Իսկ Հայ եկեղեցին անսահման զրօշ մը, Լուսաւորչի կանթեղը, որ կը լուսաւորէ թէ՛ մեր անցեալի սխրագործութիւնները և թէ՛ ապագայ վաղորդայնները: Այս մտատեսիլ մղումներու տակն էր որ ան զործեց տարիներով, Արմաշէն Սեբաստիա, Եփսոս և Երուսաղէմ, Եռանդով, սիրով և հաւատարմութեամբ, իրրեւ արժանաւոր քուրմը Հայ եկեղեցին:

Ունէ մէկէն աւելի, Նորին Ամենապատուութեան անառիկ իրաւունքն է Սաղմոսերգութիւն հետ կրկնել. «Այլ ես իբրեւ ձիթենի պտղալից ի տան Աստուծոյ»։ Իր զործունէութեան յիսուն տարիներու զեղեցիկ բարձունքին վրայ կեցած, անձնագործ յօժարութեամբ նուիրելէ վերջ ինքզինքը կոչումներու ամենէն խորհրդաւորին և ազնուականին, կրցած է բարձրանալ դարութենէ Պատրիարքութեան, շնորհիւ իր ամբասիր նկարագրին, իմաստուն լրջութեան, հոգեկան ուժին և արդիւնառատ զործունէութեան։ Ո՞վ հետեւաբար կրնայ Տիրոջ տան մէջ իրմէ աւելի համարձակութեամբ Սաղմոսերգել. «Այլ ես իբրեւ ձիթենի պտղալից ի տան Աստուծոյ»։ Իբրեւ բարձրաթուիչ եկեղեցական, միշտ բարձր եղած է Նորին Սրբազնութեան տեսակէտը, նման բոլոր անոնց՝ որոնք բարձրագոյն տեսիլքէ մը կ'առնեն իրենց ներքին մղումը։ Գաղափարաբանութիւն և փրկչական սկզբունքը իր խղճին տիրական խորհուրդներէն մին է եղած, որովհետև չէ գիտցած ազդուիլ ատելութիւններէ, վերէն նայած է փոքրութիւններուն և նախընտրած է մարդերու և զործերու աւելի բարի և օգտաշատ կոյմերը տեսնել։ Ամենէն պիտի և պինդ դառնութիւններու մէջ մնացած է անխիբտ և խաղաղ, որովհետև իր զգացումներն ու գաղափարները կրցած են զանել իրենց ներդաշնակութիւնը։

Դժուար է անշուշտ արժէքներու համեմատական կշիռը կազմել, սակայն մարդիկ մեծ են համաձայն իրենց ձգտումներուն։ Անոնք որ կը խիզախեն իրենց անձին համար, իրենց անձը միայն կ'արժեն, անոնք որ կը պայքարին ի խնդիր աշխարհի բարիքներուն՝ աշխարհը կը գտնեն լուի, իսկ անոնք որ կը ձգտին իրենցմէ անդին, համայնական և յաւիտենական ճշմարտութիւններուն, մեծագոյններէն են մարդոց որդիներուն։ Որովհետև ով որ կը հաւատայ կարելիին՝ իմաստուն է անտարակոյս, սակայն ով որ կը հաւատայ յաւիտենական արժէքներուն՝ մեծ է, զգալով միշտ երկնքին բացուիլը իր զլխուն վերև։

Մեծ երազի մը իրագործումն է Հայ եկեղեցին, Լուսաւորչի առաքելական հոգիին կոթողը։ Խոր Վիրապի արհաւիրքէն չվախցող, տարիներով պայծառ տեսիլքի մը սեւեռուած հոգիին յայթանակը։ Պատմութեան բոլոր մեծ զործերը նախ երազներ, ծրագիրներ եղած են։ Երազ մըն էր երբեմնի Սողոմոնի զեղեցիկ տաճարը Փիւնիկեցի ճարտարապետի միտքին մէջ, ծրագիր մը՝ Մովսէսի հռչակաւոր արձանը Միշէլ-Անժի երևակայութեան խորը, երազ մը՝ այս անպատմելի տիեզերքը Աստուծոյ մտքին մէջ և երազ մը եղաւ անտարակոյս Հայ եկեղեցին Լուսաւորչի համար։ Երազը Աստուծոյ խորհուրդին արտայայտութիւնն է, շողը հոգիին, սանդուղը՝ մարդուն և երկնքին միջև։ Մեր ժողովուրդի գոյութեան զաղանիքը իր երազի ժողովուրդ մը ըլլալն է և մեր կեանքը զինն է այդ երազին։ Երազ կ'ըսեն մարդիկ ու կ'անցնին, առանց անդրադառնալու անոր ներքին իրականութեան։ Երազները մարգարէութիւններ են ապագայ իրագործումներուն։ Ինչ որ մեր հոգին կը յղանայ և կ'ըղձայ, շատ յաճախ տեսիլքի ձևով կը ներկայանայ մեզի։ Բոլոր մեծ իրագործումներու սահմանուած հոգիները յաճախանքի ներքև են երազներու, որոնց ետև միշտ կայ իրականութիւն մը որ ի յայտնութեան է։

Պատմութիւնը մարդերու կեանքին յիշատակարանը ըլլալէ աւելի, զազաւարներու և երազներու հանգէսն է: Ժիզը զոր ժողովուրդները կ'ընեն, շինելու իրենց հողին պատկերը: Քանի՜ ազգեր, երբեմն հօր ու տիրական, այսօր չունին իրենց հողին այդ պատկերը ազգերու պատմութեան պատկերասրահէն ներս, հակառակ իրենց թիւին և նիւթական յաղթանակներուն: Մեր եկեղեցական և ազգային տօները անթառամ պսակներ են անոնց՝ որոնց յաղթանակին հրաշքը և առերևոյթ պարտութեան առաքինութիւնը հաւասարապէս ճոխացուցած են մեր հողին գանձարանը: Ձեր միտքին աչքերովը դիտեցէք կարաւանը մեր սուրբերուն և հերոսներուն, ներկայացուցիչներ ուժի և բարութեան, որոնք տարագեղ ծաղիկներու նման մեր պատմութիւնը շուշանեցին, առաքելական կրկէսի մը վերածելով այն հողը՝ զոր մեր ճակատագիրը ծփացող դրօշակը ըրաւ պատմութեան մահասփիւռ խորշակներուն:

Զիշդ է թէ երազի մը իրագործումն է մեր եկեղեցին. սակայն չի բաւեր երազը, աստուածային իմաստութիւն պէտք է տեսիլքով գոյաւորուածը տնտեսելու, իր նպատակին առաջնորդելու: Մարդկային իմաստութիւնն ալ բաւական չէ, որովհետև այսօրուան գիտութիւնը վաղուան առաքելն է: Երկնային իմաստութեան շնորհիւ է որ ձկնորսները առաքեալ և հովիւները մարգարէ կը դառնան, որուն կրակովը կը սրբունին թոթով շրթները և որուն երկաթէն կը ձուլուն տկար կամբերը: Մեր եկեղեցւոյ մեծ ճարտարապետներուն, Լուսաւորիչէն սկսեալ, չպակսեցաւ այդ իմաստութիւնը, որոնք երկնային ծորանքներէն ըմպեցին և եղան մատենագիրներ, սուրբեր և մատուակներ երկնային և երկրային բարիքներուն: Սակայն չի բաւեր նաև իմաստութիւնը, անոր պէտք է միանայ գոհողութիւնը, որպէսզի տեսիլքով յղացուած, իմաստութեամբ ճարտարապետուած տունը կարենայ դիմանալ:

Զոհողութեան ոգին միշտ արթուն և կենդանի եղած է մեր դարաւոր կեանքին մէջ: Եթէ յաճախ մեզի պակսած է իմաստութիւնը, սակայն երբեք զոհողութիւնը: Վկայ՝ մեր բիւրաւոր սուրբերն ու նահատակները, մեր արիւնոտ բայց սուրբ պատմութիւնը: Հայ եկեղեցւոյ պատերը իր զաւակներու արեան շաղախով են ամրացած, հայ հաւատքին կանթեղը իր զաւակներու արցունքով է միշտ վառ մնացած: Հայ եկեղեցին ցեղին խղճատանքն է, այն սրբաբարանը՝ ուր հայ կեանքը ամենէն աւելի մարգուցեալ դէպի բարին և կատարեալը, այն գանձարանը՝ ուր պահուեցան մեր հողին և մտքին շնորհները, բայց մանաւանդ փրկութեան տապանը՝ մեր պատմութեան արիւնոտ ծփանքներուն դիմաց:

Ո՞ր հայը, որ փոքր ի շատէ ծանօթ է իր տոհմային պատմութեան և ունի խիղճ, պիտի չընդունէր թէ իբրև ժողովուրդ և իբրև ազգ, տանեօթ դարերէ ի վեր մեր գոյութիւնը կը պարտինք մեր եկեղեցիին: Ինչ որ Հայ եկեղեցին ցարդ կատարած է ազգային կեանքին մէջ և կը կատարէ, պահանջն է իր հողին. և ասիկա անոր համար, վասնզի Աւետարանը մաղաղաթ և հայ գիր ըլլալէ առաջ, Հայ սիրտ է մեր կուրծքերուն տակ. մեր տաճարները մարմարեայ շէնք ըլլալէ առաջ, մեր նահատակներու մարմինները ամփոփող քարէ կայաւաններ են, ըխած մեր երկրի ալքերէն: Առանց Հայ եկեղեցւոյ չեմք զգա-

յութեան, մենք հազիւ թէ հայ ենք: Ահա թէ ինչո՞ւ Դաւրիթեցին կ'ըսէ «ի վերայ աշոյն Սուրբ Լուսաւորչի հաստատեալ կայ ամենայն ազգ հայոց»: Հայ եկեղեցին կրօնական հաստատութիւն մը ըլլալով հանդերձ, իր մէջ միշտ տիրական եղած է ազգայինը: Կրօնքը նոյնացած է մեր ազգային կեանքին հետ և դարձած միևնոյն: Բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներուն համար կարելի է ըսել թէ անոնք երկու ազգեր են, տոհմային և կրօնական զատորոշումներով. մեր եկեղեցին և ժողովուրդը սեռն և սերտ առէջներով թեզանուած են իրարու. այս իրողութեան մէջ է մեր եկեղեցւոյ ուժը և սրտառուչ հանգամանքը: Հայ եկեղեցին կը նշանակէ հայ զիրը, զրականութիւնը և ճարտարապետութիւնը, երաժշտութիւնը, ծէսը, գումարը մեր հոգիի և մտքի իրագործումներուն, կաթողիկէն մեր իղձերուն և երազներուն, մէկ խօսքով՝ հայ կերպը Աստուծոյ մօտենալու:

* * *

Մարդը, որուն յիշատակը տակաւին թարմ է մեր մէջ, եղաւ մեր վերջի շրջանի մեծագոյն եկեղեցականներէն մին: Արմաշէն կու գար ան, դպրեմանքէ մը՝ որուն հայկական խորքը և Եւրոպական յառաջահայեաց զգացողութիւնը իրարու հետ հաշտ ապրեցան այս դարու սկիզբներուն: Այս նոր ոգիի գոյաւորման մէջ մեծ ըստին ունէին ժամանակին հարկերն ու կարիքները: Օրմանեան և Դուրեան, մին մեթոտի և միւսը ներշնչումի մարդ, զերազանցօրէն ատակ իրագործիչները եղան անոր: Արմաշի մէջ Թորգոմ Սրբազանը առաջին տարիէն Օրմանեանի զուգընթաց ուսուցիչ ունեցած է Դուրեանը, դեռ պատանի, հիացող մը այս վերջինին, զրաւուած անոր իմացական և հոգեկան շնորհներէն: Դուրեանի անձը իր սուրբ մտատիպարը եղած է և զինք առաջնորդած տարիներով իր ճամբուն մէջ: Քիչ անգամ պատահած է որ ուսուցիչ մը այսքան հզօր ազդեցութիւն ունենայ իր ունէ աշակերտին վրայ: Անձին օրինակը շատ յաճախ աւելի անդիմադրելի է քան զիրքերու իմաստութիւնը: Ան Օրմանեանի մեթոտին և Դուրեանի ոգիին ամենէն կատարեալ ներկայացուցիչը եղաւ:

Դիմագծել կարենալու համար զինքը, կարևոր է նկատի ունենալ այն միջավայրը՝ որուն համար կը պատրաստուէր ան իրր եկեղեցական, Դիւրին չէ քանի մը տողերով ճշդել պատկերը այդ օրերուն, որ մեր նոր պատմութեան ամենէն ճակատագրական շրջանը պիտի ըլլար: Երբ Թորգոմ Վարդապետ, իր դպրոցական ընթացքը աւարտելէն յետոյ, իրր վեղարաւոր կը կենար Հայ եկեղեցւոյ սեմին, արեան հեղեղ մը ողողած էր մեր երկրին կարևորագոյն կեդրոնները, ամէն ուր որ հայ կեանքի աշխոյժը և ապագայի մը յոյսը զիրենք զգալի ըրեր էին: Սակայն ամէն ինչ կ'որոտուած չէր դեռ. խաւարին մէջ կայծեր կային իրր սպասման խորհրդանիշ: Տարիներէ ի վեր սկսուած վերագարթնումի երկունքը կը շարունակուէր նոյնիսկ արիւնին տակ: Ներքին խմորումներ, տենդայոյզ երազներ և դարերու աւերը սրբազրելու ճիղեր կը կազմէին ոգին այդ երկունքին:

Ազգային այս աղէտին դիմաց, հաւատարիմ մեր պատմութեան, դարձեալ Հայոց եկեղեցին էր որ կը ստանձնէր իր դարաւոր դերը, ծիրանի ծովէն բարձրացող կարմիր եղեգնիկի նման, յոյսի ջահի մը պէս կենալու մեր կործանած ժողովուրդի աչքերուն դիմաց։ Աւելին, ան պիտի հաւաքէ, պիտի սփռի, պիտի յուսադրէ։ Արմաշականութիւնը կրօնական իտէալով ժողովուրդին ծառայութեան յօժար հոյլ մը հոգեւորականներ ի սպաս պիտի դնէր մեր եկեղեցւոյ դարաւոր այդ դերի իրազորման։ Ինչ փոյթ թէ ոմանք տարբեր չափ և կշիռ գործածել ուղեն այդ սերունդը դատելու ատեն, զայն վրիպած նկատելով, և այս ի հեճուկս կրօնին։ Ձկանխենք պատմութեան դատաստանը, սակայն ճշմարտութիւն է թէ մեր պատմութեան փառքը հիւսող բոլոր եկեղեցական մեծ դէմքերը եղած են որքան կրօնական՝ նոյնքան ազգային։ Յետոյ՝ անիմաստ է պարսաւը ընել մարդոց, որոնց մեծ մասը մեր օրերու արիւնոտ պատմութեան Ղևոնդները եղան իրր հաւատքի և ցեղի նահատակներ։ Ամէն սերունդ տուրք մը ունի իր ժամանակին, երանի անոնց՝ որոնք զոհաբերութեամբ կը վճարեն զայն։ Կրօնական և ազգային ծառայութեան առաջադրութիւններով սկզբնաւորուած այդ գործունէութիւնը պիտի իւրացնէր շուտով եղբարբախտ սերունդի մը բոլոր մտահոգութիւնները, բաժնելով յետոյ անոր արիւնոտ ճակատագիրը։

Թորգոմ Վրդ. Գուշակեան, այս իտէալին արի զինուորեալը, Արմաշէն իսկ սկիզբը ըրաւ իր մօտ կիսադարեան պայքարին, ազգային եկեղեցւոյ ճամբուն վրայ։ Իբրև տեսուչ և յետոյ փոխ-վանահայր Արմաշու Դպրեմանքին, Դուրեանի մեկնելէն վերջ, ան արժանաւոր շարունակողը եղաւ իր նախորդներուն։ Դուրեանի վեհութեան և քաղցրութեան վրայ իր մէջ կ'աւելնար կրօնական շեշտ դիմագիծ և վարչական թափանցողութիւն։ Իբրև կրօնաւոր և վարիչ կրօնական վարժարանին, իր աշխարհայեացքը շատ մօտ եղած է Դուրեանին։ Անցեալի պաշտամունք, կրօնական բարձր ոգի և ժողովրդային ծառայութիւն կը կազմէին իր հաւատքին խարիսխները։ Կը հաւատար անցեալէն դէպի ապագան երկարող մեր ճակատագրին, անոր մէջ զգալով միշտ Աստուծոյ մատը։ Բոլոր դաւանական հանգանակներուն մէջ կ'որոնէր հոգեկան միջուկը. միատեք բան մը ունէր՝ դիւրին չտարագուող, նոյնքան դիւրին չպաղող։ Ոչ զիտութիւն և ոչ արգիականութիւն չէին կրցած զինք թիւրել։ Անցեալի սէրը, կրօնքին զգացումը և ազգին խղճմտանքը որակումներ լոկ չէին իրեն համար, այլ ուժ-զին և զանգուածեղ զգացումներ։ Թորգոմ Սրբազանը հաւատացեալ մըն էր, բայց չեղաւ այդ հաւատքին ոգին եղծող արտաքին խստութեանց ինքզինք ենթարկողը։ Կրօնքը իր մէջ հրամանակարգ ըլլալէ աւելի, մտահայեցողութիւն, յուզում և բարոյական էր, մարդկային յառաջդիմութեան և ազնուացման գերազոյն ազդակը։

Եկեղեցւոյ և ժողովուրդի սպասին մարդը եղաւ և այդ պէտքերուն համար պատրաստեց ինքզինքը զերազանցապէս։ Ասպարէզին հարկադրանքը և իր բեղուն միտքը զինքը զեղեցիկ բարձունքի մը հանած էին, որ պատկառանք կ'ազդէր ամէնուն։ Կը ճանչնար մեր պատմութիւնն ու մատենագրութիւնը իրենց խորութեանը և զեղեցկութեանը մէջ։ Ոչ ոք իրեն չափ կրնար հաղորդ ընել զմեզ անոնց հոգեկան, կրօնական և ցեղային արժէքներուն։ Մեր անցեալ

մեծութիւններու պատկերասրահին մէջ ան կը կենար յուզումով և պատկառանքով: Չոր ու ժամանակազրական չէր ինքը ոչ մէկ նիւթի մէջ: Իրեն անծանօթ չէին նաև օտար մատենադրութիւնը, իմաստասիրութիւնը և զիտական և հոգեբանական ուսումներու որոշ զօտիներ: Իր կեցուածքը այս բոլորի նկատմամբ եթէ մասնագիտական չէր, բայց կ'ընդգրկէր այս բոլորը, խոր ու կարօտագին մտերմութեան մը մէջ: Անիկա մեր սրբազան բեմի աննահանջ, լուրջ ու քաղցրախօս մեծագոյն քարոզիչը եղաւ, մեր վերջին շրջանի սրբազան բեմի իշխանը:

Սակայն իր այս բոլոր շնորհները ի յայտ կու գային մանաւանդ իր պաշտօնին զործօն արտայայտութիւններուն մէջ: Իր կեցուածքը մեր քաղաքական կեանքի և մեր դատի նկատմամբ՝ յարգանք պարտադրող և սրտառուչ էր: Ղևոնդեանց հոգիին հաղորդ՝ ան սկիզբէն հոգիով համաձայն եղաւ մեր ազատութեան ի խնդիր կիրարկուած ջանքերուն և խորունկ եղաւ իր ցաւը մեր վրիպումներուն և աւերներուն հանդէպ: Ճակատագրէն դարձուած այդ բեկորներուն վէրքերը դարմանելու, արցունքը սրբելու, հաւատքը զօրացնելու և յոյսը լուսաւորելու համար ան ըրաւ իր լաւագոյնը: Եզրիպտոս խուժող մազապուրծ տարագրեալներ և Սուէտիոյ զաղթականները կը յիշեն անշուշտ իր հայրական վերաբերմունքը իրենց ցաւի և տառապանքի ամօքման համար: Այս հայրական կեցուածքը ապարախտ սերունդի մը նկատմամբ իր Աւետարանի պաշտօնեայի դիմագիծին կը բերէր առաքելական բան մը. մտքի մարդուն քով սրտի մարդը բնաւ չնուազեցաւ իր մօտ և ասով ան կը դառնար իրական հայրը անժառանգներու: Հայաստանի ցուրտին զոհ չղրկելու համար Նահր էլ-Օմարի շուրջ 1000ի չափ Վանեցի որբերը, անիկա իր թևերուն լայնքով բացաւ իր սիրտը, համոզելու Հ. Բ. Ը. Միութիւնը որ ստանձնէ այս վերջիններուն հոգը: Ինք իր սրտի այս մեծութեան շնորհիւ էր որ յարգանք կը պարտադրէր նոյնիսկ իր հակառակորդներուն:

Երբեք պիտի չմոռցուի մեր պատմութեան մէջ Հնդկաստանի իր նուիրակութիւնը: Հակառակ իր փափուկ առողջութեան, 1916ին ան մէկ ու կէս տարի շարունակ շրջեցաւ Եկեղեցիէն այրիացած այդ վայրերը, Եկեղեցիին սիրով և ազգին կարօտով տաքցնելով զիրենք: Մեծ եղած էր իր ձգած տպաւորութիւնը: Հովուի և իր հօտի այդ հոգեխառնումը զինքը հարստացուցած էին անոյշ յիշատակներով: անոր շնորհիւ անիկա կրցաւ ազգին կարօտեալներուն ի նպաստ հանգանակել պատկառելի զումար մը:

Նոյն ձևով անմոռանալի են Եւրոպայի թեմին կազմակերպման համար իր ի զործ դրած ջանքերը, իբրև Կաթողիկոսական լիազօր ներկայացուցիչ: Ժողովուրդին հետ ըլլալու, անոր ցաւերը սփոփելու, անոր կարիքները լեցնելու իր անհուն յօժարութիւնը կը քաղցրացնէր բոլոր իր ծանր պարտականութիւնները: Թէ՛ Հնդկաստանի և թէ՛ Եւրոպայի մէջ մեծ յարգանքի արժանացաւ, խանդավառութիւններ ստեղծեց և հոգեպէս մխիթարուեցաւ իր զործին մէջ: Անհուն էր իր տառապանքը մեր ժողովուրդին սպառնացող վտանգներու մղձաւանջին դէմ, որ կը ներկայանար իրեն ձուլման պատկերին տակ, զոր արգիլելու կամ գէթ յապաղելու համար պատրաստ էր տալու ինքզինքը: Տակաւին

պէտք է յիշատակել իր Սերաստիոյ և Եզրպոտոսի առաջնորդութիւնները, որոնք իր գործօն կեանքի տենդագին տարիները կը հաշուեն իրենց մէջ։ Այս երկու թեմերուն՝ իր կրօնական, կրթական և ժողովրդանուէր ծառայութիւնները հատորներ կ'ընդգրկեն։ Շնորհիւ իր նկարագրի մաքրութեան, զոհողութեան ոգիին, հեռատեսութեան և խորունկ ազգասիրութեան, մնաց միշտ ամենատիրական դէմքը։

Մեծ հեռապատկերներ ընդգրկող, բարձունքներու սկեռաքիր մարդն էր։ Նպտտակը իր մէջ ամէն օր ապրող իրականութիւնն էր։ Քանակով քաշուած զիծերու և թիւերով ճշդուած հաշիւներու մարդը չեղաւ, ինչպէս չէին եղած իր մտատիպարները՝ Խրիմեան և Դուրեան։ Խորշանք ունէր կարծես ինքզինքնին կաղապարներու վստահող անհատներէ։ Ան իր այս կեցուածքով կը մօտենար Խրիմեանին, առանց ունենալու այս վերջինին թէև անոյ՝ բայց նուազ ներդաշնակ արտայայտութիւնները։ Թորգոմ Սրբազան արուեստագործուած և զիտուն Խրիմեան մըն էր, աւելի իրատես և զործնական, տողորուած ապագայի կարելիութիւններու մտածումով, ընելու համար ներկան գետին տպագային։ Ան իր այս յատկութիւններով էր որ եղաւ յետ պատերազմեան հայութեան գերազանց դէմքը, իր ուսուցիչին հետ համագոր և համահաւասար։ Իսկ Ս. Ա. Թոռոյ մէջ իր եօթ տարիներու կարճ բայց բեղուն գործունէութիւնը, որ պսակը պիտի մնայ իր ամբողջ կեանքին, կրօնական, կրթական, վարչական և տնտեսական մարզերուն մէջ, իրեն ապահովեցին մեծագոյն տեղերէն մին երուսալդէմի Ս. Ա. Թոռոյ երջանկայիշատակ Պատրիարքներու շարքին։

Մեծ եկեղեցականի իր կոչումը Ս. Ա. Թոռոյ իր զահակալութեան ընթացքին, յայտնաբերեց քանի մը մարզերու վրայ։ Անոնցմէ առաջինը Ս. Ա. Թոռոյս Ընծայարանին մէջ իր ի գործ դրած ողիի զգացման, հաւատքի մշակման աշխատանքը։ Իր շունչին տակն էր որ զարգացաւ երջանկայիշատակ Դուրեան Սըրբազանով վերահաստատուած այն գեղիցիլ գործը՝ զոր սկսած էր տակաւին Արմաշէն։ Զարգացած, լուսամիտ և ազգասէր եկեղեցականներու պատրաստութեան մէջ իր անձին օրինակը որքան իր դասերը, իր ողին և երազները կարելի հաւատարմութեամբ, անիկա ջանաց փոխանցել իր հոգևոր զաւակներուն։ Հայ եկեղեցւոյ անդադար աճող կարիքներու դէմ, ան բանակ մը կ'երազէր հոգեւունէր պաշտօնեաներու, մեր Եկեղեցիին ու պատմութեան մեծ պատկերներովը զօտեպինդ, յօժար զոհողութեան լայն արամադրութիւններով։ Ասոր կը ձգտէին իր վերջին տարիները. իր Աստուծոյ ուզած կեանքը, իրեն համար ըլլալէ աւելի, իր հոգևոր զաւակներուն համար էր կարծես։ Այդ երազը երազն էր նաև իր մեծ ուսուցիչին. ան ալ այդ նուիրական վրիժառութիւնը միայն արժանի կը սեսէր հայ ողիին։ Իր վերջին երեք տարիներուն, իր մարմնական ուժերէն վեր, աններելի ծանրութեամբ աշխատանք կը վերցնէր, երկու երեք դասատուի գործ ստանձնելով։ Իր բոլոր յոգնութիւնները սակայն կախարդանօք իմն կ'անհետանային, երբ զիրքերով ծանրաբեռն կ'անցնէր իր դասերուն։ Անխառն, բարձրաթիշ եկեղեցականն էր այդ բոլորին մէջ. դասէ մը միւսին մտած ժամանակն էր որ ան ընդունեց ճակատագրական հարուածը։ Եղբրական բայց

ԵՐԶԱՆԿԱՅԻՇԱՏԱԿ ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

(ԽՕՄԲ ՀԻԱՅՄԱՆ ԵՒ ՅԱՐԳԱՆՔԻ)

1940 Նոյեմբերի Աշնան անձրևը մշուշին մէջէն կը մաղուէր: Տասնըօրս նորեկ ժառանգաւորներ էինք: Տարի մը անցած էր Ս. Աթոռոյ մեծանուն Պատրիարքի վախճանումէն, սակայն երէց դասարաններու աշակերտներէն մինչև վեղարաւորներ արածութիւն մը ունէին իրենց հոգիին մէջ: Կը խօսէին վախճանեալ Պատրիարքի մասին իբր մեծ հոգեւորական, մեծ քարոզիչ և մեծ գրող:

Մեր ուսանողութեան տարիները երբ ստնեցան, առկա իմ մէջ արթնցաւ համակրանք մը, որ կիրքի վերածուեցաւ, կարգալու մեծանուն Պատրիարքի գրական գործերը, զինքը աւելի մօտէն ճանչնալու և վեր հանելու անոր նկարագիրը և գրական դիմագիծը, քանի որ ամէն գրական գործի ետեւ անձն է որ կայ, անձը՝ գրական հասկացողութեամբ, իր նկարագրով և իր հոգեկան ու մտային ապրումներով:

Թորգոմ Պատրիարք նախ հոգեւորական մը եղած է:

Հոգեւորական ծնած էր, քանի որ քահանայական տունէ կու գար: Իր ժառանգական ու բնածին շնորհները իրեն հասած են մօրմէն և մեծ հօրմէն՝ Պարտիզակի Տ. Կարապետէն: Իր մանկութեան օրերուն, իր ծննդավայրի գիւղին և իր հօրեական տան մէջ, իր մէջ արթնցուցած են բնական գեղեցկութիւններու և բարոյական մաքուր կեանքի մը սէրը: Իր դաստիարակութեան նախնական մասը պիտի ստանար Պարտիզակի ազգային վարժարանի գրասեղաններուն վրայ իսկ երկրորդականը՝ Արմաշի Դպրեվանքին էջ: Պարտիզակ և Արմաշ իրարու շարունակութիւնը եղան, քանի որ նոյն անձը (Դուրեան Սրբազան) իբր ուսուցիչ և դաստիարակ ունեցաւ:

Ոչ թէ ասպարէզով՝ այլ կոչումով ուսուցիչներ, որոնք իրենց գործին հա-

ւատքը և նուիրումը ունին, անպայման որոշ առկոսով մը, հզօր ներգործութիւն կ'ունենան իրենց աշակերտներուն վրայ: Թորգոմ Պատրիարք Պարտիզակէն մինչև Արմաշ հմայուած էր Դուրեան Սրբազանի առաքինութիւններէն և հմտութիւնէն, անոր սրտի ամենէն վառ հրաշքներէն, խոկումէն: Ան հետեւեցաւ իր Մեծ Ուսուցչի շաղիին և քայլերուն, և ուզեց նմանիլ անոր որքան հնար էր: Այս ձեռք-տումը ծառայեց ինքնակատարելագործմանը, իր մէջ իր անձը կերտելու, որ լի գլուխ գործոցը պիտի ըլլար՝ ըստ Շահան Պէրպէրեանի:

Սև վերարկուն իր վրայ առած էր համոզումով և ոչ իբր հանդիսական պատմուճան մը կամ ասպարէզի բերում մը: Անոր բացառիկ գիծը անպայման պէտք է փնտռել իր ներսը: Սքեմը չէ որ անիկա կու տայ: Սքեմին չէ որ պէտք է մեր ակնածանքը երթայ և սքեմը չէ որ մեծ ըրաւ զինքը: Թորգոմ Պատրիարք գիտցաւ այդ սքեմը փառքով պսակել: Իր մէջ բացառիկ է հոգեւորականը: Ներսէն է անոր հոգեւոր կոչումը ու սքեմը չի կրնար բացատրել զայն:

Իր մտածումը սեւեռած մնացած է կրօնաւորութեան և ունեցած համոզումը՝ թէ ինք ամէն բանէ առաջ և ամէն բանէ վեր կրօնաւոր մըն է: Ե. Օշականի վկայութեամբ, «կը հաւատար թէ գրագէտ մը ըլլալէ առաջ կրօնական մըն էր ինքը: Այս մտածումը իր մէջ մաս կը կազմէր գրական խառնուածքին: Ինչ որ արտադրեց չեչուօրէն գունաւորուած է այս հասկացողութեամբ»:

Թորգոմ Պատրիարք իրաւ հոգեւորական և բարձր կրօնաւոր մը ըլլալով հանդերձ մեծ ազգասէր մը եղած է, հեռու մնացած քաղաքական գործերէ և վեղարը քաղաքականութիւն ընկելու չէ գործածած երբեք, շատ լաւ գիտնալով որ երբ դուրս

կու գայ կրօնաւորի իր կոչումէն ոչ մի-
այն կը վնասէ քաղաքական կեանքին այլ
նաեւ իր կրօնական սկզբունքներուն: Ամէն
Հայեկեղեցական որ գիտակցութիւնը ունի
իր կոչումին, իր վեղարը կ'առնէ և սե կը
հագնի նաեւ ծառայելու իր ժողովուրդին:

Ան հաւատացած էր անցեալէն ապա-
գայ երկարող մեր ճակատագրին, անոր
մէջ միշտ զգալով Աստուծոյ մատը: Շատ
լաւ գիտցած էր որ հոգեկան ճշմարտու-
թեանց վրայ խորսխուած մեր ժողովուրդը
անպայման ապագան պիտի դիմաւորէ լու-
սաւոր տեսիլքներով:

Ինք խոր հաւատքը ունեցած է թէ
մեր ժողովուրդը պիտի ապրի և այս հա-
ւատքին ուժականութեամբն էր որ ան
չգաղթեցաւ աշխատելէ և աքնելէ անոր
համար, իր հոգիին, սրտին և մտքին
խորը ունենալով կրօնքի և բարոյականի
ճամբով ազգին վերականգնումին լուսա-
շող հեռապատկերը, որ չմթաղեցաւ բնաւ
իր մէջ:

Իր մահէն տարի մը առաջ, շուրջը
հաւաքուողներուն ըսած է. «մեր սրտերէն
հարկ է որ տարամիբժենք յուսահատու-
թեան որեւէ խոհանք, որ կրնայ ըսել տալ
մեզի թէ որո՞ւն և ի՞նչ բանի համար
կ'ընենք այսքան զոհողութիւն, երբ կո-
տըրտեր է նաեւ՝ խարակներուն զարնը-
ւելով: Ոչ երբեք, հաւատալ պարտինք
թէ այժմ աւելի քան երբեք...»:

Ըսուած է թէ կեանքի մէջ ոեւէ անձ
չէ կրցած ճշգրիտ կշիռը տալ անհատի մը
հաւատքին կամ անհաւատութեան, երբ
անոր չի մօտենար անկեղծութեամբ: Այս-
պիսի փորձի մը և փորձանքի մը մէջ
ինկաւ «Բաղմավէպ», Թորգոմ Սրբազանի
մահուան առթիւ, երբ իր հաւատքը
խնդրոյ առարկայ ընելու չափազանց ան-
հաճ, ազեղ ու անպատեհ ելոյթը ունեցած
էր կրօնական մարդուն մասին խօսելով
և զայն ներկայացնելով «աւելի հաւա-
տացեալ քան իր նախորդը և շատ աւելի
պահպանողական քան Բաբգէն Աթոռակից
կաթողիկոսը»: «Բաղմավէպ» կը կարծէր
թէ յարմար առիթը գտած էր յարձակելու
Հայց. Եկեղեցւոյ կրեք մեծ եկեղեցական-
ներու՝ որոնցմէ ստացած հարուածներուն
վէրքերը կը կոտտային տակաւին իր մար-

մնոյն վրայ: Մասնաւորապէս շատ խեղճ
և անճարակ եղած են «Բաղմավէպ»ի զէն-
քերը Թորգոմ Պատրիարքի դէմ, որ
«Ազգային Եկեղեցիին Անկախութիւն»
աքանչելի և մեծ նախանձախնդրութեամբ
փաստած էր Հռովմէական միսիոնար-
ներու խոստացած «Աւետեաց Երկիր»ը
կեղծիք մըն էր և Հայը իր գոյութիւնը
կրնար պահել և ինքզինք զօրացնել մի-
այն Ազգային Եկեղեցւոյ հովանիին տակ:
«Բաղմավէպ» այդ ըմբռնումը նկատած էր
«աւելի չհասնի» (1939, էջ 56-57),
կեղծ և տկար ձգտումով մը, որուն պատ-
ճառն ու աղբիւրը ծանօթ է ամէն իրաւ
Հայու:

Իրապէս Թորգոմ Պատրիարք հաւա-
տարիմ եղած է իր կոչումին ու պաշտօ-
նին, Ազգին և Հայց. Եկեղեցիին, որուն
ծառայել կոչուած էր: Իր մաքուր ու ամ-
բոսիւր կեանքը լաւագոյնս կը բարացուցէ
իր մէջ հաւատարիմ եկեղեցականը:

Ան միշտ ճշիւրեց և պաշտպանեց գիրը,
գրուածքը, գրականութիւնը, անոր պաշ-
տամունքը փոխանցելով իր շունչին մօտ
եզոդներուն: Ոչ միայն մեր բոլոր գրող-
ները իրեն բարեկամ ունեցաւ, այլ մեր
գրականութեան սատարող բոլոր ձեռ-
նարկները պահեց իր բարձր պաշտպանու-
թեանը ծիրին մէջ: Պատիւ է իրեն համար
յիշել զինքն՝ մեր գրականութեան բար-
ձրագոյն հասկացողութիւնը իբր մեծ ըն-
դարձակող մը իր կարգին» (Յ. Օշական):

Ինք եղած է անձանձրոյթ աշխատու-
թեան մարդը. «գործօն իր շնորհներուն
կը պարտինք իր շատ ընդարձակ վա-
ստակը, որ մինակը կը լեցնէ և կ'անցնի
քանի մը աւագ եկեղեցականի կեանքը»:
Այս բոլորով կարող ենք ըսել որ իր
աշխատութեանց մէջ իրեն ամենէն սիրելի
մնաց ուսուցչութիւնը, գրական զբաղում-
ները և քարոզչութիւնը: Այս իսկ պատ-
ճառաւ բուն ընթերցող մը և հետաքրքիր
միտք մը եղաւ, ու դարձաւ բանգէտ մը
բառին լայնագոյն իմաստով:

Իր ուսուցանելու եղանակը և վարչա-
կան գործերը արգելք եղած են քանակով
իրմէ աւելի գործեր ունենալու: Սակայն
հակառակ այս բոլորին, իր մէջ չեն կրցած
խաթարել արուեստագէտի աշխուժ տարրը

իր հոգիին խորը: Ասոր վկայ են իր գեղեցիկ քերթումները:

Իր Պատրիարք ընտրութենէն մինչև իր վախճանումը ոչ միայն կրօնական յօդուածներ՝ այլև բոլոր Խմբագրականները իր գրչին արդիւնքն են: Անոնք յաջող են նիւթին ընտրութեամբ, բացատրութեանց յատկութեամբ, շինիչ և ուսուցանող, ի վերջոյ՝ համապատասխան կրօնաթերթի մը: Իրմով «Սիոն» ունեցաւ ժողովրդական ճանաչողութեամբ վարպետ խմբագիր մը, որը իրապէս յայտնութիւն մը եղաւ, քանի որ անկէ առաջ ինք ճանչցուած էր որպէս գրագէտ, բանասէր, բանաստեղծ և մանաւանդ յաջող թարգմանիչ մը:

Իր բոլոր գրութեանց մէջ ան պարզած է փորձառութեան ճամբով հասունցած տեսութիւններ և հայեացքներ, մեր ազգին և եկեղեցիին արդի հասկացողութեամբ՝ որոշ բարենորոգումներ, որոնք իրենց աւանդական պահպանողութեան մէջ կը ներկայացնեն՝ ողջմիտ, հեռատես, իմաստուն խորհրդածութիւնները անձի մը՝ որ մեր անցեալը խորապէս ուսումնասիրած և մեր ներկայի վիճակը իր սմբողջութեանը մէջ տեսած է:

Իր «Ակամայ Անդրադարձութիւնք»ը («Սիոն», 1934, թիւ 2), ուր սքանչելի կերպով կը պատկարացնէ Հայ եկեղեցւոյ կեցուածքն ու տեսակէտը «Բազմավէպ»ի յարձակումներուն դէմ, պիտի մնայ գլուխ գործոց մը, ըլլալով ուղեգիր մը ապագայ շրջաններուն ևս:

Եթէ «Խրիմեան Հայրիկ»է, «Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան»էն և «Հնդկահայք»էն վերջ գեղեցիկ, վերլուծական, ծաւալուն գործեր չէ տուած, այդ պէտք է վերագրել Արմաշէն Սերաստիա, Եգիպտոսէն Եւրոպա և Մայրագոյն Արեւելք՝ ու իբր Պատրիարք Երուսաղէմի, նախ իր եկեղեցական ծանր ու պատասխանատու պաշտօններուն և մանաւանդ Ս. Աթոռոյ մէջ իր ուսուցչութեան և «Սիոն»ի խմբագրութեան, որոնք իրմէ խլած են սուղ կամեր:

Թորգոմ Պատրիարքի մեծութիւնը չի կայանար իր փորձառութեան քուրային մէջ ձուլուած տեսութիւններուն, գրական

յղացքներուն կամ հայեացքներուն մէջ, այլ իրաւ Հայոս և Հայ եկեղեցականի իր զիտակից ու շօրաւոր կեցուածքին մէջ, մանաւանդ Բարգէն Աթոռակից կաթողիկոսի և Ամենայն Հայոց Խորէն Ա. Կաթողիկոսի վախճանումէն յետոյ, երբ եղաւ միակ հեղինակութիւնը և կարեւոր դէմքը շրջանի անորոշութեան մէջ: Այս ուղղութեամբ իր տարած աշխատանքներն ու գրած յօդուածները կարելի է վերահանել «Սիոն»ի էջերէն և տեսնել այդ շրջանի մեծագոյն ՀԱՅԸ:

Ինք ոչ միայն կրկներևոյթը եղաւ Գրիգոր Օտեանի «Սիւր պահել էջմիածնի համար և էջմիածինը պահել Սիւր համար» բանաձևին, այլև բուն կերպով աշխատեցաւ և զօրավիգ դարձաւ Անթիլիասի մէջ Սիւր Աթոռին տեղաւորման և ամրապնդման, բերելով իր բարոյական լայն աջակցութիւնը: Այդ շրջանին, երբ շատ մը ազգայիններ կը մտածէին Սիւրի կաթողիկոսութիւնը և Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը միացած տեսնել Երուսաղէմի մէջ — նախ նիւթական և ապա նախապետական հանգամանքներով — ինք առաջին հակառակորդը եղաւ այդ տեսակէտին, որ ապագային տուաւ իր ապացոյցը գրական գետնի վրայ: Ինք մամուլի միջոցաւ ամէն կողմէ կատարեց, որպէսզի ոյժ տրուի Անթիլիասի համար կատարուող հանգանակութեան, որպէսզի կիլիկիոյ Աթոռը հաստատուն կայան մը ունենայ:

Թորգոմ Պատրիարք բացի էջմիածնի և կիլիկիոյնու իրապետական Աթոռներէն, միշտ մնացած է յարաբերութեան մէջ բոլոր արտասահմանեան Առաջնորդութեանց հետ ի հաշիւ ազգային ու եկեղեցական շահերու պաշտպանութեան, տալով բաւարարութիւն խնդրանքներու և պահանջներու, և աշխատած է իբր բարձրագոյն պաշտօնատարը Հայոց եկեղեցւոյ, աչքի առջև ունենալով անոր օգուտը, զարգացումն ու բարդաւաճումը: Ինք արթուն պահան էր մեր եկեղեցիին:

Աւելին՝ անհրաժեշտ է ըսել և ընդունիլ որ Թորգոմ Պատրիարք իր գահակալած Աթոռին տուաւ համազգային և մանաւանդ միջազգային նշանակութիւն Երուս-

ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆՈՒԻՐՈՒՄԻ ՄԱՐԳԸ

Հանդիսաւոր, բայց մանաւանդ բարձր գիտակցութեամբ, որուն խորքը հիացում կը կազմէ, Ս. Յակոբեանց զինուորեալ Միաբանութիւնը իր յարգանքի տուրքը կը բերէ, հանգուցեալ Պատրիարք Թորգոմ Սրբազանի յիշատակին, անոր մահուան յիանամեակին առիթով:

Եթէ հարկ ըլլար հակիրճ կերպով ներկայացնել կեանքը Թորգոմ Պատրիարքին, ուրիշ յարմար որակում մը պիտի չկրնայինք ընել, բայց կոչել զինք ծառայութեան եւ նուիրումի մարդը: Արդարեւ Թորգոմ Պատրիարքը մին էր Արմաշի Դպրեմանքէն հասած այն սակաւաթիւ եկեղեցականներէն, որոնք այդ օրերուն Հայ իրականութեան մէջ, 1895-96 թուականներէն սկսեալ, կարեւոր դեր մը կատարեցին իրենց անձնուիրութեամբ եւ ծառայութիւններով: Անոնք իրենց այդ գիծով կը զատուէին մեր արեւմտահայ թիւով ոչ նուազ եկեղեցականներէն՝ որոնցմէ ոմանք վանքերու մէջ պանդոյր կեանք մը կը շարունակէին ունենալ կամ չէին ուզեր հեռանալ «լոսփորի գեղածածաղ ափերէն», լծուած հարսանիքներու եւ յուզարկաւորութիւններու համեմատաբար անփառունակ գործին:

Հայկական ջարդերու չարաղէտ թուականներուն զուգադիպող օրերուն, երբ անոնք կը կանչուէին խառնուելու ազգային-եկեղեցական կեանքին, ամէնքն ալ անձնուիրութեան գեղեցիկ օրինակը կու տային, տակաւին երիտասարդ, յօժարելով առանց վարանումի երթալու դաւաճական կարեւոր կեդրոնները իբրեւ հովիւ, երբ փորձ եւ պատկառելի եկեղեցականներէն շատեր, փցուն պատճառաւնութիւններով, խոյս կու տային նման պաշտօններէ: Արմաշականներու այս անձնագոհ ծառայութիւնը, տակաւին հազիւ աւարտած իրենց դպրոցական շրջանը, ուշագրաւ երևոյթ մըն էր, որ ցոյց կու տար զարթնումի նոր ոգի մը, Արմաշու Դպրեմանքէն հասած եկեղեցականութիւնը համակրելի ընծայելով ժողովուրդին, հակառակ հին դպրոցին յաջողոտ չարախօսութիւններուն:

Արմաշու Դպրեմանքը, ղեկավարութեամբ իր իրական կազմակերպչին՝ Օրմանեանի եւ սիւնին՝ Դուրեանի, երկուքն ալ ամէն բանէ առաջ հմուտ ուսուցիչներ եւ մեծ իմացականութիւններ, այն օրէն որ իրենց աշակերտները կանչուեցան առաջնորդական պաշտօններու, արտայայ-

նաղէմի միջբրիտոնէական անունին համապատասխան, փրկելով յետպատերազմեան տագնապը Հայց. եկեղեցւոյ՝ Երուսաղէմով: Թորգոմ Պատրիարք գիտակից եղած է այն դերին, զոր նախասահմանուած էր կատարելու, եւ իբր այդ գերազանցեց ինքզինքը, չխնայելով կորովի աշխատանք, որքան որ ժամանակն ու իր ոչ-տոկուն առողջութիւնը կը ներէին:

Սակայն չար բախտը 1939 Փետր. 10ին կանխահասօրէն տապալեց Հայց. եկեղեցւոյ այս Մեծ կաղնին, առանց ազգանշանի, մահերուն ամենէն անակնկալով՝ ուղեղային կաթուածով:

Այսօր, իր վախճանումէն յիսուն տարիներ ետք, անոնք որ անցած են Սրբոց

Յակոբեանց կամարներէն, մեծ ու պատմական անուններու շարքին, որոնք Երուսաղէմի փառքը հիւսեցին, մին իր շինարարական գործով, միւսը իր կազմակերպչական տաղանդով, ուրիշ մը իր տեսիլքներով, մէկ ուրիշ մը իր կորովով, անկասկած կանգ պիտի առնեն, իրարու միացնելով գործը անոնց՝ որոնք Ս. Յակոբեանց Աթոռին վրայ իրարու յաջորդեցին եւ ստեղծագործ աշխատանքով, ծառայութեան եւ նուիրումի ոգիով, ազգին համար կերտեցին հոգեւոր եւ մտաւոր վերականգնանութեան խարիսխ մը Սիոնի այս բարձունքին:

Թորգոմ Պատրիարք այդ Մեծագործներէն մին պիտի մնայ:

տիչը հանդիսացան նոր ձգտումի մը՝ որ կրնար մեծ յեղաշրջումի մը առաջնորդել Հայ Եկեղեցին, եթէ երկար կեսնք ունենար։ Դժբախտաբար Արմաշու Դպրեվանքը հաղիւ 26 տարիներու (1889-1915) կարճ կեսնք մը ունեցաւ, Եկեղեցիին տալով 3-4 տասնակ երիտասարդներ։ Սակայն այս փոքրաթիւ ընտրեալներու խումբը կրցաւ նոր ոգի մը ներմուծել արեւմտեան Հայոց եկեղեցական դասուն մէջ և փոխել դիմագիծը անոր, ասպարէզ տալով միանման դաստիարակութեամբ պատրաստուած եկեղեցականութեան մը, փոխան փոքրաւորութենէ հասած և կամ յաճախ պատահականօրէն եկեղեցական դարձած հնօրեայ կրօնաւորներու, որոնք չէին ներկայացներ ներդաշնակ միութիւն մը, մինչդեռ Արմաշի մէջ պատրաստուածները կը պահէին ուսման մակարդակի հաւասարութիւն, գաղափարներու ներդաշնակութիւն, որ բնական հետեւանքն էր այն կաղապարումին՝ որ անոնք Դպրեվանքին մէջ կը ստանային Օրմանեանի պէս փորձ վարիչի մը և Դուրեանի նման գերազանց ուսուցիչի մը ձեռքին տակ։ Հոն շնորհիւ իրենց դաստիարակութեան ստացած խանդին ու եռանդին, կը նուիրուէին իրենց պարտականութեան, ստանձնելով իրենց առաջարկուած որքան հոգեւոր՝ նոյնքան վարչական պաշտօնները, տագնապի մը յաջորդող ժամանակաշրջանի մը մէջ փրկելով Հայ Եկեղեցին վարչական և հոգեւոր կազմալուծումէն, որ հայկական ջարդերու անխուսափելի հետեւանքը պիտի ըլլար։

Անոնք ոչ միայն անգլուխ չթողուցին աղէտահար բազմաթիւ թեմեր, այլև մեծ նուիրումով գաւառ փութալով, աղէտին հետեւանքները դարմանելու հետամուտ եղան, հոգեւոր սփոփանքով և մխիթարութեամբ քաջալերելով ժողովուրդը և անոր բարոյական կոթով և ոյժ ներշնչելով։ Անոնք գործեցին իսկապէս ժողովրդական ոգիով, իրենց լուրջ ուշադրութեան առարկայ ընելով իրենց հովուութեան և հոգածութեան վստահուած վիճակներուն դպրոցները, ժողովուրդին մէջ ուսման և կրթութեան տարածումը նկատելով միակ յենակէտը իր դիմագրա-

կան կարողութեան։ Նուիրումի և ծառայութեան այս ոգին գնահատուեցաւ ժողովուրդէն, որ նախընտրեց Դպրեվանքի աշակերտ եկեղեցականները և անոնց վստահեցաւ հետզհետէ բոլոր կարեւոր թրքահայ առաջնորդական վիճակները։

1914ին, երբ աշխարհաստան Ընդհանուր Պատերազմը պայթեցաւ, շատ մը գաւառական առաջնորդական աթոռներու, ինչպէս Կարնոյ, Տիգրանակերտի, Երզնկայի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Կեսարիոյ, Թաքատի, Քղիի, Բաղէշի, Ուրֆայի, Ծանիկի առաջնորդութիւններու գլուխը կը գտնուէին Դպրեվանքիները, առաջնորդի և առաջնորդական տեղապահի հանգամանքով։ Նոյնիսկ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը կը գրաւէր նոյն հաստատութեան անդրանիկ աշակերտներէն Տ. Զաւէն Արքեպիսկոպոսը։

Պատերազմը, որ պատեհ առիթ կ'ընծայէր թրքական վայրագութեան, երկնելու և գործադրելու Հայերու բնաջնջումին դժոխային ծրագիրը, աճենէն առաջ մահացնելով Հայ ղեկավար տարրերը, առաջին գիծին վրայ դնելով անոնց հոգեւոր առաջնորդները, հաւատոյ նահատակներու դասակից ըրաւ և մարտիրոսութեան փառապատկով սրբացուց գրեթէ մեծողութիւնը Դպրեվանքի աշակերտութիւնէն հասած այն գործունեայ և արժէքաւոր եկեղեցականներուն, որոնք գաւառական առաջնորդութիւններու գլուխը կը գտնուէին։ Միայն հրաշքով վերապրեցաւ Արմաշու Դպրեվանքեաններու փոքրիկ խումբ մը, որ 1918ի զինադադարէն յետոյ, դարձեալ կատարեց կարեւոր դեր մը, Հայ Եկեղեցւոյ վայրավատին բեկորները հաւաքելու և անոնց ազգային և կրօնական կեանքի վերակազմութեան բերելու իր ծառայութիւնը։

Այս վտարանդի և չփոթած բազմութիւններու մէջ, որ Հայկական Սփիւռքը կը կազմէր և որ հոգեւոր մխիթարութեանց և սփոփանքի կարօտ ունէր, դարձեալ Արմաշու Դպրեվանքէն հազած եկեղեցականներու նօսրացած շարքն էր որ բարձրագլուխ կը կանգնէր, ոչ միայն խօսքով՝ այլև գործնականապէս ասպարէզ դալով Հայ Եկեղեցւոյ վերանորոգման

գործին կը նուիրուէր: Անոր նախաքայլը կ'ընէր Դուրեան Պատրիարքը, Արմաշու Դպրեմվանքին երբեմնի սիւնը, որ Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուելէն անմիջապէս յետոյ ուղեց Արմաշու ընդհատուած գործը շարունակել, նոր ոգի և ներշնչում մտցնելով Ս. Յակոբեանց դարաւոր հաստատութեան ներս, պատրաստուած եկեղեցականներ հաջնելու համար, նկատելով զայն սուրբ վրէժխնդրութեան գործ մը:

Քանի մը տարիներ յետոյ, Դպրեմվանքի անդրանիկ և կորովի սաներէն Բաբգէն Եպս. Կիւլէսէրեան ինքնաբերաբար Ամերիկայէն Երուսաղէմ կու գար և իր գործակցութիւնը կը բերէր Դուրեանի գեղեցիկ գործին, անոր ապահովելով նիւթական աջակցութիւն՝ Կիւլլապի Կիւլպէնկեանի նուիրատուութեամբ և բարոյական ձեռնտուութիւն: Իր յօժարակամ աշխատութեամբ իբր ուսուցիչ ժառանգաւորացի և Խմբագիր «Սիոն»ի: Բաբգէն Եպիսկոպոս տակաւին Աթոռակից չեղած Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Դուրեան Պատրիարքը առ յաւէտ կը փակէր իր աչքերը, որուն գործը պիտի վտանգուէր գուցէ, եթէ Արմաշու Դպրեմվանքին ուսանողութենէն և Դուրեանի սիրելագոյն աշակերտներէն Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեանը չկանչուէր Երուսաղէմի Առաքելական Աթոռը բազմելու և չշարունակէր գործը իր մեծ ուսուցիչին, տւելի մեթոտաւոր աշխատանքով և խնամուած ծրագրով, որ նպատակ ունէր վանքին մտաւորական և բարոյական շէնքին հետ նաև հաստատուն հիմերու վրայ գնելու վանքին նիւթական մատակարարութիւնը, վասնզի առանց անորդ մամոնային, զբոսխառարար շատ դժուար պիտի ըլլար բարոյական շէնքին կառուցումը և ասիկա նուազ կարեւորութիւն չունէր դարաւոր Աթոռին համար, որ անցնալին մէջ միշտ անտեսական անձկութեան հետեանքով անօրինակ տագնապի մատնուած էր:

Դժբախտաբար իր գործն ալ կը մնար կիսատ, վասնզի իր ժամանակի եկեղեցականութեան ամենէն արժանաւոր և արժէքաւոր, ինչպէս նաև արդիւնաւոր դէմքը հանդիսացող Երուսաղէմի Պատրիարքը,

Թորգոմ Գուշակեան, յանկարծահաս հարուածով կը ապաւլէր, իր լիութեան և բեղմնաւոր գործունէութեան ամենէն եռանդուն թափին մէջ, իր ետին թողլով դատարկութիւն մը, զորս լեցնելու դժուարութիւնը ամէն Հայու միտքին մէջ իբրև գամ մը մխուած կը մնար: Ինչ որ ալ ըլլար ապագան Երուսաղէմի և Անթիլիասի աթոռներուն, իրենց ենթարկուած հարուածներէն յետոյ անժխտելի է որ այս երկու հաստատութիւններն ալ Արմաշի ոգիով կը ներկայացնէին այդ օրերուն երկու լոյսին գացող կեդրոններ Սփիւռքի հայութեան հոգեւոր կեանքին:

Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան այդ ծառայութեան և նուիրումի ոգին իւրացնող Արմաշու Դպրեմվանքին աշակերտներու գերազանց մէկ տիպարն էր, որ կրած էր խորունկ ազդեցութիւնը այդ հաստատութեան, որուն լաւագոյն շրջանի աշակերտներէն եղած էր, իբրև մտատիպար ունենալով անոր գլխաւոր սիւնը և աննման ուսուցիչը՝ Դուրեան: Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան, իբր զգացումի և խանդավառութեան մարդ, Երուսաղէմի մէջ, իր երանաշնորհ մեծ ուսուցչին և հոգեւոր հօրը՝ Դուրեան Պատրիարքի գործը շարունակելու կոչուելէն յետոյ, իր բոլոր կրթական և ազգային գործունէութեան ընթացքին, ինչպէս Արմաշու Դպրեմվանքի տեսչութեան, Սեբաստիոյ բազմահայ վիճակին առաջնորդութեան, Եգիպտոսի Հայոց հոգեւոր պետի պաշտօններուն մէջ, նոյնիսկ Լնդկաստանի և Եւրոպայի հայ գաղութներուն իբր կաթողիկոսական Պատուիրակ, միշտ ունեցաւ ծառայութեան և նուիրումի այդ ոգին: Ան պահեց այդ հոգեկան դրոշմը որ ստացած էր Արմաշի մէջ և այդ ոգին իրեն համար եղաւ անշեղ սկզբունք մը որ միշտ պահեց անայլայլ հաւատարմութեամբ, ծառայելով անսահման սիրով մը իր պաշտած եկեղեցիին և ազգին, ինչպէս կը տեսնուի կարմիր գիծի մը նման իր կեանքի բոլոր հանգրուաններուն:

Կեանքի այս հաստատուն կանոնովն էր որ ան հանդիսացաւ իբր ուսուցիչ և դաստիարակ անժլատ և անձանձրոյթ ուսուցանողը, իբր քարոզիչ մեղրածորան

և մշտախօս խրատողը և մեկնիչը, իբր առաջնորդ՝ մշտաբնական ղեկավարը, իբր եկեղեցիին իշխան՝ անձնուէր պահակը կրօնի, և իբր ազգին պաշտօնեան՝ համայնքի պատիւին նախանձախնդիր պահպանը, իբր հոգևոր հայր՝ հօտին ուշադիր և ամփառելի հակող հովիւը, և ամէն բանէ վեր ծառայութեան մարդը, որ Արամայէն իր անձին հետ տարաւ այս անշահախնդիր նուիրումի գաղափարը, բոլոր այն տեղերը ուր շրջեցաւ, և մանաւանդ Երուսաղէմ, իր կեանքին վերջին հանգրուանը, ուր իր նախորդը, հոգևոր հայրը՝ Դուրեան, արդէն իրմէն առաջ ներմուծած էր այդ ոգին:

Ինք հոն լուսափայլ ջահի մը վերածեց ինչ որ Դուրեանով իբր ճառագայթ թափանցած էր Երուսաղէմի Ա. Յակոբեանց դարաւոր հաստատութենէն ներս, որովհետեւ հոն՝ այդ միջնորդարին մէջ, որ իր ճաշակին աւելի կը յարմարէր, իր բոլոր կարողութիւններով և լիութեամբ լծուեցաւ պատրաստուած եկեղեցականներ հասցնելու գործին, և հասցուց աշակերտներ, որոնց սրտին և մտքին կենդանի օրինակը եղաւ, անձնագոհ նուիրումի և ծառայութեան:

Երուսաղէմի վանքին մէջ կարճ ժամանակուան մը ընթացքին գործօն ծառայութեան պիտի նուիրուէին նոր ոգիով դաստիարակուած երիտասարդ Միարաններ, որոնք նման Լատինականներու Ա. Տեղեաց ծառայութեան նուիրական պարտականութեան հետ — որ զինուորական կարգապահութեամբ կը յօժարին կատարել, առանց անգոսնելու նաեւ մտաւորական կեանքը և գիրքին ու գիրին սէրը, ինչպէս նաեւ ունին իրենց վանքին չորս պատերէն դուրս ուրիշ աշխարհներ ալ ճանչնալու, ընդհանուր Հայ Սփիւռքը իբր հորիզոն ընդգրկելու լայնամտութիւնը, պատրաստ՝ ծառայելու ընդհանուր ազգին, սիրայօժար տրամադրուելով գործելու ժողովուրդին մէջ, ուր որ ալ պէտքը ներկայանայ, ըլլա՛յ Ծայրագոյն Արեւելքի կամ Ատլանտեանի միւս ափերը:

Թորգոմ Պատրիարքի մեծագոյն իղձն էր Երուսաղէմը դարձնել ազգային — եկեղեցական կեդրոն մը, որ ամրապնդէր և զօրացնէր Հայ եկեղեցւոյ նուիրական կամ կազմը, ոչ միայն պատրաստուած եկեղեցականներ հասցնելով, այլ նաեւ վերածելով մտաւորական և մշակութային շարժումի մը կայանը Հայ եկեղեցիին անշքացման մատնուած այդ օրերուն: Կը հաւատար խորունկ համոզումով մը թէ որքան ալ փոխուած էին ժամանակները, Հայ եկեղեցին մեծագոյն սատարն էր ազգապահպանման, Ասոր համար էր որ կատարեալ նուիրումով իր բոլոր ջանքերը կեդրոնացուցած էր այդ ներքին ոյժը գոյացնելու, հասցնելով նոր եկեղեցականներ՝ դաստիարակուած ծառայութեան և նուիրումի ոգիով: Անով միայն կարելի պիտի ըլլար ամրապնդել եկեղեցին, ազգին գոյութեան մեծագոյն յենարանը և փրկիչը մեր ժողովուրդին՝ տպագրայնացման վտանգէն, որ վերահաս կը դառնար երբ եկեղեցին տկար ըլլար:

Եւ որպէսզի եկեղեցին տկար և նկուռ չըլլար և ազգին գոյութիւնը չվտանգուէր, իր կեանքի վերջին օրերուն Հայ եկեղեցւոյ այս անձնուէր պահակը ինքզինքը կը գերազանցէր, վերահաս վտանգին դէմ կուրծք տալ փորձելով, հակառակ իր ազազուն առողջութեան, իր ուսերուն վրայ վերցնել փորձելով այս անհաւատար պայքարին բոլոր ծանրութիւնը, որուն տակ պիտի ընկճուէր, աւա՛ղ, հաստատուն և ամուր քայլերով յաղթական առաջխաղացութեան մը ճամբուն վրայ եղած ըլլալ կարծուած պահու մը, տապալելով անողոք հարուածէն՝ պարտականութեան ճամբուն վրայ, աշխատութեան սեղանին առջև, գրիչը ձեռքին՝ թողով իր շուրջիններուն և նոյնիսկ հեռաւորներուն միտքին մէջ յիշատակը մարդու մը, որ կրցած էր հանդիսանալ գերազանց օրինակը ծառայութեան և նուիրումի:

ԲԱՋՄԱՔԱՆՔԱՐ ՀՈՎՈՒԱՊԵՏԸ

Տ. Թորգոմ Պատրիարքի քարմագեղ յիշատակին

Բախտը չեմ ունեցած ճանչնալու զինք — կ'ըսեմ բախտը և ոչ առիթը կամ պատենութիւնը, այն քաջ համոզումովը թէ անձնապէս զինք (ինչպէս իր տիպի բազմաշնորհ անձեր) ճանչնալն ու անոր հետ յարաբերութիւն մշակելը եզակի և բախտաւորութիւն մըն է — իր աչքերը փակուած են ծննդեանս եթնհարորդ տարեդարձի վաղորդայնին: (Կը յիշեմ ցուրտ այդ գիշերամուտը, ուր Մայրավանքի մեծ զանգը սգաբեր իր ղողանջը կը խառնէր Հոռովմէագաւան եկեղեցիներու զանգերուն, նայն առաւօտ վախճանած Սրբազան Քահանայապետը սգացող, կրկնապէս ծանրացնելով սգախառն մթնոլորտը Ս. Գաղաքին: Նոր մտած էի Մանկապարտէզ, ու վարժարանը կը փակուէր երեք օրեր, որոնց կէսը կը կազմուէր արդէն շաբաթավերջի արձակուրդէն): Այո, զինք չեմ ճանչցած, բայց գտած եմ զինքը իր տողերուն ու գործերուն ընդմէջէն: Այդպէս են մեծ մարդերը, որոնք կ'ապրին իրենց կոբստական անձերէն անդին, դարերուն ու մարդերուն ժառանգ ձգած իրենց գիրքերով ու գործերով: Ու կա'ն անոր երկերն ու գործերը, ու պիտի մնան ու տեսնեն... Անոր տողերը ունին անոյշ թափանցողութիւն մը: Անոնց մէջէն կարելի է դեռ լսել տրոփը իր մեծ և սիրառատ սրտին և ցուքերը իր բեղուն ու ատոգ մտածողութեան:

Կարճ եղան տարիները իր գահակալութեան, երբ կը խոստացուէր շատ աւելին: Եթէ տարիներ: Փոքր այլ խորհրդաւոր այդ թիւովը չհափուեցա՞ն սակայն տարիները ուրիշ ալ մեծագործ գահակալներու — նոյն ժողովուրդէն ու նոյն ասպարէզէն — սկսելով Ս. Ներսէս Շնորհալիէն ու հասնելով մինչև ժամանակակից ու իրերայաջորդ զոյգ գահակալները Կիլիկեան Աթոռին — բազմամուտ Գարեգին Արքեպս. Յովսէփեանցն ու ռեկեսիրտ Զարեհ Ա. Վեհափառը: Ե՞րբ է որ տարիներու երկարութիւնը նախապայման է եղած անձի մը տաղանդներու լիազոյն

արժեւորումին: Եթէ շատ մօտ էր թիւը իր եռամեծ ուսուցչին ու նախորդին ալ գահակալութեան տարիներուն:

Միշտ չի պատահիր որ գահ մը կամ պաշտօն մը գրաւելու կոչուած անձը իրական արժանիքով և առանց կանխամտածուած ու ծուռ հաշիւներու առաջնորդութիւն գիրքին: Յաւ ի սիրտ, այս երեւոյթը մեր հանրային կեանքին մէջ վերջերս սկսած է դառնալ յաճախողէպ:

Սխալ այդ ընտրութիւններու արդիւնքն են տուեալ համայնքին կամ հասարակութեան մէջ ծնունդ առած հակամարտութիւնները կամ անախորժ միջադէպերը, որոնցմէ մեծապէս կը տուժէ հաւաքականութիւնը: Թորգոմ Պատրիարք եղաւ յարմարագոյն անձը որ պիտի կրնար լեցնել մեծանուն իր նախորդին և ուսուցչին մահովը թափուր մնացած Գահը Ս. Յակոբեանց, և պիտի շարունակէր ու իր գաղաթումին հասցնէր անով սկզբնաւորուած կրօնական, կրթական ու շինարարական գործը Սիոնի Հայ մայրավանքէն ներս: Ու այդ գաղաթը կրնար ըլլալ աւելի բարձր ու սէգ, եթէ մէկ կողմէն քաղաքական (ու անոր արդիւնք՝ տնտեսական) վերիվայրումներ ու խլրտումներ — ինչ որ բաժինն է սուրբ բայց դժբախտ այս հողաշերտին — վրայ չհասնէին, ու միւս կողմէն այդքան կանխահասօրէն չկտրէր թելը Ս. Պատրիարքի կեանքի օրերուն:

Տարիքը Սրբազանին, երբ ննջեց մահուան քունով: Չէր տօնած 65րդ տարեդարձը իր ծննդեան: Յ. Օշական ու Շ. Ռ. Պէրպէրեան ալ նոյն տարիքին դիմաւորեցին մահը: Բայց մարդկային կեանքի տեղութեան միջինը բարձր չէր այդ օրերուն: 70ը անցնողը բախտաւոր կը համարուէր: Դարուս երկրորդ քառորդին, Ս. Ուխտիս մէջ մահացող 20 Միաբաններուն մեծագոյն մասը ինկած է ընդմէջ 60ին և 70ին: Երանելի մը միայն իր ցաւատանջ օրերը քաջկռտած է մինչև 78: Թէև Շահան Պէրպէրեան (քիչ մը անդին

մեր տրտատպելիք յօդուածին մէջ) «ս-
մառնային կենդանութեամբ կանաչ» կ'ո-
րակէ Թորգոմ Սրբազանի կեանքի ծառը,
ինք, Պատրիարքը, տարի մը առաջ ճիշդ
իր տարիքովը և նոյնքան անակնկալօրէն
մահացած Ամենայն Հայոց Հայրապետ Տ.
Խորէն Ա. Մուրատեղեանի տարիքը կը
նկատէր «ծերութեան սեմէն բաւական
ներս անցածի մը տարիքը»:

Ո՞րն է հոգիի և նկարագրի մեծու-
թեան ամենէն վաւերական չափանիշը:
Իմ համեստ կարծիքով, մարդերու մե-
ծութեան (լայնիմաստ այս բառին այլա-
զան երեսակներով) գերագոյն ապացոյցը
կարելի է համարել պատկառանքը, զոր ա-
նոնք կը պարտադրեն զանգուածներուն,
իրենց համախոհներուն և տարախոհնե-
րուն հաւասարապէս: Թորգոմ Արքեպիս-
կոպոս աւելի ո՞վ ունէր այդ հմայքն ու
պատկառանքը, անսուտ վկայութեամբը
իր ժամանակակիցներուն, զործակիցնե-
րուն, աշակերտներուն և «նոգէոր որդի-
ներուն» ու ձեռնասուններուն:

Արդարեւ, ի՞նչ է պատճառը որ եօթ
տարիներ միայն գահակալած Շնորհալի
ներսէսը ոչ միայն բարձրացած է սրբու-
թեան աստիճանին, այլև նկատուած է
մեր Եկեղեցւոյ սրկներէն մին, մինչ իր
մեծ եղբայրն ու նախորդը, Գրիգոր Գ.,
քանի մը տող միայն գրաւած է Եկեղեց-
ւոյ պատմութեան դասագրքին մէջ, հա-
կառակ աւելի քան կիսադարեան իր եր-
կարատեւ գահակալութեան:

Մարդ կը մեծնայ այն չափով, որ-
չափով որ կրնայ ընդլայնել, ընդարձա-
կել հորիզոնը իր մտքին ու հոգիին: Այլ
խօսքով, որքան իր հոգին լայն բանայ
այլոց ցաւերուն ու կարիքներուն և միտ-
քը՝ ուսման ու դիտութեան բարիքին:

Մտքին լոյսը և սրտին սէրը երկու
լծակներ են, մարդս իր կոչումի գեղեցիկ
բարձունքին հանող: Երբ լուսաւոր միտք
մը և սիրազեղ սիրտ մը բնականից դառ-
նան նոյն անձին մէջ, դուռը բաց կ'ըլ-
լայ դէպի հրաշքն ու հրաշալին: Այս ի-
րողութիւնը կը ճշմարտութիւն չափէ Գուր-
եան ի՞նչ այնպէս ալ անօր արժանաւոր յա-
ջորդի պարագային:

Մեծութեան այլ յատկանիշ մըն է
գաղութարապաւոսութիւնը (կը գործածեմ
բառը, հակառակ պաշտօնումով ածանցուած
բառերուն հանդէպ ունեցած անմարելի
իմ հակակրօնքին): Տարակոյս չկայ թէ
Թորգոմ Սրբազան մին էր այս կարգի
մեծհոգի մարդերէն, մանաւանդ երբ
նկատի առնենք փափուկ իր առողջու-
թիւնը (կը տառապէր շաքարախտէ, զրծ-
ուարամարսութենէ, ընդհանուր տկարու-
թենէ): Զոհել հաճոյք ու հանգիստ՝ մեծ
ու բարձր իտէլի մը նուաճումին ի խըն-
դիր յատուկ չէ առօրեային մէջ կղպուած
մարդերու: Գաղութարի մը զինուորա-
գրութեանը, այլ խօսքով՝ տեսիլքի մար-
դերն են որոնք պատմութեան շէնքը կը
կերտեն աղիւս առ աղիւս:

Թորգոմ Պատրիարքի բարեմասնու-
թիւններուն ու արժանիքներուն մասին
արտայայտուելու առեւ, յաճախ մոռա-
ցութեան կը տրուին շինարարական մարդի
մէջ իր կատարած նուաճումները, որոնք
զգալիօրէն պիտի նուազեցնէին զուսմարը
վանքի պարտքին (զոր ինք մեծ վիճապը
կ'անուանէր), եկամուտովը «Մեծ Արտաին
Վրայ» — Jaffa Road-ին զուգահեռ ընթա-
ցող և այսօր Koreshի (Կիւրոս) անունը
կրող ճամբուն վրայ — կառուցուած նոր
կալուածներուն:

Աւելի ցայտուն ընծայելու համար
հոգեպատկերը բազմերախտ Պատրիարքին,
մենք մեզի կը ներենք, զանցառելի փո-
փոխութիւններով — յաւելում ինչպէս
յապաւում — արտագրել մասեր՝ 1974 ին,
«Սիոն»ի մէջ, հանգուցեալին ծննդեան
100ամեակին առթիւ մեր ստորագրած
յօդուածէն, հակառակ որ կը մնանք հաւա-
տացող մը նոր ըստած, թարմ խօսքին
ուժին ու դերին:

Տ. Թորգոմ Պատրիարքի գահակալու-
թեան եօթ տարիներէն իւրաքանչիւրը
գրեթէ նորութիւն մը ունէր արձանա-
գրելիք Ս. Աթոռոյս տարեգրութեան մէջ
իրբեւ կրօնական կամ կրթական նուա-
ճում:

Թուենք զանոնք յաջորդաբար. —

1932 ին, տակուին իր գահակալութեան առաջին տարին չբոլորած, Ս. Թարգմանչաց ազգային երկսեռ նախակրթարանը կու տար իր առաջին հունձքը: Բանի մը ամիսներ ետք ալ բացումը կը կատարուէր կիւլպէնկեան Մատենադարանին, որ կոչուած էր ըլլալու մտաւոր լոյսի վառարանը այս Հաստատութեան:

1933 ի Հոկտ. ին կը կազմակերպուէր հարիւրամեայ յօրհանը Ս. Աթոռոյ Տպարանին, որը կ'օժտուէր նոր և արդիական մեքենաներով: Իսկ Դուրեան Մատենաշարը, որ կը հիմնուէր այդ օրերուն, նոր թափ մը պիտի տար տպագրական աշխատանքներուն, և նոր ու արժէքաւոր հրատարակութիւններ պիտի գային աւելնալ Հայ մշակոյթի գանձարանին վրայ, կրօնական, պատմական, գրական և բանասիրական մարզերու մէջ:

1934 ին կը կազմակերպէ ծրագիրը Ժառանգաւորաց վարժարանին և Ընծայարանին, յարմարցնելով զայն ժամանակի պահանջներուն: Պաշտօնի կը կոչէ Յ. Օշականի և Շահան Պէրպէրեանի նման բազմամեծ ու արուեստագէտ ուսուցիչներ, որոնց շունչին տակ պիտի աճէր ու ազգային զգացումներով թրծուէր հոգեւորականներու շնորհալի փաղանգ մը՝ որ հետագային ազգին ու եկեղեցիին բոլորանուէր իր ծառայութեամբն ու իր ստացած շնորհներուն լաւագոյնս օգտագործուեցին պիտի տիրանար բարձր դիրքերու մեր եկեղեցական տպարէզէն ներս, մտային ու հոգեւոր սնունդ ջամբելով աշխարհացրիւ Հայութեան հայրենակարօտ բեկորներուն:

1935 ին մեծ շուքով կը նշուէր, ինչպէս արտասահմանի հայաշատ կեդրոններու՝ այնպէս ալ Երուսաղէմի մէջ, Աստուածաշունչի Հայերէն Թարգմանութեան 1500 ամեայ Յօրհանը, նախաձեռնութեամբն ու գլխավորութեամբը Ամեն. Տ. Թորգոմ Պատրիարքին: Երուսաղէմի մէջ կը կազմակերպուին երեք հրապարակային հանդիսութիւններ՝ նշելու համար մեր մշակոյթի պատմութեան կարեւորագոյն այդ հանգրուանին մեծութիւնը: Այդ առթիւ հրատարակուած «Յուշարձան» պատկառելի հատորին պատրաստութեան մէջ

«առիւծի բաժին»ը կը պատկանի հոգեւոր Պատրիարքին:

1936 թուականն ալ չէր անցներ առանց ուշագրաւ նուաճումի, այս անգամ Ս. Աթոռի կրթական մարզին մէջ, չնայած Ս. Երկրի մէջ տիրող գործադուլին ու քաղաքական անապահով կացութեան: Կը հիմնուէր Եաֆայի Ս. Գլխադիր վարժարանը, որով բազմացող այդ գաղութի մանուկներն ու պատանիները պիտի ընդունէին ազգային նախակրթութիւն:

1937 ին նոյնը կը կատարուէր Ամմանի գաղութին մէջ, Փոքրաթիւ այդ գաղութն ալ հայեցի մշակոյթէ չզրկելու ազնիւ մտահոգութենէն թելադրուած՝ Թորգոմ Պատրիարք բացումը կը կատարէր Հեթումեան ազգային նախակրթարանին:

1938 ին կ'աւարտէր չինութիւնը Մեծ Արեւի վրայ կառուցուած վանքապատկան վերջին հաստատութիւնը կալուածին:

Նոյն տարուայ Դեկտ. 24 ին, ոտքի դարձանումի համար Եգիպտոսի մէջ անցուցած երկամսեայ արձակուրդ-բացակայութենէ մը ետք Ս. Աթոռ դարձին, աւելի առոյգ ու կազդուրուած կ'երևէր: 48 օրեր ետք սակայն, 10 Փետր. 1939, Ուրբաթ երեկոյեան, դիտապաստ կ'իյնար ուղեղային յարկարծահաս կաթուածէ:

Չենք կրնաք փակել մեծանաւն Պատրիարքին մասին ըրած մեր այս ընդհատ ու հպանցիկ նշումները, առանց գծելու դէմքը գրաւէ Պատրիարքին: Բայց այդ աւելիով է ըրած մեծ գրագէտ ու քննադատ Յակոբ Օշականը (տեսնել մի քանի էջ անդին): Կը բուականանանք թուումը ընելով իր գործերուն. — «Երիմեան Հայրիկ», «Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան» (մենագրութիւններ), «Աւետարանի ձմարէն», «Առաքելոց Շաւիղով», «Բերթումներ», «Բարոյներ», «Սուրբք և Տօնք», «Բարեկարգութիւն Հայց. եկեղեցւոյ», «Հնդկահայք» և լւն.: Իրեւ թարգմանութիւն ունի «Հոգեբանութիւն»ը և «Պողիկոս»ը (տաղաչափաւ): Կատարած է նաև «Նորեկ»ի աշխարհաբարի թարգմանութիւն մը:

Կը խոնարհինք մեծասիրտ և մեծագործ Պատրիարքի խնկելի յիշատակին առջև:

Դ. Ճ.

ԱՂՕԹՔ ՎԱՍՆ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Տէր, պահէ՛ Տունը հրաւակեօր, ոյր կառոյցքին կազմն ու ծիր
Փողփողեմէջ լոյսիդ շողովը Դուն ինքնին գծեցիր,
Ու կամեցար որ փոքրիկ Հօսրդ զայն ընէ ապաստան
Խաբխած կեանքին իր եւ հոգւոյն՝ իբրեւ Տապան փրկութեան:
Փութա՛, հասի՛ր, այցելութեան ժամ է արդ, Տէր ապաւեն,
Տե՛ս վիճսն ու մահն, աղէտն ու չարն ի՞նչպէս իր դէմ կը դաւեն:

Փրթած՝ ժայռէն ան իր հիմքին, զերթ հողմակոծ նաւ մը մութ՝
Մերթ լոյծ լեռանց բարձրերը, մերթ դէպի անդունդ խորամուտ,
Ցասկոտ ու խօլ կոհակներուն մէջ կը ծեծուի տարուբեր,
Մինչ հզօրները ափունքէն զայն կը դիտեն անտարբեր:
Կարկառէ՛ աչքդ, Տէր, փրկէ՛ զայն խութերէ, հէներէ,
Թո՛ղ խաչանիւ խառիսիդ տեսը իր մէջ Յոյսըդ հրահրէ:

Հրա՛ւ. չէ խլուած դեռ անոր կայմը իր կայէն ամրակոտ,
Ձէ պատռած առագաստին դեռ քոչարանը մափօր,
Ձեն յօռտուած կապարանները հաստապինդ գիտերուն,
Ձի դեռ ղեկին ղամբարն — Հաւասփր — կը հեւայ մէջն անհուն:
Բայց կը գոռայ մօրիկն իր շուրջ, մռայլն է պատեր իր չորս դին.
Խաղաղութեան Տէր, շունչդ լոկ կրնայ սաստել անդունդին:

Խարակներ թուխ, զերթ գազաններ յուճկապարիկ, փրփրազայր
Յորձանքներէն յանկարծ ցցած դուրս գլուխներնին բազմասայր,
Կը մղձկոտեն սիրտերն անոնց որ հոն մթնած երկնից տակ
Կը գալարուին զահանդանովը վիհներուն անյասակ:
Տէր սիրոյ, ոյր արտին ծնունդն է ամէն ինչ որ է բարի,
Պիտի ներե՛ս որ ողջ ազգի մ'նոգին այսպէս խաւարի:

Հրամայէ՛, եւ պիտի ալեաց կիրքերն աղի խաղաղին,
Ու նաւն յոյսիդ առաստանով պիտի գտնէ իր ուղին.
Պատնէ՛ քիպոտ ամպերուն դէզն որ կը ծածկէ հորիզոնն,
Որ ան տեսնէ նոր զարունի մը փառներուն ծաղկիլն հոն:
Տէր զթութեան, սիրտերն ամէն, թեւերն ամէն դէպի Քեզ
Են սեւեռուած, քաղցր ակնարկիդ ըսպասումովն ըղձակէզ:

Ազգ Հայոց, ազգ իմ սիրական, պահէ՛ Հաւասփր, Յոյսդ ու Սէրն,
Աստուածային Հոգւոյն բղխումնն երբեակ այդ սուրբ սերս եւ սեռն.
Պիտի կանգնի իր հիմունքէն սասանած Տունը նորէն,
Պիտի բերկրին անոր ի տես դարձեալ սիրտերն համօրէն,
Փերած չէ գահը. չէ կոտրած մականը սուրբ. ողջ եւ դեռ.
Սրբէ՛ արցունքդ, հայէ՛ երկինք. ամպն է արդէն փարատեր:

Ս Ի Ռ Ն Ջ Ա Ն Պ Ե Ր Ճ Ա Խ Օ Ս Բ

Մասնագետի 8. Թորգոմ Պառիարի մեծուան առիթով լոյս տեսաւ «Սիոն»-ի ծաւալուն եւ բովանդակալից բիւ մը (Մարտ-Ապրիլ 1989), բացառիկ՝ Պառնոմաբերքիս աւելի բան 60ամեայ կեանքին մէջ: Ժամանակին մեր գրական հսկաները — Բանի մը միջակներ ալ հաճախելով —, որոնցմով ա՛յնքան հարուստ էր արաստահմանի մեր գրական հրապարակը երանելի այդ օրերուն, իրենց արժանի գնահատանքի աւերքը բերած են հոն մեծամունց Պառիարի պայտ ծառ յիշատակին: Պառնոմ նկատեցինք իր մեծուան յիսնամեակին առիթով արասպել այդ յօդուածներէն ուրը:

ԽՄԲ.

Հոգեւոյս Պատրիարքին խօսքը իր գործին ծաղիկն էր: Զինք կազմող աւանդութեան հաւատարիմ՝ խօսքին պերճութեան հոգածու էր, և իր հոգածութեան փայլուն ելքին մէջ հոգեկան մեծ վայելք կը զգար:

Զինք, իր մէջ խօսողը կազմող աւանդութիւնը՝ եղած է Արմաշինը, որուն քարոզչական ուղղութեան լաւագոյն ներկայացուցիչն էր ինք թերեւս իր ուսուցչէն ետք կամ անոր հետ: Պաշտամունքի մօտեցող իր հոգեկան հիացումը հանդէպ Եղիշէ Պատրիարքին, որ առաջնորդը և հոգին եղած էր Հայք. Եկեղեցիին մէջ վերջին ժամանակներուն տիրական դարձած Արմաշականութեան, իր մտքին մէջ խորունկ և մինչև իսկ այլամերժ ակօսմը բացած էր, նո՛յն ուղղութեամբ և նո՛յն արօթէն, որով հերկուած էին իր տիպարին միտքն ու հոգին:

Արմաշականութիւնը — դպրեմանքի մը դիմագիծն ու կատարումները համեկեղեցական շարժումի մը աստիճանին բարձրացնող այս բառը իրաւացի պէտք է գտնեն ամէն անոնք, որոնք վերջին կիսադարուն մեր Եկեղեցիին կամ տնցնելու վրայ եղող մեր եկեղեցական դէմքերու վերջին սերունդին պատմութիւնը կը դիտեն — յատկանշական և շահեկան ուսումնասիրութեան մը բոլորովին արժանի երևոյթ մըն է: Երևոյթ մը՝ որուն շնորհիւ անսպառ ու առարկայական վերլուծումով մը ի վեր հանելը դժուար չէ անոր չպատկանող և անոր մթնոլորտին մէջ չապրած հայ եկեղեցականի մը համար, որ Մեծ Պատերազմէն և անոր հետեւանքներէն կը մեկնի: Այդ վերլուծումն ընել և Արմաշականութիւնը իբրեւ շարժում յառաջ բերող զսպանակները երևան բերել չէ սակայն նպատակը այս տողերուն, որոնք

նուիրուած են միայն այդ շարժումին ամենէն հաւատարիմ վարիչներէն միոյն եկեղեցական գործունէութեան մարդերէն մէկուն մէջ ի յայտ բերած կատարումին մասին խօսք մը ըսելու: Բայց այդ խօսքին խորիստ մը տուած ըլլալու համար լոկ՝ պէտք է անցողակի ըսենք՝ թէ Արմաշականութիւնը — որուն ամենէն յայտնի գործիչներէն ոմանց կենդանի ճանաչողութիւնն ունինք — արեւմտեան վիպայնութեան (ոմանթիզմ) և ազատականութեան (լիպէրալիզմ) նորութեան և հետաքրքրականութեան գրաւում մըն է, անհակառակ անձնատուութեամբ մը: Հայտնեցման ճիգ մըն է՝ հայ քրիստոնէութեան իմացայնութեան, դասականութեան և հոգեկանութեան դէմ ելնող կարծեցեալ անդիմադրելի օտարական ուժերու հետ: Թէ ի՛նչքան յաջողեցաւ կամ ի՛րնէ կրնար յաջողիլ այդպիսի ճիգ մը պահելու տակաւին ինչ որ մերինն էր և մեր հոգիէն — այդ տարբեր հարց է: Իրողութիւնը այն է որ Արմաշականութիւնը Հայ Եկեղեցոյ համար ինքնապաշտպանութեան զէնքեր ընտրեց զգայականութիւնն ու ողորումը, փոխան բանաւորութեան, անկիւնադարձն ու լուսութիւնը՝ փոխան ճակատումի, տարածումն ու յարդարանքը՝ փոխան կառուցումի, գոյներն ու թաւշութիւնը՝ փոխան գծերու: Սակայն այդպէս էր նաեւ արամադրութիւնը հայ ժողովուրդին՝ աւելի լայն տարածութեան մը վրայ: Եւ կը կարծուէր, և կը կարծուի դեռ շատերէն՝ թէ այն էր հնարաւոր միակ մեթոտը: Այդպէս խորհեցան հեռեւորար Արմաշականները: Եւ այդպէս ալ խօսած են:

Տուած եղա՞յ արդեօք հոգեկան և մտաւոր շրջանակը, ուր պէտք է զհանդուի հոգեւոյս Թորգոմ Պատրիարքի քարոզին պատկերը:

Հոն ուր հնչած է անոր խորունկ ձայնը, «ազգին ու եկեղեցւոյն» սիրովը բարասուն, Սերաստիայէն մինչև Եգիպտոս և Երուսաղէմ, գտած է ան իր արձագանքը ունկնդիր հոգիներու մէջ, իր դաշն և կշռութաւոր նախադասութեանց թաւալող յաջորդականութիւնը տեւական ու տիրական յուզականութեան մը երգը եղած է քաղցրաբարբառ:

«Ճախարակեալ» էր իր ոճը, ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէր, իր բեմական խօսքին՝ ինչպէս իր գրութեանց մէջ: Դարձուածքներով շինուած իր նախադասութիւնները, յաճախ զարդարանքներով պնդուած, կուտակուող կորութիւններով հիւսուած զարդանկարները կը յիշեցնէին: Այսպէս է, օրինակի համար, պատահաբար առնուած հետեւալ կտորը, ուր կը խօսուի Առաքեալին մարմին վրայ եղող չարչարանքի նշաններուն մասին. «Դիտենք թէ յաւիտենական սուրբ մատիւրի մը ուղղուած իր հոգին, որ մինչև վերջին շունչը եռակեցեալ իր մարմինին մէջ՝ ներքին հրայրքի մը անդիմադրելի տագնապումներովը, ի՞նչպէս այնքան նշանաւոր դարձուց զինքը իբրև մեծագոյն Առաքեալը քրիստոնէութեան, և իբրև մէկը որ առանց տեսած ըլլալու խաչը կամ Խաչեալը, բովանդակը իր քրիստոնէական գործունէութեան միջոցին ունէ ուրիշէ մը աւելի տպաւորուած մնաց միշտ մէկին խորհուրդովը և միւսին կեանքովն ու գործովը միանգամայն»:

Նախադասութիւն մը ամբողջ, առանձին, արտասանուած — կը խօսէր գրածին պէս — երկար շունչով մը, որմէ կը կախուի ունկնդիրը: Եւ այսպէս էջեր, կամ խօսքի գետ մը բեմէն՝ կէսէն մինչև մէկ ժամ տեւողութեամբ: Այո՛, կը հոսէր իր բերնէն մտածումին խօսքը լայն, թաւալուն գետի մը պէս, յաճախ պատկերներու ծաղիկներովը զարդարուած ափունքներ քերելով:

Եւ իր խորհողութեան լրջութիւնը, մերթ բարձր և անմատոյց պատուանդանի մը վրայ դրուած, և իր խօսքին հասուն ծալքերով զգեստաւոր ու ծածկուած կեր-

պարանքը, տպաւորիչ բան մը ունէր իր մէջ: Մինչև իսկ անոր մօտենալու համարձակութիւնը չունեցողները կ'ազդուէին անկէ, կը մխիթարուէին ու այնպէս կը մեկնէին եկեղեցիէն: Այդ լրջութիւնը նաև շնորհք ունէր, առանց թերեւս ուժեղ ըլլալու: Շնորհք՝ զոր կը սիրէր և կ'իրագործէր ալ յաջողապէս:

«Աւետարանի ճամբէն» գրքոյկը կը պարունակէ հատուածներ՝ որոնք հարազատ խտացումներն են իր քարոզներուն: Անոնց մէջ որոշ և հաւատարիմ պատկերացումով մը կ'երևին իր ոճը, իր մտածման եղանակը և մանաւանդ մայր մտածումին առարկան կազմող նիւթերը: Այդ գրքոյկին պիտի հետեւէր նոյն շունչով և ձևով գրուած չարք մը ուրիշ կարճ գրքուածքներու, «Առաքելոց Շաւիղով» ընդհանուր անունին ներքև, որոնք այս անգամ Առաքելոց Թուղթերէն ներշնչուած կարճ ու խիտ քարոզներ են, խորհրդածութեանց կաղապարին մէջ ձուլուած և հրատարակուած «Սիոն» ամսագրին մէջ:

Իրենց խորքին մէջ առածաձև, բայց ըստ երևոյթի լայն ու երկայն նախադասութիւններով շինուած իր քարոզներուն նիւթը խառնուրդն էր իմաստասիրութեան, հոգեբանութեան և բարոյականի տարբեր գետիներէն առնուած գաղափարներու, որոնք ի մի ձուլուած իր մտքին մէջ՝ աւելի շքեղ էին քան ժուժկալ ու զօրեղ, աւելի ալեկոծ էին քան յստակ ու վճիտ, աւելի դէզադէզ՝ քան դասակարգեալ: Հեռու չէր ան ժԹ. դարու արեւմտեան մտայնութեան մէջ սնած քարոզիչներէն, զորս կարդացած էր, և զմայլանքով:

Իր քարոզներուն գետինն էր սակայն Աւետարանը ամէն անգամուն, որուն պարզութիւնը կը սիրէր պիւճափայլ գեղեցկութեանց հանել, երկնայինին հրաշալի փողփողանքը ջանալով տալ անոր: Տեսէ՛ք սա խօսքը Ծննդեան իր մէկ քարոզէն («Սիոն», Յուն. 1939, էջ 6), ուր Բեթղեհէմի քարայրին անասուններուն կ'ակնարկէ.

«Այս վերջինները, բազմամբոյս քաղաքին հիւրերուն սայլերուն և կառքերուն անդրուվարները, աւելի զթոռ քան

իրենց տէրերը, սիրով տեղ կու տան, և ինչպէս քրիստոնէական արուեստը ա՛յնքան տպաւորիչ կերպով կ'արտայայտէ Յիսուսի ծնունդը ներկայացնող նկարներուն մէջ, իրենց անոյշ նայուածքովը և ջերմ շունչովը բարի ասպնջականութեան տեսարան մը կը յօրինեն այդ մսւթ նկարին մէջ: Եւ միւս կողմէն այն քորոզին մէջ դիտեցէք քաղցրութիւնը սախօսքին. «մօր մը կուրծքին վրայ, մանկան մը ժպիտին մէջէն Աստուծոյ մարմնացած սէրը այցելած է մարդոց» (անդ, էջ 7): Ու այսպէս գրեթէ միշտ:

Իր քարոզներուն տպումը կերպով մը կը սկսի «Աւետարանի ձամբէն» գրքոյկով: Անկէ առաջ շատ բան չունի հրատարակած իրեն արձանագումը իր խօսքին: Իսկ լիովին մշակուած և ամբողջութեամբ իրագործուած իր քարոզները գրուած կը գտնուին «Սիոն»ի էջերուն մէջ, իր Պատրիարքութենէն սկսեալ: Քիչ անգամ կը գրէր արդէն իր խօսելիքը կանխաւ: Աւելի՛ կը խորհրդածէր իր նիւթին մասին առաջուց, ինչպէս կ'ընէր իր ուսուցիչը՝ Եղիշէ Պատրիարք: Բայց միշտ կը խօսէր գրուած քարոզի մը յղուածութեամբ. այնքան ճարտար էր Հայերէնի իր ձեռնումը, ճոխ՝ իր բառամթերքը, ճկուն՝ իր դարձուածքը և դաշնաւոր՝ իր նախադասութեանց կազմը:

Բայց պէտք չէ մոռնալ՝ որ իր խօսքին շէնքը, խարսխուած Աւետարանի վրայ, կը վերջանար ու կամար կը կապէր շատ անգամ ազգային ու ազգասիրական մտածումով մը կամ զգացումով մը: Ու իրեն համար Քրիստոնէութիւն և Հայութիւն անբաժանելի միութիւն մը կը կազմեն, «Առանց քրիստոնէութեան գաղափարին՝ անիմաստ է հայութեան գաղափարը», կ'ըսէ «Առաքելոց Շաւիղով» իր կրօնական գրուածքներու շարքին վերջին գլուխին մէջ, զոր կ'աւարտէ այսպէս. «Մեր դրօշը, մեր մտատիպարին պատկերն է ան (Խաչը), ու իր տաղը՝ «Փառք Սուրբ Խաչին», ու կը փակէ. «անգամ մըն ալ այսօր, այդ բառերը կ'արտասանեն իրենց մահուան մէջ անմահացած մեր նախնեաց հոգիները, և ամէն օր իրենց կեանքին մէջ դէպի մահ արշաւող իրենց

գաւակները. մեր Խաչը և անոր պարծանքը»:

Եւ նպատակն իր խօսքին. — տալ իր ունկնդիրներուն Աւետարանի և քրիստոնէական կրօնի հոգեկանութեան ճաշակը, զանոնք տոգորել «Աստուծոյ գաղափարովը», անոնց տալ «բարոյական դիտակցութիւնը», անոնց մէջ արծարծել «կրօնական զգացումը»: Ուսուցողական չէ եղած իր խօսքը, արտասանուած սրբազան բեմէն. ջատագովութեան զէնքը ձեռք չէ առած երբեք: Եկեղեցւոյ Ս. Հայրերուն դասական ոճին հետ՝ նաև անոնց հիմնական և առաջին մտահոգութիւնները զինք չեն գրաւած: Իր անմիջական նպատակը համոզելէ աւելի՛ եղած է տպաւորել, իր հեռաւոր և բուն նպատակը՝ ոգեւորել կամ աւելի ճիշդը հոգեւորել իր ունկնդիրները, ազնուական ջերմութիւն մը տալով անոնց կրօնքի և Աւետարանի կրակէն, զոր Ազգին վառարանին մէջ դրուած կ'ըմբռնէր, զայն՝ Ազգը տաքցնելու նպատակաւ:

Ինք այդ կրակն ունէ՛ր իր մէջ, որ կարծես զինք միշտ ոտքի կը նետէր, իր պարթև հասակովը և պատկառելի կերպարանքովը: Չէր կրնար նստած խօսիլ, ինչպէս սովոր են և պատշաճ կը նկատեն ընել եպիսկոպոսներն ու մանաւանդ Պատրիարքներն ու Կաթողիկոսները: Եւ այս կէտին մէջ կը տարբերէր Դուրեան Պատրիարքէն:

Շարժուածքներ չունէր բեմին վրայ. իր ամբողջ կորովն ու արտայայտութիւնը իր ձայնին մէջ կը դնէր: Եւ խաղաղ իր արտաքինէն ալիկոծ խօսքը կը ցայտէր, ստեղծելով ուշադրաւ հակադրութիւն մը:

Ս. Երուսաղէմի Աթոռը նստելէն, և վանական միջավայրի մէջ, «ազգային գործերէն» տեսակետով մը հեռու, նոր գործունէութեան մը լծուելէ հտք հետզհետէ զգալի յեղաշրջութիւն մը կրած էր Թորգոմ Պատրիարք: Հետզհետէ աւելի խորհրդապաշտ, աւելի ջերմօրէն կրօնաշունչ նկարագիր մը ստացաւ իր խօսքը: Հայ Ժողովուրդին տխուր կեանքին կաշուէն արթնացած, անոր ճակատագրին մօայլ դժուարումը՝ տակաւ մոխրեցին իր մէջ մէկ կողմէն չափազանց «ազգայնական» — կը զանազանեմ այս բառը «ազգասէր»

Գ Ր Ա Գ Է Տ Ը

Կա՞յ Թորգոմ Գուշակեանի իմացական գործունէութիւնը ընդհանուր յայտարարի վերածող տարազ մը, որ ըլլար արդար ու հաւատարիմ, ինչպէս են իրեն համար գործածուած միւս տարազները, եկեղեցականը, ուսումնասիրողը, քաղաքացիականը, ինչպէս են իրեն համար, վասնզի ինծի ծանօթ է իր արհամարհանքը գրելու արուեստի մը իրականութեան մասին: Ու գրագէտ մը, շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ, գործաւորն է այս արուեստին: Ինչպէս դասաւորել Յուլիսի Ս. Նեանի Չեռազաց շատ մասնակի, շատ թեքնիկ աշխատութիւնը, Հնդկահայէին ամբողջ քամաք, նրբութիւն ու դիտողութիւն կառոյցին հետ: Հոս է ահա տիպարին տարօրինակութիւնը որքան տարազին ընդունուած ճշնութեամբ, որոնք իրար կը հերքեն:

Իրողութիւն է որ գրելէ առաջ անիկա ունէր ամփոփումի սուղ պահեր, որոնք զինքը կը մղէին սեղանին: Անգամ մը մտնելէ յետոյ իր նիւթին կաղապարին մէջ, անոր համար ժամերը գոյութիւն չունէին: Ու մղուած ի՞ր իսկ նախասիրութիւններէն, իր կիրքերը ունենալով

բառէն — բոցավառ կրակը, և միւս կողմէն արծարծեցին իր ներսիդին կրօնական — ազգասիրական կայծերը: Իր ազգասիրութիւնը աւելի խորացաւ իր հոգիին մէջ, խաղաղ հունքու վրայ նստելով, և լուսաւորուեցաւ կեանքով, քրիստոնէութեամբ, անոր խաչին հաւատքովն ու յոյսովը: Ազգը իր հոգիին մէջ նկարուեցաւ լուրջ և մեղմ գոյներով աւելի՛ քան թէ պոռոտ ներկերով: Ուստի և իր խօսքն ստացաւ ներդաշնակ գոյներու նոյն գեղեցկութիւնը: Եւ իր խօսքին այդ գեղեցկութեամբ ջանաց տպաւորել իր շուրջիները:

Այդ տպաւորութիւնը կը մնայ անջինջ, այդ ձայնին արձագանգը պիտի մնայ միշտ հնչուն:

25 Փետր. 1939, Փարիզ ՏԻՐԱՆ ՎՐԴ. Ն.

Իրեն գահաւորակ, անիկա կը զեղուր իրմէն ինչ որ ամիսներու, թերեւ տարիներու դանդաղ մթերութեան էր հղած, շատ հաւանաբար առանց իրմէ կոտորածուելու: Անշուշտ լուրջ, հաստատ հմտութիւնը չէ պակասած իրեն որեւէ գիրքի յօրինման առին: Վկայ իր յիշատակները, յիշատակութիւնները դէպքերէ, տեղերէ, անուններէ, որոնք ըսլորն ալ թիւերու անսուտ վկայութեամբը երաշխաւորուած են: Իր շքեղ մատենադարանը իրեն համար տպահով տպաստան մըն էր: Այդ իսկ պաշտպանութեամբ անիկա ըրաւ գրագէտի գործ մը, որմէ պիտի շտառապի իր անունը Հայոց նոր գրականութեան պատմութեան մէջ: Ըսել իրաւ, հաստատ, խոր բաներ: Այո՛, բայց ըսել այդ ամէնը նաեւ ձեւով մը որ ոճ մը ըլլար իր մօտ: Գրագէտը այս երկու իրողութեանց համագործումն է: Ու Թորգոմ Գուշակեան գրագէտ մըն է, ինչպէս, Ֆլուպէի կարծիքով, Ժէ. դարու Ֆրանսական մեծագոյն գրագէտներէն մէկն է Պոսիւլէ:

Չեմ նրբացներ տարազը, անկէ ստանալու համար նաեւ քահանայի կաղապարին մէջ տեղաւորուելիք գրագէտը: Միայն բաւ է դիտել տալ, որ, ինչ որ ելած է իր գրչէն, ձեռագիրներու ցուցակագրութեաներէն ու անոնց յիշատակարաններուն ընդօրինակութեան միջոցով Սամէնի հեշտախորհուրդ թարգմանութիւնները, կը հպատակի մէկ ու նոյն մտածումին: — Անիկա պիտի գրէ օգտակար ըլլալու աւագ ցանկութեամբ մը: Անշուշտ այս ցանկութիւնը հզօր է ինքնին, իր մէջ պատասպարելու համար առաջնակարգ գրագէտի տիպար մը, բայց մեզ չի կրնար արգիլել որ տեսնենք նաեւ ուրիշ բաներ, տարագէտ անգին: Հովուական Սրինգը փառք մըն է այդ ուղղութեամբ: Թորգոմ Գուշակեանի վարդապետն ալ հպատակ էր այդ ցանկութեան բայց պատրանքը չունէր թէ ճշմարիտի հոգի մը իսկ պիտի կրնար պակսիլ իր սրինգին: Եւ սակայն գրեց իր քերթուածները, որոնք շատ քիչերէ ճաշակուելիք *délices*ներ են: Ու ընդարձակելով հարցը դէպի օտար գրականութիւնները, հանդիպումը պիտի ընենք մեր օրերու ամենէն տարածուն

ըմբռնումներէն մէկուն, արուեստին այլապէս սնեւահախնդիր, ձրի դերին: Այն ատեն: Ֆլուպէնէն վերջը, զոր Թորգոմ Գուշակեան սիրեց. սեկսոլիսքներուն հետ, որոնց ընտրելագոյն ներկայացուցիչներուն ոչ միայն հատարները բարձր գիրքըրաւ, այլ որոնցմէ փոխադրեց դէպի մեր լեզուն մէկ երկու ազնուական գոհարներ ալ. ոճի հարցին հանդէպ իր արհամարհանքին հակառակ, անիկա, տարիներու ընթացքին պիտի դարձնէ սեպհական իր գործիքը, քիչ մը ամէն դպրոցներու ազնուագոյն տարրերէն, բայց կատարելով կերտումը այնպիսի ճարտարութեամբ որ մեզի խնայուէր ծագումներուն տրամուծիւնը: Արդարեւ, մեր գրականութեան մէջ, ոչ ոքի մօտ՝ Խրիմեանի (Թ. Գուշակեան) տիրական կերպը, որ ոչ գրական քննադատութիւն է (Չօպանեան), ոչ քննական պատմում (Մ. Գաբազե), ոչ օրա-գրական յուշերու ժապաւէն մը (Կ. Իւրիւնեան, իր շատ անուշիկ յուշերուն համար, տպուած Զօհրապի եւ Հրանդ Ասատուրի Մասիսին մէջ), ոչ ալ աւելի մեղամօտ օրերու հոգեկան կամ իմացական pointillisme (Չափեան), այլ այդ ամենէն ալ բան մը ունեցող բայց ոչ մէկը յիշեցընող: Հասկափաղը (compilation), հեռու-բուրիւնը (երբ կը խօսի 1860ի օրերուն հոգեբանութենէն), առողջ մտածողութիւն (երբ կը ծրագրէ ազգային վերածնունդին քանի մը հիմնական սկզբունքները 1890ի պահպանողական մարդոց մօտէն, «Դուրեւեան պատերազմ», բանաստեղծական երազումը (Հնդկահայի շատ մը դրուագները, ոսկի ձանձրոյթին մէջ մեռած եկեղեցիներու ու մենաւոր շիրմաքարերու դիմաց) ու տակաւին շատ բաներ իրարու մօտ կուգան, որպէսզի յօրինուի իր ոճին հէնքը: Այս նկատումներու բարիքին մէջ, օգտաւարութիւնը, զոր իբր դրօշակ ծառայեցուց իր վաստակին, ինքնաբերաբար կը հեռանայ իր սկզբնական յաւակնութենէն, վերածուելու համար աւելի մեծ բարիքի մը, որ արուեստին բարիքն է այս անգամ: Արուեստի ամէն մեծ գործ, այդ իսկ հանգամանքով, բարերարութիւն մըն է մարդոց շնորհուած: Ու ինքնաբերաբար օգտապաշտ է: Իր խորշանքը Զօհրապի

մը գրականութենէն չմեղմացաւ անշուշտ ժամանակի ընթացքին, բայց իմ կարծիքով, ունէր իր զսպանակները գրականութենէն դուրս հոսանքներու տակ: Իր րապաշտներուն գործունէութիւնը, իր անմիջական հետեանք՝ մեր յեղափոխութեամբ ու ասոր ալ հետեանք մեր կործանումով, մանաւանդ Արփիարեանի հակա-նութրապետական յարձակումները անուշազակի ազդած էին իր գրական համոզումներուն:

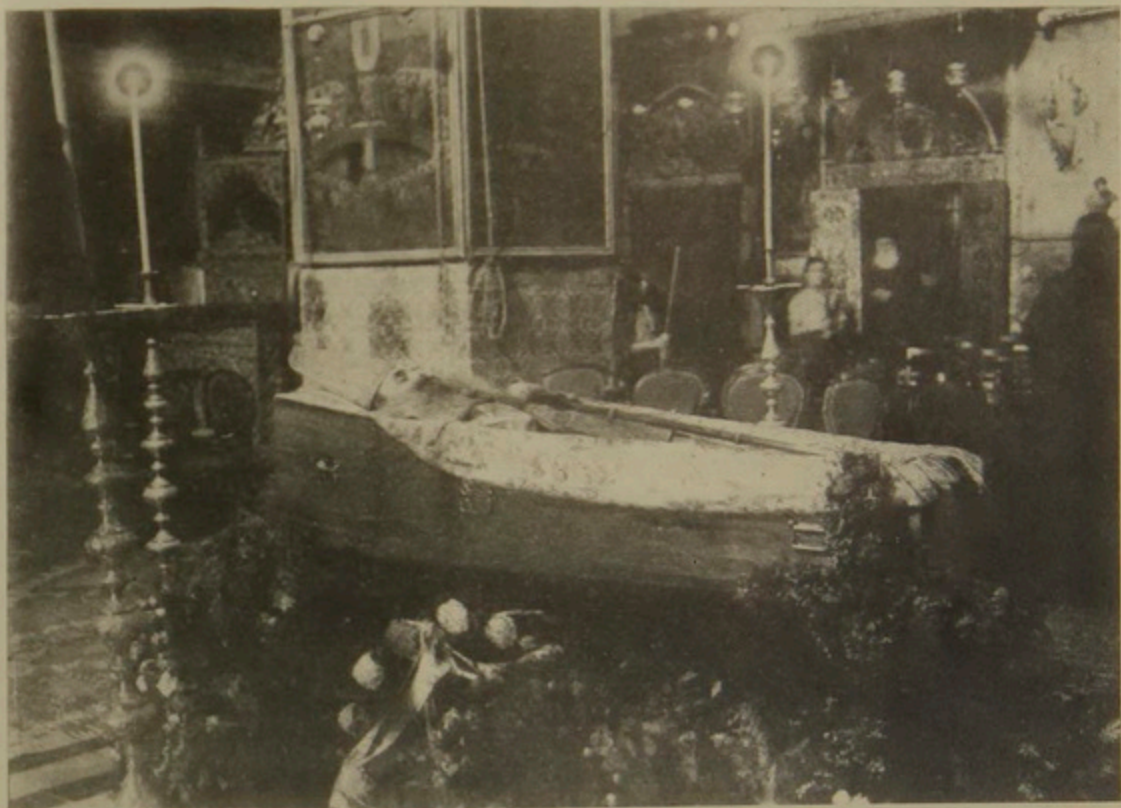
Երբ փորձենք Թորգոմ Գուշակեանի գրականութիւնը վերածել իր քանի մը հիմնական նկարագրիչներուն, պարտաւոր ենք կանգ առնել քանի մը կարկառուն հաւաստումներու առջև: Ասոնցմէ մէկը, օգտաւարութիւնը, իբրեւ արուեստի postulat, տրուած է արդէն քիչ վերը: Ահա լրացուցիչները:

ա) Օգտաւարութիւնը իր մօտ համեմատելի է արեւելահայ գրականութեան խոր, հիմնական մէկ նկարագրին, որ սպասն է մեր ժողովուրդին, մանաւանդ անոր միջին խաւերուն: Արդարեւ, քառասուն տարիներէ ի վեր, Թորգոմ Գուշակեանի միտքին բոլոր ուժերը, հոգիին բոլոր խռովքները գործի վերածուեցան այդ մայր ցանկութեան խողովակով: Դասախօս, թարգմանիչ, բարոյախօս, պատմիչ, հաւաքիչ, գործիչ, եկեղեցւոյ պաշտօնատար, քերթող, — այս բազմադիմի ու բազմապահանջ գործօնութեանց ընթացքին, շատ անգամ բոլորը ի միասին, անիկա անգիտացաւ (զէթ կարծեց անգիտանալ) արուեստին դասական պայմանները ու եղաւ հաւատարիմ հպատակը իր նշանաբանին, բացարձակութեամբ մը որ կը զարմացնէ: Մեր ամենէն ժողովրդանուէր եկեղեցականը, Խրիմեան, պիտի չվարանի անձնական իր ախորժանքները գոհացնել, դիւցազնաշունչ գրաբարով մը քերթել զիջանելով Հաւախիւնեբը, որոնք Բագրատունիին դէմ գիրք բռնելու մտահոգութեան կը թուին հպատակիլ քան թէ մեր ժողովուրդի օգուտին, զէթ այն օգուտին՝ զոր այնքան պարզ իմաստութեամբ մը բանաձեւէր պիտի աւելի յետոյ, Պապիկ եւ Թոնգիկին մէջ: Դարձեալ, երբ Թորգոմ Գուշակեանի օգտապաշտութիւնը

մօտեցնենք մեր ուսման թիֆներու, գլխաւորաբար Ալիշանի հասկացողութեան մէջ արժատ կապած մեծ յղացքին, պիտի ըսենք բաներ՝ որոնք ինպատկարեւորագէտի Պատրիարքին կը խօսին: Թորգոմ Սրբազան միտքէն պիտի չանցընէր Դրախտին մէջ եւա մը հարս ընել, կամ երկու Մասիսները իրարու հետ խօսքի հանել, չքեղ նկարագրութիւններ կամ սոսկական բարոյախօսութիւն մը մեզի բաշխելու համար: Ժամանակին դերը չէ որ ազդակն է այս բարեփոխութեան: Այլ նկարագիրն իսկ իր տաղանդին: Ասիկա ինքնայատուկ ըմբռնումի մը արդիւնքն է իր մօտ: Խորունկ հաւատք մը կը պահէր գիրին դերէն, հոգիները ազնուացնելու տեսակէտով: Ու հոգեկան սա բարեխառնութեան հասնիլը, զայն ստանալէն յետոյ ուրիշներուն բաշխելը կերպով մը երկրորդ երեսն է, ինծի կը թուի, իր քահանայի ալ հոգեբանութեան: Զուր տեղը չէ որ այնքան սիրեց, պաշտպանեց գիրը, գրութեքը, գրականութիւնը, անոր պաշտամունքը փոխանցելով իր շունչին մօտ եղողներուն: Ոչ միայն մեր բոլոր գրողները իրեն բակամ ունեցաւ, այլ մեր գրականութեան ստարոգ բոլոր ձեռնարկները պահեց իր բարձր պաշտպանութեանը ծիրին մէջ: Ու պատիւ է իրեն համար, յիշել գինքը՝ մեր գրականութեան բարձրագոյն հասկացողութիւնը իրր մեծ ընդարձակող մը իր կարգին: Լր Քօնք քը Լիլ Թարգմանող մը պիտի խանդավառուի նոյն ատեն մեր սեպագիր արձանագրութեանց փաստովը, պիտի գուրգուրայ ամէն փշրանքի վրայ ուր ինկած է կայծ մը այս ժողովուրդին հոգիէն: Այս իսկ հաստատումով, Թորգոմ Գուշակեանի օգտապաշտութիւնը կը զգենու մարգապատ (իւմանիս բառն այսպէս փոխադրումը հեռու է ճիշդ երանգը արտայայտելէ յղացքին, որ արուեստին, պատմութեան, աւելի լայն բառով մը՝ քաղաքակրթութեան մը յայտարարը եղաւ ժե. և ժ.Չ. դարերուն, արեւմտեքի մէջ) յազանիւ մը, զոր մեր կիսադարեան գրականութիւնը պիտի յայտնարէր յանձին մեր ուսման թիֆներուն, Խրիմեանի, Սըրուանձտեանցի, Եղիշէ Դուրեանի: Բանասէր մը չեղաւ ինքը, բայց ունեցաւ այդ

չոր, չորցնող զբաղումին հանգէպ գրական լայնամտութիւն մը: Կը հաւատար գրութեք բոլոր արժեքներուն:

Բ) Եկեղեցական ցկարագիր մը ընդհանուր մթնոլորտ մըն է իր ամբողջ գործին համար որ կ'իյնայ իր քահանայի կոչումին պարունակին: Իրողութիւնն է որ արուեստի մեծ ճիւղիկներէն զուտ ստեղծագործական գործունէութիւնը չխանդավառեց զինքը: Բայց Պողիկէսոսի նման թատերական մեծ գործի մը արդի բարբառին փոխադրումը գրականին չափ կրօնական փոխադրանքներ կ'ենթադրէ: Այս իսկ հանգամանքն է որ լայն կ'ընէ իր ըմբռնողութիւնը, առհասարակ Արուեստի վերաբերմամբ: Ինչ փոյթ որ ինքը ժլատ պիտի ըլլար զուտ գեղարուեստական մարզին վրայ, մերժելով նոյնիսկ մամուլին յանձնել շնորհակալութեք կամ հաւաքել իր տպաւորապաշտ էջերը, երբ անդին իր իսկ վարկին գինովը պիտի հրապարակ գնէր Աւեստաւանի ձամբէնը, վասնզի կը հաւատար թէ գրագէտ մը ըլլալէ առաջ կրօնական մըն էր ինքը: Այս մտածումը իր մէջ մաս կը կազմէր գրական իր խառնուածքին: Ու ինչ որ արտագրեց, շնչատօրէն գունաւորութեք է այդ հասկացողութեամբ: Բայց դիտել կու տամ թէ անիկա գիտցաւ հեռու մնալ նաեւ եկեղեցական մատենագրութեան բացառիկ խստութեանէն: Ու իր քարոզները, մեկնութիւնները իրենց խորքին ամբողջական չափ իրենց շրջանակին արդիութեամբը, գործնականութեամբը մեզ կը տպաւորեն հաւատարապէս: Ըսի թէ չգրեց Ալիւանի կամ Խրիմեանի նման: Կ'ակնարկէի այդ մարդոց կրօնական գրականութեան: Բայց չգրեց նաեւ Մարմանին կամ աւելի հին մարդ մը յիշելու համար, Տէրոյնցի պէս և կամ մեր օրերու Արմաշականներու մէկ մասին կողմէ փորձութեք որձեւէ հոգեբանութեամբ մը: Շատ քիչ են այն էջերը ուր մոլեռանգը, աղանդաւորը կ'ախորժին զարտուղումին կամ խստութեան գինով իրենք գիրենք ուղարկութեան հրաւիրել կամ մարդկային պայմանները արհամարհել, շատ բացարձակ մտասեւեմամբ մը երկինքը բռնագրաւելու եսապաշտ ձգտումով: Ինք չհաւածեց անշուշտ հոգեւոր

Լուսահոգի Սրբազանը Դագաղի մէջ.

թիւն մը: Գոր պիտի գործածէր իր պաշտօններուն կարիքին: Անոր թափանցումին սրբութիւնը կենդանի մարդերն ու անցեալ կեանքերը գիտէր ճիշդից ու անցնից: Նոյն այդ թափանցումին ճշգրտութիւնը, արագութիւնը ուրիշ շնորհներ: Գրագէտի մը մօտ այս տուրքերը կը պաշտպանեն անոր գործին արտաքին աշխարհը, ինչպէս կը գիտաւորեն անոր ներքին անդունդներուն կարիքները: Պատմիչ մը և վիպող մը ամէն բանէ առաջ կարօտ են այս շնորհներուն: Ու կը հասկըցուի թէ իր երկու մեծ գործերը ինչո՞ւ կը միաւորեն վէպի մը յանկուցիչ քայքայք ու պատմութեան արդար կեկիծը: Իր թափանցումն էր որ ոգնեց իրեն մեղեդիներու վկայութիւնները արժեւորելու ու ոգիներուն ձխարները արդարութեամբ տեսնելու: Արուեստին ու կեանքին կախումներուն վրայ անիկա միշտ նպաստը վաշխեց իր այդ յատկութեան:

Գ) Անիկա գիտէր յուզուիլ: Ասկէ անմասն գրող մը թէ և պիտի ըմբռնելի, բայց չի գաղտնի իրականութիւն ըլլալէ: Ո՞ր է յուզումին բովանդակը, գէթ այն չափով որքան զայն կը հաստատենք թորգոմ Գուլիանի կարգ մը գործերուն մէջ (Քերթաւան, Հնկկանայի, Ալիեհ Գուրեհան, մանաւանդ Խելմեան Հայրիկ), Հայկ Գիւլպակն որակաւ շքեղ բայց ցուրտ կատային մէջ: Այս միակ արիւնքը կը բաւէ բացատրելու համար թէ ինչպէս կը միջամտէ մեր գրայնութեան սա հրաշքը, որովհետք մեր գործը մեր ներքին յոյզերուն կամարներովը բարձրանայ: Հակառակ իր հսկայ յառախարարութեանց, մարդերու ճանաչումովը իր մէջ մթերուած գառնութեան, ու անհուն պատրանքներուն, որոնք անոր գերազանց արիւնքումները եղան իր կեանքին վերջին շրջաններուն, անիկա պահեց բանաստեղծներու յատուկ զգայնութեանց թարմութիւն մը, գործովի կրնալու մանկունակութիւն մը, տառապելու բայց տախիա իրեն վերապահելու լռութիւն: Անոնք որ լսած են գիրքը, իր ոգեկանութեան մէջ մանաւանդ — ու ամբողջ հայութիւնն էր այդ ոգեկանմանց աշխարհը, իր բոլոր խաւերովը, բարձրագոյն գէմքերէն մինչեւ խո-

նարհագոյն մշակները — չեն կրնար մոռնալ իր փոխադրուիլը, բայց ամբողջական՝ այն օրերուն, հոգիներուն, շրջաններուն մէջ գործ կը գործէր մեղի, գոյնի այնպիսի խաղաղ ստատկութեամբ, շարժումներու այնպիսի կենդանի խոհանարութեամբ ու մթնոլորտի այնպիսի արտակարգ հարագատութեամբ, որ իր պատմածը կը վերածուէր կեանքի արտաքրումի մը: Ու այդ կախարդական գործողութեան ընթացքին, ան յուզումներ կը վերապրէր, մեղի կը փոխանցէր, առանց ասոր ջանքը զգալի ընելու, թերեւ զգալու իսկ: Այս նկատողութիւնը թերեւ կը բացատրէ յայն, ամենահաս իր հեղինակութիւնը: Բայց արուեստի գեանքին վրայ յուզումը աստուածային շնորհ մըն է: Ու կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ իր գիրքերը օգտուած են իրմէն, անանց իրեն ալ օգտակար ըլլալու: Թորգոմ Սրբազան իր բոլոր վարկին հակառակ, մեր գրական նութեան մէջ ունի տեղ մը որ որոշ չէ շատերուն մօտին մէջ: Իր գիրքերը գիրքը չմտնեցին անշուշտ, ինչպէս կը պատահի երբեմն կարգ մը գրողներու համար (Թեհեան, Արախան, Արախան), բայց չպաշտպանեցին ալ գիրքը: Իր յուզումը ոմանց համար զրական, ուրիշներու համար՝ սրբազան, իր նուիրագործումը չուներաւ: Ինչպէս եղած էր տախիա գիրքը կանխող եկեղեցական մեծ գործիչներուն, գրողներուն գրեթէ բոլորին համար: Ազգայնասումը (որուն չիշատակարանային հանգամանքը չէ որ կը հերքեմ) աւելի մեծ, ընդարձակ համարաւ մը կը վաշխէ այսօր քան Գուրեհանը: Եւ սակայն քիչեր տեղեկ են այն իրողութեան թէ Ազգայնասումի նման գործեր ամէն օր կարելի են, հերիք է որ մասնադարան մը, աշխատող մարդ մը, քանի մը հաստ ու հաստա գաղափարներ քով քովի գան: Բայց Ալիեհ Գուրեհան մը չի գրուիր, որքան ալ վերի պայմանները աւելի բարելաւուած, արամագրենք ոեւ հայերէն գիտնողի մը: Պատմական գործերու մէջ ազգային այս յուզումը չի կրնար անտես ընել նաեւ արուեստագէտին մօտ միշտ իրական միւս յուզումն ալ, որով պայմանաւոր են բանաստեղծները: Թ. Գուլիանի քերթ-

աւածնները, արձակները, տպագրութիւնները աւելին այդ սրբազան տարրէն մասեր աւ մասնիկներ:

դ) Իր զգայնութիւնը կողմէ մը լուսաւորուող ուրիշ ալ վկայութիւն, իր Ումանրիլլը, որ անհասկնալի կը թուի առաջին շփումով, բայց որ հեազհեաէ կը պարտադրէ ինքզինքը երբ ընտելանանք այդ գործին հետ: Անխառն իր հիացումը մեր մօտ աւ հեռու անցեալին բոլոր վաստակաւոր գէմքերուն մասին, գրողէտի մը յայտարար տուրքը չէ միակ, իր մասին մտածած, այլի գրական խառնուածքի մէկ որոշ բազմաբնիլ: Պէտք էր լսել իր խանգաւառութիւնը, ազգային արժէքներու վրայ իր լայն աւ լեցուն յանկարծախօսութեանց մէջ, առ աւ անհանգէտին առիթով: Հեշտանք մըն էր իր համագրութիւնը աւելին հեաեիլ, արժէքներն ի վեր մեր գծրախա պատմութեան: Ուստի չհեշտանք՝ այդ արժէքներուն վրայ իր գուրգուրանքը: Իր սոսմանթիզմը գրական ըլլալուն շտի աւ թերեւ աւելի, նկարագրի, խառնուածքի տարր մըն էր: Իր կենսագրիները լայնորէն պարտաւոր են կենալ իր բուն սրտին արտայայտութեանց տալիս: Ան մարդը եղաւ որուն գիւնդաւ առան խնդրարկուն վատան էր թէ որու կը գիւմէր: Նիւթականին ճնշումէն վեր կենալը, ատիկա գիւնդաւ առաջինութիւն մըն է անշուշտ, բայց անձնական, մեզի միայն պատկար: Ատոր արինակաները չեն կրնար բացատրել սակայն միւս ալ գեղեցկութիւնը, երբ մեր անշահախնդրութիւնը կը գործածենք ուրիշներու կարիքին գիմաւորման: Այսպէս տպրեցաւ Թորգոմ Գուշակեան: Ուսանողէն միւնչե տարիքէն ճնշում ազգային վաստակաւորը գարկին իր խղճմտանքին, որ բացուեցաւ գրեթէ միշտ: Այս սոսմանթիզմը, կեանքէն շեշտորէն ազգաւ, Թորգոմ Գուշակեանի գրականութիւնն ալ պիտի տաքննէ: Այս գուր, զգայնութեան այս ընտանութիւնն է, իմ կործինով, որ իր սոսմանթիզմութիւններուն մէջ կը սրեղծէ համակող, հազարգական ոգին գոր գմաւոր է գգաւ աւելի փորձ, պատրաստած գաղտնիքներ գործին մէջ: Զայանեանի սոսմանթիզմութիւնները փա-

տեր են գրական համակրանքի, բայց գարկ են այս հազարգական, ամէնուն սրտին խոսող շնորհներէն: Այս սոսմանթիզմը նորէն իր քերթաւածներէն սոսմանց մէջ: ամենէն յաջողներուն կ'աղակարկեմ: Կեանքի, զգայնութեան, երեւակայնութեան, նայնիակ արտեւարի սոսմանթիզմը անոգ տարորինակ է որ չի զոտոմած: Ոչ մէկ էջ իրմէ մեզի կը յիշեցնէ մեր սոսմանթիզմներուն սեթեթը, անըջութիւնը, ճրի աւ ազայմէ երազամոլութիւնը: Իր սօք շանցաւ իր վարպետին, Դուրեանի ախար փորձարկութեան, գրարարով աւ Ռազրատաւիւով մանկկողարգ: Բայց ինչ որ քիչ անգամ կը գիւնդ անման մարդու մը վերաւձումին մէջ, ատիկա իր մտածման հիմնական գերմութիւնն է այդ սոսմանթիզմէն: Հոս անիկա կը յիշեցնէ իրը հակամեան իր մտաւարկներէն մէկը, երթմանը, որուն մտածողութիւնը մըլտապէս միաց ենթակայ այդ սոսմանթիզմին, բայց որուն արտեւարը (նկատի աւ նիւթ Պապիլի եւ Թոսնիլի հատարը) գերմ էր անկէ: Մեր կեանքը կ'ապրինք մեզի համար: Ու այդ կեանքին սոսմանթիզմը մեզի միայն պիտի վատնէր: Ու կ'անցնէ մեզի հետ մեր կեանքը: Ու հասկնալի՝ մեր սոսմանթիզմի ալ: Բայց մեր գործը կ'ապրի մեզմէ վերջ ալ: Այս է պատճառ որ սոսմանթիզմէն գրեթէ տաւած ըլլալ Թորգոմ Գուշակեանի մեզի ձգած մասնագր:

ե) Գործունիւրեան իր զգայնութեան ամենէն հզորներէն մէկն է մեր մտածականներու մեր ներկայացուցչական մարգար կարաւանին մէջ: Այդ գործունութեան մեծ գիծերը գրողեցանքին գիւ այս սոսմանթիզմութեան սկիզբները: Հոս գաւնանք կը համագրեմ իր գրողէտի գէմքին յորինմանը համար: Անկեղեցականի, քաւհանայի գործ մըն էր անոր գործը: Քաւհանայ, ինքը, կերպարիչը այդ գործին: Հարցուցէք աւ կեցէք: Ձեզի թերեւ անձանթ է թէ անոր յիսուն տարիները համարմէք են իրեն շտի տաղանդաւոր ուրիշներու հարեւրին: Անիկա մարդն էր որ փոխած էր Աստուծոյ կարգադրութիւնը որուն մտմերուն յաջորդութեան մասին աւ այլալաւ անանց իմաստը: Իր քրքրատնութիւնը, քաւն մամ աշխատանք էր

իրեն համար։ Ու այդ աշխատանքին վառնումին մէջ ես վեր կը հանեմ սրտա-
սուշ ազնուութեան հազաւագիւտ փաստեր։
Զկայ վաւերական գրագիր մը համար աւելի
մեծ տառապանք, քան մամանակին հա-
րուստը։ Թորոզմ Սրբազան տառ մարգա-
ղարծ էր վերցնացած, մահաւան իսկ տա-
րին։ — Դարձեր արանք իրմով պայմա-
նաւոր ալ չէին։ Զէր ափսոսար իր ուժե-
րուն, մանաւանդ մամանակին վառնումը
այնպիսի վաստակներու համար արանք
ուրիշներու կողմէ կրնային իրագործուիլ։
Հոս է ահա տարբերութիւնը ինչպէս ող-
բերգութիւնը։ Իր ընդարձակ գրազանգիւրը
կթէ գինքը խնայեցին իր գրականութեան
ու տառով մեր ալ հաւաքական հարստու-
թեան (մեր կեկզկեցական մասնակցութեան
ուսումնասիրութիւնը, նոր արեւուն կ'ակ-
նարկեմ, իրմով միայն ննարաւոր, մեզի
կրնար տալ հայկապ շարք մը կենդանա-
գիրներու և թերեւ պայծառ, լիակատար
համագործմը մեր նորագոյն պատմութեան
իր բոլոր երեսներով, ինչպէս է արգէն
փաստը իրագործուած մասերուն, երիման
Հալիլի, Աղիեի Պաշտաւի Դուրեան, անա-
ւարտ մնացած Բաբկնի կիւիւեւեւանը։ Ա-
ւելցնուցէք շարքին՝ Արաւմանեանը, Օր-
մանեանը, մանաւանդ Ներսէս Վարժապե-
տանը, արանց մասնակց իր սրտագին ե-
րազներէն մէկն էր, ու գուք պիտի ու-
նենայիք գտնել մը հայ պատմութեան, այն
լայնքով, խոսքով, խանգով ու համայն-
նական պատկերներով, արանք ա'յնքան
տիրապէս կ'իշխեն իրագործուած երկու
ու կէս հասարակներուն մէջ), բայց անհայտ
անուգրական ալ բարեք մը, իր գրականու-
թիւնը ընկելով տրու, տրի, տաք բայց
գործնական տրգիւնքներու նախանձա-
խնդիր, ազնուական երայթ մը։ Դործան
իր շնորհներուն կը պարտինք վարչական
իր շատ ընդարձակ վաստակը, որ միակը
կը լիցնէ ու կ'անցնի քանի մը յաւաք կեկ-
զեցականի կեանքը։ Բայց նայն այդ շնորհ-
ները կը միջամտեն, արպէսգի գրագէտի
իր գործն ալ տարբերի հայեցողական կամ
հաստ կերպով իմացական և կամ շափա-
գանց նաւը, մասնակցական հանգա-
մանքներէն, արանք կը պիտական, արի-
նական մը համար, Ալիշանի, Օրմանեանի,

Դուրեանի գործերը։ Ըսի անգամ մը թէ
մամանակը չէ որ կը բացատրէ տարբերու-
թիւնը Սիւսանին ու Զնկկանային։ Կը
ճշգրտեմ հոս այս տարբերացման ազգակը,
որ ապրումին նաւէն է մեր սէին։ Ուրիշ
քան է մասնակցարանով, քարտէսներով,
փարագութիւններով երկիր մը, մագա-
վարդ մը ուսումնասիրելի մեր վանքի
խաւքին մէջ, մեր գոնքը փակած կեան-
քին բոլոր ազգամանքներուն, ուրիշ քան՝
այդ երկիրը կոխասելի իր սաքերով, հետի,
քարտէսի տեղ հոգն ու ֆուրերու գիծերը
ունենալով, ու այլոց վկայութեան, նկար-
ներուն փոխարէն՝ սեպհական շփումը,
թափանցումը, շաղախումը, մեզի թելա-
գիր, գրելու համար մեր գիրքերը։ Այն-
պէս որ Սիւսանէն յիսուն տարի վերջը
այդ գիրքը չէ մեռած անշուշտ, բայց
գործած իր չոր, թուրթի իմաստին։ —
Ամփոփում, բառարան, համայնագիտարան
շատ շատ։ Բայց ոչ կեանքի վկայարան։
Թորոզմ Սրբազանի գործերը, գէթ անոնց
կարեւորները, կը ծառայեն իրեն անփա-
խարինելի վկայութիւններ։ Ու այս պա-
րագին է որ իր գրագէտի գէթքին մէջ
կը միախառնէ պեկեկեկեկն ու արուեստ-
գետը, քիչ անգամ յաջողած պատկեր մեր
նոր ու ինչ գրականութեան մէջ։

Զգայնութեան տարբերութեան վերաբ-
ժումը կ'ամբողջանայ երբ մասնական քանի
մը երկրորդական քայլ նայնքան յատկա-
նշական կողմերու։

Կը կենամ խոսողի իր յոկոսիւննե-
րուն վրայ, տեղեկական անշուշտ օրէնքին որ
գրականութեան մը պատմութեան մէջ կը
թելագրէ կթէ ոչ քանցել, գէթ փոքրիկ
մարգոց այն կիրքերը արանք յարեւատին
հետ հետաւոր ազգեր միայն կը ներկայանան։
Պարագան ճիշդ պիտի բլլար նոր — Պէշի
մը համար, արանք պիտի յարեւատնէր ան-
կախ արժանիք մըն է, թերեւ փաստակար
ալ անոր գրական տաղանդին։ Ու ճիշդ է
նորէն իրիմեանին համար, որ իր գրա-
կանութեան մեղեւալ մասը պարտական կը
մնայ իր խոսողի պատրանքին։ Բայց Պա-
սիէի մը քարագները չեն փաստած անոր
գրականութեան։ Ու Թորոզմ Դուրեանի
համար պէտք կը գտնուի տեղեկանք որ խոսքը
ձրի, ունայն, ինքը իրմով ապրող, շատ

չափ համբաւ մը գահաւարող (vehiculer) կամ աւելի ստոր փառասիրութիւններ հետապնդող զբաղում մը չէր: Ընդհակառակն: Անկախ նախապատասխանութիւնէ կ'ըլլէին: Այս հիմնական մտածումն է որ թելադրած է իր դասերը Ս. Յակոբեանց Ընծայարանին մէջ, ուր խօսքի դասը կ'աւանդէր իրեն յատուկ լրջութեամբ, պարտադրելով իր սաները գրել իրենց խօսքերը: Ասիկա յարգանք մըն էր իր մէջ, ամենէն առաջ մտածման այլապէս բարդ, դժուար հարկին: Յետոյ արտայայտման նոյնքան էական պարտքին: Ուրիշներու վրայ իր ազդեցութիւնը անիկա չափած, ձեւած էր նախ իր անձին վրայ:

Երկարամեայ իր քահանայութեան ընթացքին, կը խորհիմ թէ Թորգոմ Գուշակեան ունեցաւ բազմաթիւ տոնքներ բնին վրայ կենդանի խօսքով գրելու գրական էջեր, որոնք արժանի էին պահուելու: Զարթօնքի սերունդին առաւելապէս բնութագրական գրականութիւնը, յիսուն տարի յետոյ, եթէ կորսնցուցած է իր այժմէութիւնը, փայլը, սեթեւեթանքը, ցուրտ ծաղիկները, բայց կը մնայ շահեկան իր խորքին անառարկելի ասաղծովը, մեր միտքին, հասկացողութեանց չըջափոխումը պատկերող: Զերազի մը աստեղախօսութիւնները օրուան հարցերու շուրջ կը ծառայեն գէթ մեր պատմութեան: Բայց կայ աւելին: Խորունկ հաճոյք է այսօր կարդալ Գր. Օտեանի ճառերը, որոնք խօսուած ըլլալուն չափ գրուած են մարմինին ու միտքին համատրոփ կշռութիւնով: Կը մնամ մեր գրականութեան պարունակին, յարգելով Սրբազանին յիշատակը: Ի վերջոյ կիկերոնը անուն մը չէ միայն բառերու վաճառականի մը: Անիկա խորունկ հարցերու, մեծ պայքարներու զսպանակներ ալ ունի իր տակը թաքնուած:

Իր խօսքը կը դատեմ երկու որոշ տեսակներու.

ա) Կրօնական իր պարտաւորութեանցը թելադրանքէն փրթած իր փառզնեքը, որոնցմէ շատ քիչեր ինկած են զիրի: Անոնց մէջ անոր տրուեցաւ շատ անգամներ առիթ, որպէսզի իր խորունկ զգայնութիւնը հոսուածի ակօս մը գտնէր դէպի զանգուածներուն սիրտը: Տօնական, հան-

դիսական, թաղմանական, գահարանական օրերուն, առաւելապէս, անիկա գիտէր ազդել ու ազդուիլ: Իր աթոռէն, վրան բարձրացող կամարներէն, սրահը լեցնող յուզումէն ու իմաստէն, մանաւանդ իր խօսքին լարուած հարկերու մարդաց անտես քայց իրական ձգողութեան, անիկա կը հանէր դուռը, ազնուական խռովք մը, խօսքին ճշմարիտ թովքը ու կ'ողողէր զանգուածը: Ի՞նչ փոյթ թէ այս վերջինը շատ բան չհասկնար իրեն ներկայացուած գանձին արժէքէն: Բաւ էր միայն իր վստահութիւնը: Այս վստահութիւնն է որ միշտ փնտռելի տուաւ իր խօսքը: Ու չմոռնալ որ անիկա փառով կը խօսէր: Ու ասոր ստոյգ իմաստը կը գնահատեն առաւելապէս անոնք՝ որոնք պարտքի մը պէս կը զգան զայն ու կը վախճան անկէ:

Բ) Բայց Սրբազանը իր գետնին վրայ էր, պերճ, տիրական, գրեթէ անհաւատարմի, երբ կը խօսէր ազգային, գրական, իմացական տարողութեամբ հարցերու շուրջ: Հոն իր խօսքը ամբացած էր միշտ իւրայատուկ ըմբռնումով մը կացութեան, պահին, հարցին որ կը թելադրէին համախմբումը: Ամէն եղելութեան գէժ սակեցուածքը անոր կը հայթաթէր անձնականութիւն մը, ողջմտութիւն մը, փորձառական ապահովութիւն մը որոնք կը տպաւորէին անվրէպ: Ու չեմ դարձնար երբ իր հակառակորդներն ալ իր գաղափարները կ'որդեգրէին, շարունակելով հանդերձ իրենց պայքարը անոր վարչական գործունէութեանը դէմ: Ազգային պատմութիւնը այն սրտառու, անսպառ շտեմարանն էր ուրկէ կը քաղէր իր տարրերը: Ս. Գիրքի շուրջ ստեղծուած կրօնական նոր քննող գրականութիւնը երկրորդ աղբիւր: Բայց ասոնց չափ ու աւելի, իր խօսքին սատար կու տային իր ընդարձակ, ամբողջ հայ կեանքը ընդգրկող շփումները, ասոնց հետեող կենդանի, իրական, տպաւորիչ փորձառութիւնը: Եւ որովհետեւ բոլոր այդ հարցերուն հաւաքական նկարագիրը կ'իյնայ պարունակին մէջը մեր ազգային գոյութեան, անոր հարկադրած մտահոգութեանց ու ընդունալու ժիջոցներուն, ինքնին կը հասկցուի տարօրինակ շահագրգռութիւնը

որ կը ստեղծուէր այդ խօսքով: Ուր որ, երբ որ բանար իր բերանը, սրբազան բնմէն դուրս, յառաջագունէ վստահ էիք որ ձեզի պիտի տրուէր ճշմարիտ վայելքը համով, տաք, լուրջ, մտածուած ու իրաւ խօսքին: Սեղաններու առջեւ իսկ անիկա գաղտնիքն ունէր ինքզինքը մնալու, հայ եկեղեցականի աւանդական, հայրապետով չեշտին հետ խառնելով աշխարհ ճանչցող, արդի մշակոյթին ընկերական կտրգ մը պարտաւորութիւնները իւրացուցած մարդու կենցաղագէտ խօսքը: Ուրիշ գաղտնիք՝ ակադեմական չըլլալու իր չնորձը: Այդ սփիչներուն մէջ անիկա սրամիտ, զուարթասէր, երբեմն խոր խօսողն էր նոյն ատեն, խօսքի արուեստին բոլոր ստեղծները գործածելու մեծ ճարտարութեամբ մը: Իր խօսքը գործողութիւն մըն էր: Բայց երբեք՝ բառ: Անիկա պահեց վայելչութիւնը գեղեցիկ աշխարհարարին ու առանց գրական ներկի եղաւ միշտ գրագէտ:

Անշուշտ մեր մտքէն կ'անցնին համբաւները Նար-Պէյի, Խրիմեանի, Սրուան-ձրտեանցի, Վարժապետեանի, Եղիշէ Դուրեանի, բայց Թորգոմ Գուշակեանի համար սա փաստով թէ եկեղեցական մեծ գործիչներէն իւրաքանչիւրը բան մը տուած էր իր խօսքին: Աւելորդ քաղաքականութիւնը ու անհրաժեշտ՝ անձնական վկայութիւնը: Ու կ'ընեմ ատիկա: Չէինք կրնար մտիկ չընել Դուրեանը, նոյնիսկ այն պարագային երբ իր նիւթին վրայ մեր կասկածները ըլլային զօրաւոր: Անոր verbeին հանգէպ մեր զիջումը, անոր մեծ արուեստին համար մեր վստահութիւնը՝ կանխող ազդակներ էին: Գիտէինք որ իր բառերուն համանուագը միամիտակ կը փոխարինէր մեր վերապահումները ըսուածին տարողութեան վրայ: Այնքան իրաւ էին այդ մարդուն տուրքերը մեր լեզուին թաքուն շնորհները օգտագործելու: Մտիկ ըրած են Նար-Պէյը, հաւանաբար հմայքին տակը մեծ հետադի իր տաղանդին, ձայնին դաշնութեան ու ձեւին փարթամ, շարժումին ընկճող զգլխանքին: Իրողութիւն է որ Խրիմեան հազարներ կը քաշէր իր բեմին, ուսեալ թէ անգիր, գաւառացիի պարզամտութեամբ մը, ջերմութեամբ մը, անկեղծութեամբ մը որոնք իրենց բնա-

կանութիւնը կը վերածեն խառնուածքի: Ու ասիկա այսպէս միւսներուն համար: Ու մտիկ ըրինք Թորգոմ Գուշակեանը այն ի յառաջագունէ զիջուած վստահութեամբ թէ այս մեծ նախորդներէն բան մը միշտ կ'ապրէր իր մէջ:

Դրականութեան վրայ ժխտական ազդակ մը չեմ կրնար նկատել խօսքը, որքան ատեն որ ամբօխային ախորժակներու կամ գրագիտական սեթեթին չ'առաջնորդեր իրմով աշխատողը: Բայց նոյնը չէ պարագան վարչական զբաղումներուն, որոնք ոչ միայն կ'անդրադառնան ժամանակի այնքան մեծ հարցին, գործիչ մը խելով անհուն ոյժ, անոր առթելով ալ երբեմն մեծ սպառում ու սրտմաշուք, այլ և կ'ընեն աւելին, դանդաղաբար կրծելով արուեստին խորքը մեր մէջ ու մեզ վերածելով մեր պաշտօնին պաշտօնէութեան: Սրբազանը տուած է առաջին գեաինին վրայ: Մեր գրականութիւնը անոր տաղանդին և օրերուն համեմատական տուրքերը չէ գանձած անկէ: Յայտնի է թէ ինչ նպատակներու համար վատնուեցան անոնք: Այդ զբաղումները չեն մնացած անշուշտ Թորգոմ Սրբազանին, խաթարելու աստիճան արուեստագէտի ազնուագգի տարրը անոր հոգիին խորը: Վկայ իր գեղեցկագոյն քերթուածները, որոնք անոր կեանքին վերջին ու վերջնութեւր տարիներուն ծնունդը պիտի ըլլային: Միւս կողմէն, սխալ չ'ըլլար այդ ազդեցութեան մէկ բարիքը հաստատել իր արձակին վրայ որ բացառիկ յատկութեամբ ու արուհնչականութեամբ գործիք մըն է: Սիոնի խմբագրականներուն, Միաբանութեան Ընդհանուր Ժողովոյ տարեկան բացման առթիւ խօսուած ճառերուն ու տեղեկագրերուն մէջ: Գործօն ու խոհուն բնազդներուն սա շաղապատումը մեր նոր արձակին հայթայթեց լեցուն, իրաւ, աւելորդէն զերծ ու նոյն ատեն զգացական տարրով մը բարախուն ոճ մը, զոր մենք կ'իւրացնենք առաւելապէս կեանքին քուրային մէջը:

Տակաւին պարտաւոր եմ խօսիլ իր ոնի զգայաւորեմէն, որ գրագէտի մը ամենէն ապահով շնորհն է միշտ, երբ կը պաշտպանուի խորքին ալ նպատէն: Պէտք

է յիշել որ Թորգոմ Գուշակեան գրելու նախափորձերը կ'ընէ Դուբեան Սրբազանի գորաւոր ազդեցութեանը տակ: Միւս կողմէն անհրաժեշտ է նոյն ատեն յիշել շատ աւելի կարեւոր պարագայ մը, — այս անգամ Եղիշէ Վարդապետ Դուբեանի գրելու կերպը, 1900էն առաջ: Երկրագունքի մէջ պատմական ուսումնասիրութեանց և պատմող քերթումներուն (Նայիցի պատանի), այն գրարարով սպառազէն ու անտանելի ոճը կարգ մը թարգմանութեանց, որոնք այդ օրերուն (1880—1895) դպրոց մը կողմէն: 1900էն յետոյ դպրոցը կ'որած է հետախաղաղ, ոչ մէկ լուրջ դործ կտակելով մեր գրականութեան: Բայց յարութիւն է առած, անոր աւերակներէն Եղիշէ Եպիսկոպոս Դուբեանը, իր Հովուական Սրինգին քանի մը գոհարներով, մանաւանդ ոճի տեսակէտէն գիտուած: 1900ի Դուբեանը Ռեւանի և Թէնի ոճերուն հանդէպ ու մանաւանդ Պառնասեան քերթողութեան համար իմաստուն իր համակրութեամբը, նոր գրադէտ մըն է, բծախնդիր խորքի հարցերուն չափ՝ ձեռն ալ վայելչութեան: Թորգոմ Գուշակեան զայն մտատիպար ունենալէ վերջն է որ պիտի աշխատի արտայայտութեան խնամքին, ճշգրտութեան որքան գոյնին, պատկերուն որքան դաշնաւոր նախադասութեանց կերտումին: Եկեղեցին, մանաւանդ առաջաւոր միջնադարուն, ոճը արհամարհած է, զայն հեթանոսական հրապոյր մը ենթադրելով բայց չէ արգիլած իր մեծ գէմքերուն շքեղ ոճերուն կազմութիւնը: Ու Թորգոմ Սրբազանի մէջ ոճին մեղքը կը նոյնանայ մեր եկեղեցական մատենագիրներուն առաքինութեանց հետ:

Անոր ոճը շատ կանուխէն ազատագրուած է գրարարական գործիքին տաժանքէն, և ինքզինքը հաշտեցուցած վերջնականապէս կանոնաւորուած աշխարհաբարին ընդհանուր ոգիին: Զերծ է անիկա գիրքերու բարբոսէն (որուն հոտը այնքան զգալի է Օրմանեանի և Դուբեան Վարդապետի գրուածքներուն (écriture) մէջ), ինչպէս բանասիրական պարապմունքներու գիրտը կազմող չոր, աներանգ, միայնաբար ու յուսահատօրէն ձանձրացնող հասարակ կերպէն, որով վերա-

ւոր են Վիլենսկան Հայրերու գիրքերը, Դրականութիւնը մեղք մը չէ, ամէն պարագայի, այդքան անցթուութեամբ հալածուելու արժանի: Թորգոմ Գուշակեան ծառայած է մեր պատմութեան, իր երկու մեծ գիրքերով: Վերցուցէք անոր մէջէն ոնր. մնացածը բառարանները յիշեցնող ծանօթութիւններու շարք մը պիտի ըլլար, որոնց շտեմարաններ կրնայիք վրստահիլ հանդիպողին: Կը կարգանք Խրիսեան Հայրիկը, առանց գիտնալու թէ կը կարգանք: Աօրկա դերագոյն գնահատումն է որեւէ ոճի մը:

Թորգոմ Գուշակեանի ոճը ներկայացընելու փորձ մը հարկադրաբար կը հակի անոր մէջ իր վերջին շողարձակումը ունեցող ուրիշ ալ հարցի մը, — լեզուական տեսակ մը զգայութեան, զգայաբանքի հարցին, արուած ըլլալով որ Բագրատունիով ու Հիւրմիւզով մուտք գտած գրելու կերպ մը գրեթէ կ'անհետանայ իրմով: Իր գրարարը (ունի մէկէ աւելի երկարաչափ քերթումներ այդ լեզուով գրուած: Նախատեսակներու ատեն սուրբերու յիշատակութիւնը կը կատարէր ճշմարիտ քերթողականով մը, մարդերը տարազելով կրօնքին ու պատմութեան պերճ պատմութեաններով որոնք մեր լեզուին ամենէն նկարագրող, հնչական, արտայայտուն բառերէն կը ձեռլին, ինքնայորդ արուեստով ու հոգեմուտք դաշնակութեամբ) գիտութիւն, հմտութիւն ըլլալէ առաջ, հոգեկան պէտք մըն էր: Զայն լսելը, իր բերնէն, մեր Եկեղեցւոյ դերագոյն քերթումներուն մէջ, ինչպէս քահանայական օծումներու պահուն, վհահունչ, զմայլելի բարձրութեամբ աղօթքներու դաշնաւորաւ հեղման միջոցին, վայելքէն վեր բան մը կ'ըլլար, հին դարերուն զգայութիւնն ու թախքը մեղի մատուցակող: Բայց չափին, իր ընթերցումներով իրեն պարտագրուած զգուշաւորութեան ալ անիկա պիտի մնար մինչև վերջը հաւատարիմ: Բագրատունիի verbeին համար իր հիացումը գինքը չբաւ հետադարձունչ որքան անարդի: Թորգոմ Գուշակեանի գրարար քերթումներն ու թարգմանածոյ կտորները (նոյն լեզուով) թանկագին մնացորդները կը նկատեմ մեծ այդ դպրոցին, որ

վենետիկեան Հայրերու քերթողութիւնն էր, կանխող դարու կիսուն և որուն երկարաձգումը մեր ուսման թիւներուն վրայով մինչև մեր օրերը բան մը կ'ապացուցանէր անշուշտ:

Իր աշխարհարարը կը գտաուի մեր սրբազան մատենագիրներուն գործածած գրեթէ միշտ անաւարտ լեզուէն: Չեմ մօտենար Ալիշանի արձակին, ժամանակը պիտի չարտօնէր ատիկա: Չեմ ալ ծանրանար Գարագաշի, Օրմանեանի և մեր կրտսեր ուսման թիւներուն (Յ. Գուրգէն և իր դպրոցը աշխարհարարի հասկացողութեան մէջ) լեզուական անփայլութեան, երբեմն չորութեան, պաշտօնականութեան: Միւս կողմէն Խրիմեանի, մանաւանդ Սրուանձտեանցի հերարձակ, անխնամ արտայայտութիւնները չեմ փաթթեր մատի: Բացի Ալիշանէն, որ քերթողական ապահով զգայարանք մը ունի և շատ ամուր դասականութեամբ մը զբաղւած լեզու մը, ու քիչիկ մըն ալ Խրիմեանէն, որուն համար գիրը կը չփաթուի քարոզին հետ, միւսները մեր պատմութեան, բանասիրութեան սպասովը խանդավառ, չեն ալ տառապած լեզուական խղճահարութիւններով: Գուրեանի արձակը 1900էն վերջ մատենագրական տեղոյն արձակ մըն է, ուր կարծես կը վարանի մեր օրերու այդ մեծ esthète-ը ինքզինքը գնելու: Թորգոմ Գուշակեան, զերծ այս ու այն մտահոգութիւններէն ու նպատակներէն, իր մեծ գործերը գրած է առանց այցուելու գրականութեան սարսափէն: Այդ է պատճառը որ անոր լեզուն արեւմտահայ աշխարհարարին լաւագոյն աւանդութիւններն ու շնորհները կը կրէ այնքան բնական կերպով: Քիչիկ մը հսկանք (հասկնալի, իր զարգացման միջոցներուն և ճամբաներուն մէջ երբ կը մտնէ ձեր հետաքննութիւնը), երբեմն պարբերաբար (վասնդի մտածումներու ճշունքը մեզ կը տպաւորէ, առանց մեր ուղեւուն ու գիտնալուն ու մեր բառերը իրարու կը հրէ, խիտ, անընդմէջ շարքով մը գահաւարելու համար մեզ խռովող հարցերուն ամբողջ կշռոյթն ու թափը: Մուրը ուրիշ հարց է և Թորգոմ Գուշակեանի երկարաշունչ բարակրափնեքուն հետ աղերս մը չունի), միշտ պայ-

ծառ, տաք, անձնական, կծու կամ կնամ երբ առիթը տրուի, այդ աշխարհարար մարդ մը կը պատկերէ:

Վերջացնելու համար.

Բազմատեսակ սա գործունէութեան, բազմեղանակ սա գրական վաստակին ու բազմախոսով սա կեանքին վրայ սա նշմարները գիտեմ որ չեն սպառեր տիպարը իր բոլոր շնորհներուն մէջ: Կը հաւատամ որ ինքը միայն կարող էր համադրել ինքզինքը գիրքի մը մէջ, նուիրուած իրեն, Շրջաններ համադրողի, գէմքեր կերտողի ու հոգիներ, հոգեբանութիւններ սեւեռողի իր տաղանդը պէտք պիտի ըլլար, իրեն արժանի հասարի մը մէջ համադրելու համար իր կէս դարը, իր ծիփուն, աննուաճելի անձնաւորութեան քանդակը Նետել տալի, ու իր բազմամբօխ տաղնապններուն համանուագը ունենալ, վերլուծման իրեն յատուկ եղանակի մը կիրարկումով: Չունիմ ատոր ժամանակը ինչպէս հնարաւորութիւնը: Անցեալ տարի, անիկա հեռաձայնած էր ինձի, զիս առնելու համար հիւանդանոցէն, թէ սպասելու էի իր կտաքին: Մերժեցի իր առաջարկը, մտածելով հաւանական աղէտի մը, որ կրնար իմ վրայով փնտսել իրեն: Չհասկցաւ ու ես չբացի իմ վերապահումիս պատճառը: Իր վրայ հատոր մը վտանգ մըն է հիմա ինձի:

Թորգոմ Գուշակեանի մէջ իրենց լրումը կը գտնէին մեր նոր գրականութեան սրբազան ճիւղին լաւագոյն աւանդութիւնները:

* *

ա) Անոր ոգին, գործելու եղանակը, եկեղեցին, գիրը, կեանքը ըմբռնելու իւրայատուկ կողմերը թէև կը գտան զինքը, որոշ չափով, վերջին դարու մեր հոգեւոր գործիչներէն, բայց չեն հերքեր զանոնք: Անոր մէջն է Խրիմեանի մը ժողովրդանուէր եռանդը, հզօր անկեղծութիւնը, գործնական բնազդները, առանց ծայրալեզուութեան, որ պիտի վտանգէր սպասելի օգուտը: Անոր մէջն է Սրուանձտեանցի հայրենաշունչ, քիչիկ մը արկածախնդիր (մարդ գիտուն գիտովը միայն պիտի յօժարէր Մեծ Մովսէս խորերը նաւել հա-

մարձակիլ, ինչպէս, այդ գլխուն գինովը, Համոյ-Հոսովին տարօրինակ հեղինակը չափեր էր, ջորիի քամակին, խաւարակու Ափրիկէէն աւելի վտանգաւոր հայկական նահանգները, երկու անգամ, իր պետերուն կողմէ պահանջուած տեղեկութիւնները հայթայթելու համար), Վնախնացն պաշտամուտն քին մէջ քնարական, անիրական դառնալու աստիճան, անարդի երազամոլը: Ու զուր տեղը չէ որ երկուքին ալ գործերը կը ներկայացնեն արդիւնքներու գուգահեռականութիւն: Ընկղկամայլը նոր Թորոս Աղբաւ մըն է, անոր չափ խոր դպացմամբ մը թրթռուն որքան հաստատ տեղեկութեանց մթերքովը ամբողջապէս: Անոր մէջն է Մաղաքիա Օրմանեանի կազմակերպչական ընդունակութիւնը, աշխատանքի անհուն ոյժը, վարելու, առաջնորդելու տաղանդը: Ու ան ունի Դուրեանի մը իմացականութեան կորովը, գրական խառնուածքը, խօսքին հմայքը: Ու Եկեղեցւոյ պետէ մը սպասելի բոլոր առաքինութիւնները:

բ) Մեր պատմութեան ամենէն դժուար ու յորձանուա շրջաններէն մէկուն մէջ, ան անցած է գլուխը իր հօտին, մատաղ երիտասարդութենէն իսկ երեսն րեքելով ճշմարիտ պետի մը կարեւոր արժանիքները: Իր լրջութիւնը, համոզումին ծանրութիւնը, շարժումներն ու կենցաղին պատկառանքը, պաշտպանուած իմացական առատ ու արի շնորհներէ, անոր անձը կ'ընեն կեդրոն մը ուր որ ալ ըլլար անիկա: Հետեւեցէք իր կրօնական պարտականութեանց մեծ շրջաններուն, Արմաշէն մինչև Սիոն: Զեր գտնելիքը մէկ ու նոյն մարդն է: Ես, պատանի մը, Արմաշի մէջ չափեցի անոր կարելիութիւնները: Երբ Ս. Յակոբեանց տաճարին կամարներուն ներքե իր մահաբեմը ծանրաբեռն էր այնքան պսակներով, մանաւանդ իր կորուս-

տին ցաւին մէջ գլխակորոյս մարդոց լացովը, դժուարութիւն չունեցայ պատկողը հանելու իր դադաղէն, մտքովս, ու անոր երկու կանգուն հասակին վրայ մանրանկարուած տեսնելու կէս դարը անոր, ուր անոր բոլոր կարելիութիւնները ունէին իրենց կնիքը, նշանը: Ու իրենց աւարտը: Ան վարեց իր ժողովուրդը, հաւատարիմ՝ իր Եկեղեցիին մեծ աւանդութիւններուն: Սրբութեամբը՝ ճշմարիտ հովուապետին, — այնքան դժուարագիւտ տեսակ մարդերու, մեր օրերուն մանաւանդ: Զիջում չըբաւ ճնշումի, բռնութեան ու չորդմի: Իր խղճմտանքին ցուցմունքը սիրեց ունենալ իբրեւ գործունէութեան մեծագոյն դաստիարակ: Վարչական իր պաշտօնները բաղխեցան դժուարութեանց: Վեղքատին աւելը անպակաս է վէճը ըսեր է մեր ժողովուրդը: Ու անանկ էինք, մարմնապէս ու հոգեպէս, պատեւազմին ու անկէ ալ վերջը: Այդ հոգեբանական վիճակներուն թերեւս կը պարտի անիկա իր չուրջ տեղեկուած երբեմնակի զօրաւոր հակառակութիւնը: Ան ենթարկուելու ուժգին յորձակումներու: Բայց յարգուեցաւ անխտիր բոլորէն: Ոչ մէկ տեղ, ոչ մէկ տանն խնդրոյ նիւթ եղան ճշմարիտ հոգեւորականի ամբողջ պարկեշտութիւնը, անշահախնդիր, ուղիղ կեցուածքը: Ան դերեղման իշաւ միապաղաղ հիացման մը ծոցէն:

գ) Իր միջոցներով իրականացած են Դուրեան Մատենադարանը (իբրեւ չէնք) և գրական մրցանակը: Երեսուցէթ Աթոռին մէջ իր ուսուցչի շունչը մէջտեղ է դրած սերունդ մը որ կը շարունակէ աւանդութիւնը 1890 ի ոգիին: Ու տուած է իր գերազանց կտակը իր աշակերտներուն, կենդանի օրինակը իր անձին:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Հաւաստի վարդապետութեան մը մասին կամ հետական ետադարեւէն մը հանդէպ զգացուած իմացական յարուսի մը վիճակը չէ, այլ անձնաւորական միացումը կրօնին առաւելային, այսինքն Աստուծոյ հետ, այնպիսի կերպով մը, որ Աստուծոյ եւ մարդուն եւրիւնները գոյացապէս միանան իրար, եւ խառնուին իրար հետ, ինչպէս Ֆիզիքական կարգին մէջ կերակուրը եւ զայն ընդունող մարմինը իւրացումի գործողութեամբ կը սուղուին իրարու մէջ:

«ԱՌԵՏԱՐԱՆԻ ԶԱՍԲԷՆ»

Մ Ա Ր Գ Ը

Հսկայական ու զեռ ինչ ամառնային կենդանութեամբ կանաչ՝ ծառի մը պէս որ յեղակարծօրէն արմատախիլ կ'ըլլայ՝ տապալեցաւ ու քշուեցաւ Ան, վիհի խորութեամբ պարապ մը բանալով հոգիներու հոգին մէջ որմէ կը բարձրանար և որուն՝ իր մեծ ու քաղցր շուքը կը ձգէր։

Որքա՞ն լաց՝ իր դադաղին շուրջ՝ ուր կը հանգչէր քահանայապետական զգեստներու փառքին մէջ, մեղմ փակած իր՝ լոյսը սիրած բանաստեղծի աչքերը . . . :

Որքա՞ն լաց՝ իր ետէն, և կը հաւատամ մինչև հեռունները։

Այն առաջին սուգի օրերուն, ոչ ոք կը խորհէր սակայն իր կիսաւարտ մնացած գրական երկերուն, հոյակապ խմբագրականներուն որ պիտի չգրուէին ա՛յլ հիմա. ոչ ոք կը խորհէր իր դասերուն որ պիտի չշարունակուէին այլևս. և նոյն իսկ մեծ քարոզներուն որ ա՛յլ պիտի չխօսուէին . . . :

Այլ պարզապէս՝ իր Անձին պակսիլը, իր մեծ Անձին մեկնիլը այսպէս՝ յանկարծ՝ սրտառուչ անխօսակութեամբ մը — ինչքան ծանր եղած էր իր շուքը և ի՞նչպէս թեթեւ սահեցաւ . . . , — ահա՛ ինչ որ անտանելի կշիռով ու կոտորանքով ցաւ մը կու տար սիրտերուն։

«Հոն ամէն ինչ լի եր իրմով ու ճիւղաւ . . . »:

Ու պատուհանի մը տակէն անցնելուդ, որուն ետին գիտէի որ կ'ըլլար կանգուն, կամ նստած՝ գրելու. կամ վանքին մէկ ճամբուն անկիւնը դառնալուդ՝ ուր այնքան անգամներ գիմացող էր ելեր թափօրի մը զլուխը, արցունքը աչքերէդ կը թափէր մէկէն՝ յորդահօս, անզսպելի։

Ի՞նչ խօսք որ իր գործերն ու գործքերը չառ եղան ու կշռող՝ արժէքով, այնքան շնորհներու, մշակուած կարողութիւններու, ամբարուած հմտութեան գանձներու ապացոյց՝ . . . բայց իր Անձը կը գերազանցէր այդ ամէնը ու կը զարգարուէ՛ր միայն անոնցմով. ու անո՛ր մանաւանդ կորուստն էր որ կու լային ու կու լան ամէնքը։

Ժողովուրդը՝ իր Պատրիարքին։

Միաբանութիւնը՝ իր Պետին։

Սարկաւագներն ու աշակերտները՝ Իրենց Հօր։

Եւ ուրիշներ՝ «Իրենց Սրբազանին» — Մեծ Բարեկամին։

Բայց Պատրիարք, Պետ, Հայր, Բարեկամ՝ մարդը որակելու բառեր են։

Վասնզի ամէն բանէ աւելի շնորհը ունեցած էր ըլլալու, իր ճիշդ եղած էր դառնալ, և իր մէջ իր յատկանշական իրազօրծումը եղեր էր՝ մարդը։

Բայց չէ՞ որ Ակեղեցիին՝ որուն սէրը իր սրտին խորագոյնը եղաւ, որուն ճշմարիտ պաշտօնեան եղած ըլլալը իր մեծագոյն փառասիրութիւնը կազմեց, ա՛յդ կ'ուզէր իրմէն ամէն բանէ անդին՝ որ ըլլար։

Իմաստասիրութիւնը հայեցողական գրութիւններ կ'ուզէ ու կու տայ։

Գիտութիւնը՝ օրէնքներ,

Գրականութիւնը՝ երկեր,

Արուեստը՝ գեղեցկութեան գործեր,

Եկեղեցին սակայն՝ Սուրբն . . . այսինքն Աստուծոյ վրայ կեդրոնաձգուած գերագոյն Անձեր, Մարդեր։

Եկեղեցական տապաւնէր մտած էր ինք՝ Անձ՝ Անձի մը ետէն երթալով Պարտիզակէն Արմաշ՝ Դուրեանին ետէն։ Քրիստոսի Բեռնին մագնիսուած անոր Հայ Եկեղեցականի Անձին «սերտ հրապոյրը» մագնիսած էր իր կարգին զինքը Եկեղեցւոյ կեանքին մօտենալու՝ զինքը ևս։

Անոր Առակիւրս եղած էր բառին լիագոյն իմաստովը. այսինքն ոչ պարզապէս անոր տուած ուսումներուն հետեոյ՝ այլ մանաւանդ գերազանցօրէն յանկուցիչ այդ վարդապետին Անձին. որուն ճետեւէն քալած էր այլևս։

Ու ի՞նչ տարօրինակ. ոչ միայն անոր ետէն մտած էր Մայրենի Եկեղեցւոյ ծառայութեան, այլ կարծես իր ըրածը գիտցող կենսատահմանում (destiné) մը ուղած էր որ ի վերջոյ անոր ետէն բարձրանար անոր թափուր թողած Դահլը, անոր ձգած Դործը շարունակելու. և անոր ետէն երթար այսօր անոր քովիկը, իր յաւիտենական հանգստարանը գրաւելու։

Իր իսկ կեանքին պատմութիւնը մտիկ կ'ընէր, անշուշտ, երբ իր վարդապետին շիրիմը ծաղիկներով զարդարելու յառաջացող թափօրին գլուխը՝ հոգին տուած կ'ըլլար անոր քերթուածին շնչաերուն՝

«Կու գամ ետեւեղ . . .»

ու իր սրտին խորագոյն մտերմութեանը մէջ կը խորհէր, կը զգայինք, վերջին այս երթալուն ալ:

Իր վարդապետին Անձին հրապոյրը անտարակոյս մղեց զինքը ամէն բանէ առաջ ու ամէն բանէ վեր՝ ինքն ալ իրեն Անձ կերտելու: Ու այդ կերտուածքին խարիսխը, ինչպէս ամէն զօրաւոր ու արժէքաւոր անձնաւորութեան կերտուածքներուն՝ հաւասարմութեան առաքինութիւնը եղաւ: Իր հիմնական սէրերուն հաւատարիմ, խոր ու անխախտ ոյժով մը հաւատարիմ. այսպէս էր Թորգոմ Սրբազանի մէջ մարդը:

Հաւատարիմ՝ իր Ուսուցչին — ինչ պերճախօսութիւն էր դրած անոր ի սպաս, քանի՜ խնդիր էր եղեր իր ուսուցչիչը կաթողիկոսութեան աթոռ բարձրացնելու, և յետոյ տանելու անոր քահանայութեան յիսնամեակը, և յետոյ պանծացնելու և քահանայութեան անոր յիշատակը Ազգին մէջ ու այս յարկին տակ. — Հաւատարիմ՝ Ազգին, անոր յաւերժական Ողբոյն. հաւատարիմ՝ Հայ Եկեղեցիին և անոր մեծ Սուրբերուն Աւանդութեանը: Թորգոմ Սրբազանի անձին խորագոյն գորութիւնը Անցեալի Աւանդութեան գոյացական մէկ զգացումն էր — իր անձին մէջ է՛ն խորը սխալներ և այլոց համար է՛ն փոխանցականը: Այդ հաւատարմութիւնը իրրեւ վէժ նստած էր իր հոգւոյն խորը ու զինքն իսկ իրրեւ վէժ մը կը նստեցնէր մեր այսօրուան Ազգային ու Եկեղեցական կեանքին խաբսխին:

Ու իր մտքին տեսակը արդէն իր կարգին անձնակերտումի և գործունէութեան գործիք մը կու տար մանաւանդ իրեն:

Կեանքին ու անոր մէջ անձերուն, իրերուն և իրադարձութիւններուն ճանաչման ու թափանցման, կեանքի գործին ճշգրտան համար եղած Միտքն էր իրենը: Ոչ Հայեցողականը՝ Պատշտեան իտէալ-խարհը, «Տիեզերական թանձրականը»

մտածելու միտքը այլ կեանքին վրայ ու համար լարուած ու ձգտուած, մարդերուն ուղղուած՝ անոնց նկարագիրը, արարքները կշռադատելու, ընտրելու, գնահատանք ու պարտաւ վճակելու, վարմունք որոշելու համար մտածողը: Մեծ Ողջմտութիւն մը ահա մանաւանդ ինչ որ կը գրանենք իր մէջ իրրեւ իր իմացականութեան յատկանշականը:

Ասկէ՝ իր ըմբռնումը կրօնին, Քրիստոնէութեան. անոր էականը իր բարոյականին մէջն էր իրեն համար: Ու պէտք է ըսել թէ ինչ որ խոնարհագոյնս կը զգար ինք անոր մէջ և որ իրեն իրապէս հաւատալ կու տար անոր Աստուածային թնութեանը՝ կեանքի Քրիստոնէական հասկացողութեան մէջ յայտնուող շարժական անհունն էր. անոր մարդոց վարմունքին առաջարկած բարոյական բարձրութեան խորհուրդին անհունը:

Կեանքին զարձած, անոր վրայ ու համար պրկուած միտք, մարդու միտք՝ մարդուն ուղղուած՝ այս չէ՞ որ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ Թորգոմ Սրբազանի գրական գլուխ գործոցները եղան իր այն երկերը որոնց մէջ մարդիւր ներկայացուց. իր երիմեան Հայրիկը ու Եղիշէ Պատրիարք Գուրեանը: Իր գրիչը իր գերագոյն վարպետութիւնը կը գտնէր երբ խնդիր էր Հայ Եկեղեցւոյն ու Ազգին կեանքի հարցերը դնել և լուծել: Այն ատեն ինչ ճշգրտութիւն կշիռի եղբերու ընտրութեան ու գործածութեան մէջ, ինչ ներուժութիւն և միկնոյն ատեն պատշաճութիւն և գերազանց րաֆի մը բանաձեւումներու մէջ: Մեր Եկեղեցին նորոգ ժամանակներուն չէ ունեցած իր Պաշտօնական Ոճին համար իրմէ մեծ վարպետ. ահա ինչո՞ւ իր խմբագրականները անգերազանցելի էին իրենց սեռին մէջ:

Ու պերճախօսական իր մեծ տաղանդը իր գերագոյնը կու տար ոչ աստուածաբանական քարոզներուն ատեն, այլ Հայ Եկեղեցւոյ կեանքի վրայ երբ կը դառնար. անոր Սուրբերու ոգեկոչումին երբ կը բարձրանար, և մանաւանդ՝ մեր եկեղեցական, ազգային կամ իմացական կեանքին մեծ ու պզտիկ պահերը իրենց կենդանի իմաստին մէջ յայտնաբերելու երբ կը ծառայէր:

իր Խօսքը եղաւ իր մտքին պէս, իրեն՝ մարդուն գործիքը մարդոց մէջ կեանքի գործը գործեցու. ահա ինչո՞ւ իր բառերը ակերբու ծանրակշռութիւնը կ'ունենային յաճախ:

Մեծ Ողջմտութիւն մը, ըսի փորձելով սահմանել իր իմացականութեան տեսակը. մեծ՝ ոչ միայն բառին քանակային իմաստովը այլ նաեւ որակային. մեծ՝ այն կարելիութեամբը որ այդ ողջմտութիւնը կու տար իրեն չմնալու երկերես (terre à terre): Որովհետեւ իր ողջմտութիւնը գիտէր տեղ բանալ իր մտքին մէջ բանաստեղծականին, որուն զգացումը, որուն կարողութիւնը իր Անձին հմայքին կարեւոր մէկ տարրը կազմեց միշտ: Կեանքին վրայ ու մարդոց վրայ նայած ատեն գիտէր զգալ ինչ որ անոնց մէջ կը յայտնուի անոնց երկրայնութիւնը բարձրացնող՝ երկնայինով խառնող: Անշուշտ որ իր ուսուցչին մէջ անոր բանաստեղծութիւնը գիտէր յանկուցած էր էն չափ. և հետեւելով անոր՝ ըրած էր գինքը ևս հոգեւորական մը, այսինքն հոգեկանին մարդ: Որովհետեւ իր ուսուցչին պէս բանաստեղծութեամբ է որ ինքն ալ կը բացուէր ձեռքերով չորստն չորստն հոգեկանութեան՝ ու Ողջմտոյն կրօնական հրապարակը իր միտքը կը մագնիսէր բանաստեղծութեան ճամբով: Դիտենք սակայն թէ Թորգոմ Սրբազանի մօտ բանաստեղծութեան կարողութիւնը կը յայտնուէր ոչ այնքան — ու բացառաբար միայն — իր քերթաւորներուն մէջ, որքան իր վարժուածքին, կեանքի պահեր ու պարագաներ առնելու իր կերպերուն մէջ, որով մանաւանդ, կեանքին համար իր ստեղծած, այսինքն խօսած խօսքերուն մէջ:

Բայց բանաստեղծ մը կար Թորգոմ Սրբազանի մէջ, որովհետեւ Սիւրբ կար իրեւ կեդրոն իր էութեան: «Սրտի տէր մարդ» եղած ըլլալը, ինչպէս կ'ըսէ մեր ժողովուրդը, զազանիքը կազմեց անշուշտ իր մեծութեանը և նոյնիսկ մեծագործութեանը: Սիրելի գիտցաւ որով մանաւանդ սիրուեցաւ Ու իր Սիրտը լայն կը բանար իր թևերը. շատ բան կը գրկէր: Դպրացական մանուկներէն և իր աշակերտներէն սկսեալ, որոնց հետ պարզապէս չքնաղ էր

իր վերաբերումը. իրեններէն ու բարեկամներէն — ինչպէս գիտէր բարեկամ ըլլալ և ունենալ — անցնելով մինչև ունէ շայ Մարդ ու մինչև «Ազգն համօրէն», ինչպէս կը սիրէր ըսել, մինչև Եկեղեցին ամբողջ՝ տեղ կը գտնէին իր Սրտին մէջ. զգացման ֆերմութիւն մը վերապահուած ունենալով հոն իւրաքանչիւրը իրեն համար:

Իր ճամբասիր կուսակրօնութիւնը՝ չէր չորացուցած իր մէջ զգացումը կամ եսականացուցած, ինչպէս շատերու կը պատահէ. այլ ընդհակառակը — ինչպէս Եկեղեցւոյ Նպատակին մէջն է որ ըլլայ — տարածած էր անոր ուժը իր առարկային մէջ, վսեմացնելով, sublimé բնելով միևնոյն ատեն զայն իր որակին մէջ:

Այսպէս, Սէրը բառ մը չէր իրեն համար, ոչ ալ լոկ բարոյական պարտականութեամբ յառաջ բերուած բան մը, այլ ինքնաբեր ու բոլորուն, իրաւունք տրուել եկող կեանք մը:

Ատկէ՝ այլոց գոյութեանը իր ուշադրութեան, համակիր շահագրգռութեան կարողութիւնը. իր քաղցր հակումը ուրիշներու հոգեբուն և ուրախութիւններուն վրայ, զսիրտ հառցնելը, հոգը ընկելը մարդոց ու բաներու համար, որոնց չըջանակը մէկ վայրկեանէն միւսը կրնար մինչև Ազգը, Եկեղեցին լայնալ, առանց իր ֆերմութենէն, իր զրաւունքութենէն (ներուի այս բառը հոս) կորսնցնելու. լայնալ առանց բնութիւն և նոյնիսկ աստիճան փոխելու: Անոնք որոնց տրուեցաւ մօտենալ իրեն՝ որքան անգամներ զգացած են այդ:

Իր սիրելու կարողութիւնը. բայց հոգ չէ՞ր զազանիքը իր հրապարակին, օժուել այն հրապարակին՝ որ կը հօտէր իր Անձէն, իր խօսքերէն, իր վարժուածքէն:

Շատեր կը զարմանային թէ ինչպէս կը յաջողէր՝ ու կը յաջողցնէր գործերը — հոն ուր այնքաններ պիտի ձախողէին կամ ձախողեր էին: Ինչպէս, անով՝ որ սըրտանց կ'առնէր մարդերը, իրերը, պարագաները, գործերը... ու է՛ն կարճ սիրտներուն իսկ դուռը կը բացուէր իրենէն եկած հարուածներուն: Դիտէր գտնել ըստ ունիւթը, դրուելիքը, որովհետեւ իր սիրտը

գտնել կու տար իրեն բառերը. իր միտքը համոզող եղաւ, որովհետեւ անոր լոյսը սրտէն կը տաքնար:

Անձնաւորութիւնը զօրաւոր էր իր մէջ, վերջապէս, որովհետեւ կամքի ուժէ, հոգեկան կորովէ ու մանաւանդ աշխատութեան անհուն խանդէ և կարողութենէ ժըն էր շինուած:

Իր մտածումները կեանքին վրայ լարուած մտքէ ժը կու գային ըսի, մեծ ողջմտութիւնէ ժը, հետեւաբար և կը գտնէին անմիջապէս իր կամքը, անոր սլոյզը կեանքի մէջ ու կեանքին համար արարք դառնալու:

Ատով է որ եղաւ մեծագործ առաջնորդը նախ Սերաստիայ, յետոյ Եգիպտոսի և ի վերջոյ մեծ Պատրիարք ժը Երուսաղէմի Հայ Աթոռին:

Իրազմումներու մարդը եղաւ այդ բոլոր պաշտօններուն վրայ և ամենուրեք: Գիտէր չգործի անցնիլ:

Եգիպտոսի մէջ տարիներէ ի վեր կարեւոր կտակներ և բարեգործութեան տրամագրութիւններ կը սպասէին իբր մեծ կարելիութիւններ. բայց հարկ էր իրագործել այդ կարելիութիւնները, այդ ի կարողութեան սպասող բարիքները ակօր վերածել. ատոր համար անհրաժեշտ իրագործման ուժը, խանդոտ կամքը իրմէ եկաւ:

Ու շինուեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հոյակապ մայր եկեղեցին, յետոյ Հելիոպոլսոյ Ազգ. Նուպարեան վարժարանը, յետոյ Ազգային Առաջնորդարանը. ինչպէս ի Սերաստիա հօս ևս ազգ. վարժարանները մտան բարգաւաճման շրջանի ժը մէջ. բացուեցաւ Գահիրէի Պէրպէրեան վարժարանը 10 տարի յարատեւելու համար դժուարագոյն պայմաններու մէջ, Բարձրացաւ ամբողջ ազգային մշակութային կեանքը գաղութին:

Երուսաղէմ հոգեր կը սպասէին իբր վանքին տնտեսական վերականգնումը ի կարողութեան իրենց մէջ ունեցող. պէտք էր գտնել ու բոլոր դիւրադգածութիւններուն կամ առատամտութեան ի հեճուկս հրաւիրել Մարդը որ մարմին կրնար տալ տարտամ ծրագիրներուն, պէտք էր, համոզուած բարիքին որ պիտի դար զօրա-

վիգ կանգնիլ անոր: Ըրաւ այդ՝ ու վանքին տնտեսական վերականգնումը մէկ երկու տարուան մէջ կատարուած իրողութիւն մը դարձաւ: Բարի տրամագրութիւններ՝ կարողութիւններ՝ բայց զանոնք գործի լծող ու մղող իտէպաշտ կամքը պէտք էր որպէսզի կանգնուէր կիւլպէնկեան Մատենադարանը, որպէսզի բարձրանար ժառանգաւորացը, արդիւնաբերէր Դաւրեանաշէնը, գործէր Տպարանը: Իրազմումներու մարդը եօթ տարիներու մէջ ձեռք բերաւ բոլոր այդ արդիւնքները:

Տառամսի՞, երբեմն ըստ երևոյթին չափազանց երկար կշռել, ու նոյնիսկ ինչ ինչ պահերու հոգւոյն մէջ տեղ տալ կտակածանքին ու վախին. բայց ի վերջոյ, պահանջուած վայրկեանին հոգեկան կորովի, քաջութեան ակեր ունենալ ներսը՝ բանալիք: Այդպէս եղաւ: Երբ պէտք էր կողմ առնել, դիմագրաւել վտանգը. այդ ևս գիտցաւ ընել:

Ու աշխատեցաւ, որքան աշխատեցաւ. շնչելու պէս: Ինկաւ իր աշխատութեան սեղանին վրայ: Խորհրդանշական վախճանը:

Այսպէս կերտուած եղաւ Անձը, Մարդը մեր սիրելի ու մեծ Սրբազանին մէջ:

«Մարդ ենք և ոչ ինչ մարդկային օտար է մեզի», ըսուած է: Անշուշտ կարելի է խօսքը ըսել իրեն համար ևս: Հակո՞ւմ ժը ետակերպութեան, բայց այդ կեդրոն աւնուած եսը գիտէր նուէր տալ ինքզինքը պէտք եղած առանձն:

Փառասիրութիւն. բայց երբ այդ փառքին ցոլքը եկեղեցւոյն համար է:

Տկարութիւններ. բայց ի վերջոյ յաղթահարուած՝ ինքնակատարելագործման քրիստոնաւայել իտէալով մը առաջնորդուած կամքէ ժը:

Թորգոմ Սրբազանի գլուխ գործոցը՝ իր մէջ իր կերտած Անձը պիտի մնայ:

Շինուած էր այդ Անձը ըստ երևոյթին իրարու հակասող տարրերէ որ ուրիշներու մէջ զիրար պիտի չէզոքացնէին: Պետի վայել հեղինակութենէ ու ծանր շուքէ և միևնոյն ատեն փափկութենէ, յորդող գործով. խորին լրջութենէ և զուարթախոհ սրամտութենէ. իրատես գործնականութենէ և բանապաշտական

ՄԵԾ ԲԱՐԵԿԱՄԷՍ ՔԱՆԻ ՄԸ ՊԶՏԻԿ ՅՈՒՇԵՐ

Զինք անձնապէս ճանչնալէ առաջ, իր մասին քանի մը տող գրած էի «Ծիրակաշի մէջ, որ իրը շարաթաթերթ վերսկսած էր լոյս տեսնել ի Պոլիս, 1908 ի վերջերս:

Իզմիրլեանի կաթողիկոս ընտրուելէն վերջ, Աղդ. Ժողովը Պատրիարքական Տեղապահի ընտրութիւն պիտի կատարէր ու կ'ըսէի «Ծիրակաշի մէջ՝ թէ հանգիստ թողլով հին եպիսկոպոսները, պէտք է փորձել երիտասարդ վարդապետ մը, օրինակ՝ Սերաստիոյ Առաջնորդ Թորգոմ վարդապետը, որուն համար — կ'աւելցնէի — նպաստաւոր վկայութիւններ կը տրուէին... — Այդ վկայութիւնը ինծի տուողն էր դերձակ Ս. ԷՖէնսիք», նախկին յեղափոխական մը՝ որ յարգանք ու վստահութիւն կը ներշնչէր, որուն խանութը տեսակ մը ժամագրովայր էր եկեղեցական ու աշխարհական գործիչներու և ուր ծանօթացայ, քիչ յետոյ, նոյնինքն Թորգոմ վարդապետի կարճ խօսակցութիւն մը, ոչ մէկ ակնարկութիւն «Ծիրակաշի յանձնարարութեան» երբ ուրիշ վարդապետներ, և եպիսկոպոսներ անգամ, արտասահմանէն վերադարձողներու հանդէպ ժպիտ միայն ունէին, այս մեծ աչքերով և գմբէթաւոր ճակատով պարզուկ վարդապետին վերապահութիւնը լաւ ազդեց վրաս...:

ու կրօնական զգացումէ մը կեանքին էութեան:

Գերագոյն շնորհ մը սակայն կարելի կը դարձնէր իր մէջ այդ բոլորին հաշտեցումը և թոյլ կու տար իրեն այդ հակադիր բեկումներէն մէկէն միւսը երթալ ինքնարեւ շարժումով մը: Իր շնորհիմ գաղտնիքն էր այդ:

Շուքը ծանր Պատրիարքը եղաւ, որ սակայն քաղցրագոյն Հայրութեամբ մը գիտէր մօտենալ հոգիներուն և մխիթարել

Այնուհետեւ էջմիածին հանդիպեցանք իրարու, 1910 ի վերջը, Գէորգ Ե. ի ընտրութեան ժամանակ: Հոն, պարագլուխը դարձած էր «Դուրեանականներուն»: Ես, ընդհանրապէս, դեր մը ունեցած ըլլալով Դուրեանի Պոլսոյ Պատրիարքութենէ հրաժարումին մէջ և դէմ ըլլալով իր կաթողիկոսացման (զինք շատ յարգելով հանդերձ), բնական էր որ շատ չմօտենայինք իրարու: Կողմնակից չէի նաև Օրմանեանի ընտրութեան, զոր կ'ուզէին Ռուսահայոց վեց թեմերէն չորսը, և չէր ուզեր մեծամասնութիւնը Թրքահայ պատգամաւորներուն: Այդ պատճառով, ես մնացի Մայր Տաճարին մէջ, երբ Օրմանեանականները, գլխաւորութեամբ Սուքրիաս Եպս. Պարզեանցի և Բաբգէն վարդապետին (ապա Աթոռակից կաթողիկոս Կիլիկիոյ), բողոքելով դուրս ելան հոնկէ: Իմ ընտրելիս կարապետ Եպս. Տէր Մկրտչեանն էր, որուն վրայ կրնային միանալ երկու կողմերը՝ ան ըլլալով ամբասիր և գիտուն եկեղեցական մը, Օրմանեանի նախկին աշակերտ, սիրող Օրմանեանը ու սիրուած Օրմանեանականներէն: Բայց մերոնք ոչ իսկ ուզած էին, իբրև համաձայնական քայլ մը զոր պիտի գնահատէին միւսները, քառանուն ցանկին մէջ դնել կարապետ Եպս. Իանունը, վախճալով որ գաղտնի քուէարկութեան պահուն Դուրեանը լքողներ և անոր քուէ տուողներ կ'ըլլան, և թէ այդպէս, անակնկալօրէն կրնայ ընտրուել ան...:

գանոնք: Ու Հայ մեծ եկեղեցականի Սրբազան օծութիւն մը այդ երկու կեցուածքներուն ալ վրայ:

Որով ու գերազանցօրէն՝ մեր Սրբազան Պատրիարք Հայրը:

Իբրև Օրինակ մը պիտի երևայ, իբրև Հրաւէր մը պիտի խօսի, ու իցիւ երևայ ու խօսի իր Անձը նոր եկող մեր Սերունդին՝ որպէսզի տայ ան ալ մարդեր:

Յիշատակդ անմեռ՝ Շուք ու Շնորհ Սրբազան:

Ընտրութենէն վերջ, միջադէպ մը մեզ մօտեցուց իրարու՝ Թորգոմ Վարդապետը և զիս։ Ատենադրութիւնը ստորագրելու համար ըրոր պատգամաւորներս հաւաքուած էինք, օր մը ետք, Պրոկուրորի օգնական՝ Բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսեանցի գրասենեակէր։ Երբ կարգացուցաւ ատենադրութիւնը, դիտել տուի որ յիշուած չէր սնտուկին մէջէն՝ քուէներու հետ ելած և կարգացուած թղթիկ մը ընդդէմ Դուրեանի։ Պրոկուրորի օգնականն ու Պրոկուրորը խորհրդակցութիւն մը ունեցան և յայտնեցին թէ անհրաժեշտ չէր այդ արձանագրութիւնը։ Եւ ահա, անդիէն, հանգուցեալ Միհրդատ Հայկազն պատգամաւորը յաղթական բացազանչութիւն մը արձակեց, զգտնուցեալ դաւաճանական թուղթին հեղինակը՝ պէս բան մը, որուն իրենց լուսթեամբը հաւանութիւն յայտնել երեցան նաև ուրիշներ և որուն դէմ խստօրէն բողոքեցի՝ ըսելով թէ պէտք էր տխմար մը եղած ըլլալի այդ տգեղ տարբեր ծածկարար գործելէ ետք ինքզինքս հիմա մատնելու համար։ Բայց համոզուեցան մերինները, անոնք արդէն զիս Օրմանեանական կը համարէին, և մինչև Թիֆլիս կասկածը կը տիրէր իրենց մէջ։ Հոն, Կովկասի Բարեգործական Միութեան յորեկանի հանդէսին էր, կարծեմ, որ տեսայ Թորգոմ Եպս. ր և հարցուցի թէ ինք կը հաւատար Միհրդատ Հայկազնի ըսածին։ «Ոչ, պատասխանեց ծանր բայց վճռական շեշտով մը. ես արդէն ըսի իրենց՝ թէ սխալ է իրենց հետեւութիւնը. այդ թղթիկը Ռուստայի վարդապետի մը գործն էր, յատկապէս զայն ձգելու համար Մայր Տաճար մնացած»։

1913ի ձմեռը Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքն եմ իբրև Տեսուչ վարժարանին՝ որուն պաշտօնական անունն է «Ժառանգաւորաց Վարժարան»։ Սերաստիայէն, որուն առաջնորդութեան պաշտօնէն հրաժարած է՝ կը գրեն Պոլսոյ թերթերը, կը ստանանք Թորգոմ Եպս.ի դէմ հրատարակուած կարմիր տետրակ մը։ Քանի մը օր ետք, Կիրակի իրիկուն մը, քաղաքէն կը վերադառնամ՝ երբ կառքէն հաղիւ իջած կը հաղորդեն ինծի թէ քանի մը

ժամ առաջ հասած է Թորգոմ Եպիսկ. և այժմ դացած է այցելել մօտակայ Էֆքէրէ գիւղին եկեղեցին։ Իսկոյն հոն կը դիմեմ, իր միակ ծանօթն եմ այստեղ։ Սմբատ Վրդ.ի հետ կը կարգադրենք որ ամէն արժանի պատիւ ընծայուի իրեն։ Կը մնայ քանի մը օր, ներկայ կ'ըլլայ դասերուն, խորանական երեկոյթի մը՝ ուր կը խօսի, և երբ Պոլիս կը հասնի՝ «Բիւզանդիոն»ի մէջ կը հրատարակէ իր ուղեգրութիւնը, ուր գովեստով կը նկարագրէ մեր վարժարանը։ Դիւ վերջ, ես ալ Պոլիս կը կանչուիմ՝ Երուսաղէմ զրկուելու համար, իբրև Ազգային Ժողովի ներկայացուցիչ։ Քանի մը անգամ իրեն կը հանդիպիմ իսկիւտարի նաւամատոյցը և չոգենաւին մէջ։ Տեսնելով որ Երուսաղէմ մեկնումս պիտի ուշանայ, ձեռնարկած եմ գիրքի մը հրատարակութեան, որուն անունին՝ «Հրաշալի Յարութիւն»ի համար օր մը կը հարցնեմ իր կարծիքը, նկատելով անոր կրօնական առումն ու գործածութիւնը։ Իր ապահովիչ բացատրութեան վրայ վերջնապէս կ'որոգեցեմ զայն։ — Եգիպտոսի մէջ, հետգային, ան կը յիշեցնէր ինծի այս պարագան, ու կատակով կը պահանջէր կնքահայրութեան իրաւունք մը՝ զոր կը մերժէի իրեն տալ . . . :

Մեր բարեկամութիւնը սկսաւ 1914ի ամառը՝ երբ Երուսաղէմէն առժամարար Եգիպտոս եկած էր։ Աղեքսանդրիոյ մէջ, պատուոյ ատենի մը գլուխը անցուց զիս քննելու համար զինական խնդրի մը մէջ ծագած վէճ մը։ Նիստերը կ'երկարէին սակայն, ու Պոլսոյ Պատրիարքարանը ինծի հեռագրած էր Երուսաղէմ վերադառնալ։ Եւրոպական պատերազմը ծագած էր արդէն, բայց Թուրքիա դեռ մասնակցած չէր։ Հեռագիրը ցոյց տուի Թորգոմ Սրբազանին, որ յանձնարարեց հաճապարել, խնդրեց որ նախ պատուոյ ատենին գործը վերջացնեմ և ապա միայն, տեսնելով կացութիւնը, մեկնիմ կամ ոչ։ Քանի մը օր վերջ, գացի գրասենեակը իտալական չոգենաւային ընկերութեան, որուն նաւերը միայն, իբրև չէզոք երկրի մը պատկանող, կ'երթնէին Թուրքիոյ և Եգիպտոսի միջև, ու տեղեկացայ թէ յաջորդ օրը Եաֆա մեկնող չոգենաւ մը

աւելի: Խնդրեցի տոմսակ մը վերապահել ինծի համար, ու եկայ Ապու Տարտարի առաջնորդարանը՝ ժաք-բարով բսելու Սրբազանին: Թորգոմ եպս. ջանաց համագել, յետոյ խնդրեց և ի վերջոյ բռնացաւ գրեթէ՝ արպէսգի սպասեմ մինչև յաջորդ շաբաթ: Շաբաթը չանցած Թուրքիա պատերազմի կը մտնէր և ես հազիւ իտալական վերջին չոգեկանով կրցայ բերել տալ երուսողէմ Օթէլ Գասթի մէջ թողած գոյքերս, շնորհիւ Գայրահան Վրդ.ի (այս եպս.) փութկոտ կարգադրութեան:

Մէկ-երկու ամիս վերջը, երբ պատերազմի լուրերը անձկութեամբ կը լեցնեն ամէնքս ու Աղեքսանդրիոյ Գերանական Հիւպատոսարանը բազմաթիւ խնդրանքներ կ'ընդունի և արձանագրութիւններ կը կատարէ, ես ալ խնդրագիր մը կը դրեմ դէպքի պիտի տանիմ յանձնեմ յաջորդ առաւօտուն: Իրիկունը, դիպուածով Առաջնորդարանը կը գտնուիմ և հակառակ որոշած ըլլալու թէ ոչ ոքի պիտի չյայտնեմ դիմումս, չեմ կրնար ինքզինքս արգիլել ակնարկութիւն մը ընելէ՝ անոր՝ երբ խօսքը կը դառնայ Գերան. ճակատի կռիւներուն վրայ: Թորգոմ եպս. կը հասկընայ կը հարցափորձէ, կը պահանջէ որ ցոյց տամ խնդրագիրս և ձեռքէս առնելով կը պատռէ գայն. յետոյ խօսք կ'առնէ որ պիտի հրաժարիմ այդ գաղափարէն:

Այսպէս, ուրեմն, Ան որ ոչ ևս է հիմա, մօտաւորապէս քսանհինգ տարի առաջ իրարու ետեւ երկու անգամ պատճառ եղաւ, իր միջամտութեամբ, որ ես ապրիմ մինչև հիմա, անկէ առաջ ուրիշ անգամ մը զիս խաղաղեցնելու բարեկամութիւնն ինծի ըրած ըլլալէ ետքս եթէ հետագային կրցայ, իր տառապալից օրերուն, իրեն քիչ մը զօրավիգ և սփոփանք ըլլալ, կը մտածեմ հիմա — որովհետեւ մտածած չէի այն ատեն — թէ ասիկա եղաւ դոյզն հատուցում մը ինձմէ՝ փոխան իր ինծի մատուցած փրկարար ծառայութեան...

Եւ ասիկա նոր — կամ հին — պատճառ մը տւելի կ'ըլլայ հիմա՝ արպէսգի խորապէս զգամ իր մահուան վիշտը:

ՄԵԾ ՀԱՅ ԴԵՄՔ ՄԸ

Թորգոմ Գուշակեան Պատրիարքի անակնկալ մահուան դոյժը անասելի ցաւով սիրտս գալարեց, ու թէև շաբաթներ անցած են անկէց ի վեր, դեռ չեմ կրցած վարժուիլ մտքով ու սրտով մեծ այդ հայուն մեղմէ ընդմիշտ հեռացած, գործելէ առյաւէտ դադարած ըլլալու անգութ գաղափարին: Եթէ Պիոս ԺԱ. Պապին պէս, որ, խոր ծնունդեան մէջ, իր բոլոր կրցածը իրականացուցած ըլլալէ յետոյ, վախճանեցաւ միևնոյն օրը, Թորգոմ Պատրիարքն ալ յառաջացեալ տարիքի մը մէջ չիջանէր, մենք գործովից պատկառանքով մը պիտի խնարհէինք անոր դադարին առջև, բայց պիտի չզգայինք այն սուր մօրմօքն ու անսփոփելի վիշտը, զոր մեղի կ'ազդէ վաղաժամ անհետացումը հազուադիւս գործիչի մը և մտաւորականի մը որ դեռ իր բոլոր մտաւոր ուժերուն հասունութեանն ու բեղունութեանը մէջ կը գտնուէր, և որ ոչ միայն Սողոմոնական Հայ մեծ Տան, որուն մեծագոյն գահակալներէն մին եղաւ, այլ ամբողջ Հայ ազգին, Հայ եկեղեցիին ու Հայ մշակոյթին իր հմտութեամբ, փորձառութեամբ, անձնակրթութեամբ, հմայքով՝ տակուին երկար ատեն թանկագին ծառայութիւններ մատուցանել կարող էր:

«Անահիտ»ի այս տարուան առաջին թիւին մէջ, որ քանի մը օրէն լոյս կը տեսնէ, արտայայտած եմ իմ գգացումս այդ մեծարժէք հայուն կեանքին ու մահուան մասին ու ջանացած եմ էական դիժերուն մէջ պատկերացնել ու մեկնաբանել անոր նկարագիրն ու գործը: «Սիոն»ի բացառիկ թիւին համար, ուր պիտի երևան ողբացեալ Պատրիարքը մօտէն ճանչցած հայ անձնաւորութեանց ու մասնաւորապէս իր մտաւորական եղբայրակիցներուն մեծարանքի արտայայտութիւնները, հանգուցեալին ինչպէս և իմ ամենէն սիրելի բարեկամներէն մին, այս մահով սգաւոր բոլոր հայերուն ամենէն սգաւորը, Մեսրոպ Արքեպս. Նշանեան, ինծի ալ հրաւէր ուղղած ըլլալով գրութեամբ մը իմ յարգանքի խօսքս բերելու, այդ այնքան

տիրական որքան տխուր պարտականութիւնն է որ ահա կու գամ կատարել: Պիտի չկրկնեմ ինչ որ արդէն ըսած եմ «Անահիտ» մէջ. պիտի չծանրանամ անոր բովանդակ բազմաձև գործունէութեան բոլոր փուլերուն վրայ, այլ անոր կեանքին մէկ քանի կարևոր դրուագները ոգելով և իրմէ ունեցած իմ անձնական յիշատակներէս մէկ քանին պատմելով՝ անոր բազմաձիւր ու բազմադիւն, միանգամայն պատկառազդու և յանկուցիչ անձնաւորութեան հանդէպ երկար ատենէ ի վեր ունեցած խոր յարգանքի ու եղբայրական սիրոյ գգացումներս անգամ մը ևս պիտի արտայայտեմ:

Իր անունը գովեստով լսած էի արդէն՝ կեդրոնականէն ելլելէս քիչ յետոյ, իբրև Արմաշու Դպրեմանքին մեր ազգին ընծայած ամենէն զարգացած ու տաղանդաւոր եկեղեցականներէն մին և իբր արդէն իսկ որպէս Դպրեմանքին փոխ-տեսուչ և յետոյ որպէս փոխ-վանահայր վարչական կարողութիւններ ցոյց տուող ուսուցչապետ. կարողութիւններ՝ զոր քանի մը տարի ետքը պիտի աւելի լայն սահմանի մը մէջ ապացուցանէր իբր Սեբաստիոյ վիճակին արդիւնաշատ առաջնորդ: Բայց զինքն անձամբ ճանչնալու պատենութիւնը չէի ունեցած: Այդ հաճոյքը ունեցայ 1908 ի աշնան, երբ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն քիչ յետոյ ամսուան մը համար Պոլիս գացած ըլլալով՝ կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւոր անուանուեցայ և Թրքահայ պատգամաւորներու քառասուն հոգինոց կարաւանին հետ ճամբայ ելայ դէպի Կովկասեան Հայաստան: Այդ կարաւանին մէջ կը գտնուէր նաև Թորգոմ Վրդ. Դուշակեան: Մեր հանդիպման առաջին րոպէն, բնազդական անդիմադրելի մզումով մը, խորին բարեկամութիւն մը ծնաւ մեր երկուքին միջև, որ արդէն իսկ Դուրեան Սրբազանին համար հաւասարապէս ջերմ սիրոյ մը կապն ունէինք, և այդ բարեկամութիւնը տարիներու ընթացքին դարձաւ աւելի ամուր և աւելի քաղցր:

Թիֆլիսէն Երևան տանող շոգեկառքին մէջ, ան ու ես դէմ դիմաց նստած էինք.

առջի իրիկունը մտած էինք շոգեկառք, գիշերը անոր մէջ պիտի անցընէինք և հետեւել օրը միջօրէնէն մէկ-երկու ժամ առաջ պիտի հասնէինք Երևան. երկուքս ալ հազիւ կրցանք քիչ մը մրափել. արդէն մտերիմներ դարձած, անընդհատ կը խօսէինք մեզի սիրելի նիւթերու վրայ. ու կ'ուզէինք արթուն ըլլալ այն րոպէն որ մեր շոգեկառքը Հայաստան պիտի մտնէր. կ'ուզէինք երկուքս ալ իսկոյն տեսնել մեր հինաւուրց հայրենիքին բնականարները, ու մանաւանդ մեր սրբազան լեռը, Արարատը, ալևոր նախագահը բոլոր Հայաստաններուն: Այդուն առաջին նշոյլներուն, տեղացի մը մեզի իմացուց թէ կը մանէինք Հայաստան: Թորգոմ վարդապետը իր պայուսակին մէջ ունեցած հաց, պանիր ու խնձոր՝ չիլ մը դինի հետ հաներ էր, ու մեր նախաճաշն ընելու վրայ էինք այդ պահուն: Ոտքի ելանք երկուքս ալ և գինիի լեցուն գաւաթը ձեռքերնիս, անհամբեր կը սպասէինք Արարատը տեսնելու. օդը մշուշոտ էր, երկինքը սքողուած, բայց առաւօտեան լոյսը հեռզհեռէ քիչ մը աւելի ոյժ տալով, նշմարեցինք հեռուն, երկնքին մէջ, շատ բարձր, սպիտակ ամպ մը, անշարժ, կոնաձև. ԿՆ ԷՐ. երկուքս ալ, նոյն սարսուռով ցնցուած, իրարու ցոյց տուինք զայն. խորապէս յուզուած էինք. մեր գաւաթները իրարու բաղիսեցինք ու մինչև յատակը պարպեցինք մեր պապեական վեհափառ լեռան կենացը: Ահա թէ ինչ սրտաշարժ ու կրնամ ըսել նուիրական հանգամանքներու մէջ է որ իր և իմ միջև կնքուեցաւ այն ջերմ սրտակցութիւնը որ տեսց, անեղձ ու հեռզհեռէ աւելի խոր, մինչև իր ազնիւ ու վճիռ սրտին բարախելէ դադրիլը:

Էջմիածնի մէջ, Թորգոմ վարդապետ Մայր Աթոռի Միաբանութեան բոլոր անդամներուն, ձեմարանի ուսանողներուն, Կովկասի ամէն կողմէն եկած հայ անձնաւորութեանց սէրն ու սքանչացումը գրաւեց թէ՛ այն զմայլելի բաժակաճառերով զորկ'արտասանէր ցերեկուան ու իրիկուան ճաշերու ատեն, որոնց կը մասնակցէին (վաղարշապատէն հրաւիրուած Հայերն ալ միասին հաշուելով) աւելի քան երկու հա-

Լուսահոգի Սրբազանը դադադին մէջ՝ շրջապատուած Ընծայարանի Սարկաւագներէն.

բիւր հոգի, և թէ՛ ընտրական ժողովի նիստերուն մէջ իր կարծիքներու լուրջ ու կշռուած բանաձեւումով. հոն ամէնքը ու կշռուած բանաձեւումով. հոն ամէնքը ճանչցան ու գնահատեցին իր մէջ լաւաւ գոյն ճարտասանն այդ բազմամարդ ժողովին, ուր սակայն կային շատ յայտնի աշխարհական ու եկեղեցական մտաւորականներ, և մեծագոյն բեմբասացներէն մին զոր մեր ժողովուրդն արտադրած ըլլայ: Ենթադրեալ օրոշումներ ղայլերի վրայ դրուած է, կ'ըսէր էջմիածնի յայտնի միաբաններէն մին: Արդարեւ, անոր ճարտասանութիւնը բնական ու անճիգ թուող հոսուածով մը կը թուալէր, ներդաշնակ ու շնորհալի գնացքով, ու նոյն ատեն՝ միշտ հասուն մտածումով մը տոգորուած և փափուկ զգացումով մը թրթռուն:

Այդ առաջին հանդիպման ու առաջին գործակցութեան յիշատակներն անմոռանալի ու բարձրորէն թանկագին են ինծի համար:

Յետոյ, երկար տարիներ հեռու մնացինք իրարմէ. բայց իր գործերուն կը հետեւէի, և անոնք զինքը միշտ ինծի շատ մօտիկ կը պահէին:

Զգայուն սրտով ու զարգացած ուղեղով այդ մտաւորականը՝ կորովի ու ճարտար, ձեռներէց ու անձնուէր, ինքզինքը սիրել ու յարգել տուող առաջնակարգ գործիչ մըն էր նաև: Թէ ի՞նչ բազմազան ու բազմարդիւն գործունէութիւն մը ունեցած է այդ հայրենասէր, ժողովրդասէր, գաղափարապաշտ եկեղեցականը, իբր Սեբաստիոյ առաջնորդ, յետոյ Եգիպտոսի իր առաջնորդութեան երկարամեայ շրջանին, ու պատերազմի ատեն՝ Լնդկաստան, Պիրմանիա և մօտակայ այլ երկիրներ իբր Ամենայն Հայոց Հայրապետի նուիրակ իր հովուական պաշտօնին մէջ, որու ընթացքին ան (Պօղոս Նուպար փաշայի խնդրանքով) Ազգային Դատին համար նուիրատուութիւններ հաւաքեց և Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղեր հաստատեց, ատիկա ամէնքին յայտնի է: Եգիպտոսի առաջնորդութեան ժամանակ ան ոչ միայն իր վարչական կարողութիւններով մեծ ծառայութիւններ մատուցեց այդ կարևոր գաղութին, ոչ միայն ինքզինքն ու իր ազգը օտարներուն յարգելի կացոյց, այլև յայտ-

նընցաւ ներհուն ու ճարտար գրագէտ՝ «Արեւ»ին տուած իր բազմաթիւ բովանդակալից յօդուածներով և գրքի ձևով լոյս տեսած իր քանի մը գրական ընտիր երկասիրութիւններով: Յետոյ, 1920ին, Գէորգ Ե. Կաթողիկոս զինքը դարձեալ անուանեց նուիրակ, այս անգամ Երոպայի թեմին համար, և այդ շրջանին՝ անիկա, Երոպայի բոլոր վիճակներուն մէջ քրդական պաշտօն մը կատարելէ յետոյ, տրամադիր էր գոհացում առնել այն փափաքին զոր, մասնաւոր փարիզի մէջ, զինքը մօտէն ճանչցող ու յարգողներ կը յայտնէին. այն էր զինքը տեսնել Երոպայի Հայոց Առաջնորդ ընտրուած, կեդրոնատեղի ունենալով Փարիզը: Բայց Փարիզի Հայութիւնը չգիտցաւ հարկ եղած նիւթական միջոցներուն հայթայթումը կազմակերպել որպէսզի այդ ծրագիրը իրականանար, ինչպէս որ տարիներ առաջ նոյն Փարիզի Հայութիւնը չէր գիտցած շատ աւելի համեստ ամսական գումար մը ապահովել կոմիտաս վարդապետի պէս հանճարեղ Հայոց մը, որ նոյնպէս կ'ուզէր մնալ Փարիզ և իր այնքան փայլուն կերպով հոն սկսած գործունէութիւնը շարունակել (և եթէ միացած ըլլար հոն, չէր իշխար այն աղիտաբեր հիւանդութեան մէջ որ տասնեւչորս տարի, մինչև իր մահը, զինքը ցաւագին ամուլթեան մը դատապարտեց): Երկու պարագային ալ, Փարիզի Հայութիւնը յանցաւոր գտնուեցաւ, թէ՛ երկու մեծ Հայերու հանդէպ, թէ՛ Հայ Դատին հանդէպ և թէ՛ նոյնիսկ ինքզինքին հանդէպ:

Թորգոմ Սրբազանի պէս հմուտ, հայրենասէր ու յանկուցիչ հայ եկեղեցական մը ի՞նչքան բազմազանօրէն ազգօգուտ դեր կրնար կատարել բովանդակ Երոպայի Հայութեան իբր Առաջնորդ, ու մասնաւոր փարիզի պէս քաղաքակրթական մեծ կեդրոնի մը և Ֆրանսայի ստուար ու բազմատարր գաղութին մէջ: Ան, յուսախար ու դառնացած, ելաւ գնաց. մենք կորուսեցանք մեծ պատահութիւն մը, ազգային դատը կորսնցուց մեծ ոյժ մը այս համաշխարհային կեդրոնին մէջ. բայց երուսաղէմի հայկական մեծ Տունն է որ շահեցաւ ատով. ընտրուելով Պատրիարք՝

Թորգոմ Սրբազանը ուրիշ ձևով, բայց միշտ միևնույն նպատակին ձգտող գործունեություններ մեծագույն երախտաւոր-ներէն մին հանդիսացաւ այդ Հայ կրօնական, ազգային ու մտաւորական պանծալի Տան: Իր կեանքի վերջին ու փառաւորագոյն այդ շրջանին մէջ, իր բոլոր կարողութիւններն ու տաղանդները (վարչական, գրական, ճարտասանական, ուսուցչական) միացուցած՝ իրենց գերագոյն փթթումին մէջ դրաւ ի սպաս Ս. Յակոբեանց հինաւորաց Միաբանութեան ու Պատրիարքական մեծաշուք Աթոռին: Վերականգնման ճիգը, զոր իր հոյակապ վարպետը՝ Բարգէն Կիւլէսէրեան և Մեսրոպ Նշանեան Արքեպիսկոպոսներուն հետ՝ սկսած էր, Թորգոմ Պատրիարք չարուսակեց ու շքեղ բարձրութեան մը հասցուց: Դնելով գործը ամուր ու տեւական հիմքեր վրայ, այնպէս որ ինչքան ալ զինքը իր բոլոր յառկութիւններով փութարինող մը գտնել դժուար ըլլայ, Մեսրոպ Նշանեան ու Մկրտիչ Աղաւնտեւի սրբազաններու պէս հմուտ ու փորձառու վաստակաւորներ և ժառանգաւորաց Վարժարանի երէկուան ու այսօրուան սաները, որոնց մէջ կան արգէն նշանակելի ուժեր, պիտի կարենան անշուշտ պահպանել և ընդլայնել ազգային, մշակութային ու

կրօնական տեսակէտով մեծապէս կարեւոր այդ գործը:

Քիչ պատկեր տեսած եմ այնքան խորապէս յուզիչ և այնքան վեհ իր տխրութեան մէջ, որքան լուստնկարը հանգուցեալ Թորգոմ Պատրիարքին անշնչացած մարմնոյն՝ իր դաղաղին վրայ տարածուած, փակ աչքերով տեղոյն ուժասպառ դէմքը յաւերժական քունին մէջ ընկղմած, և զոր կը պաշարեն վշտահար դէմքերն իր ձեռնադրած սարկուաղներուն, Ընծայարանի նորագոյն շրջանաւարտներուն: Այդ երիտասարդ դէմքերը տողորուած են ծանր տխրութեամբ մը, անոնց աչքերը զսպուած արցունքներով մթագնած են. բայց ի՞նչ ազնիւ հոգեկան ոյժ մը կը զգացուի այդ խոհուն գլուխներուն մէջ. ի՞նչ լըջութիւն կը նկատենք այդ նայուածքներուն խորը, ի՞նչ նուիրումի տենչ, կամքի և հաւատքի ի՞նչ կորով՝ իրենց հոգեւոր հայրը կորսնցուցած ըլլալու վշտին դառն տխրութեանը մէջէն ճառագայթող: Պէտք է յուսանք որ տանցմէ պիտի ելլեն վաղը նոր Դուրեաններ և նոր Թորգոմներ: Այդ յոյսն է միայն որ կարող է քիչ մը մեղմացնել անսահման և անմխիթարելի ցաւը, որով այդ անգին Հայու կորուստը մեր սիրան անողորմարար կը ճմլէ:

Փարիզ, 19 Մարտ 1939

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Հարկ է որ ներսէ՛ն սկսի ամուր. ինչպէս Ֆիզիկական կարգին՝ նոյնպէս բարոյականին համար անհրաժեշտ է այս պայմանը: — Անհասներն ու ազգերն երբ իրենց ներքին կեանքին մէջ բարեկարգ և ուժեղ չեն, չեն կրնար օգնուիլ ընկերային և տնտեսական յառաջդիմութեան բնական:

Երանի՛ այն ժողովուրդին, որ իր կեանքին ամենէն յուսահատական եւ նկատմամային մէկ բուականին կրնայ ծնիլ մեքի ու սրտի սոսոյց արժանիքներով հզօր հոգիներու հոյլ մը, որ կարենայ ժողովի ցեղին ոյժին մասունքները, իսպառսպառ ջնջումէ փրկելու համար ազգին ազդեցան:

Հանրային գործիչին պարտականութիւնն է ուշադիր ըլլալ հասարակաց կարծիքին, որ երբ միշտ սուղանիւր չէ նմանութեան, բայց չափանիւն է հաւաքական բարոյականութեան: Քննապատկերներէ օգնուիլ եւ նախասինքներու ներել զիսցո՛ղը միայն կրնայ գտնել մաքուր փառքին նամբսն:

«ԱՆԵՏԱՐԱՆԻ ԶԱՄԲԵՆ»

ԹՈՐԳՈՄ ՍՔԱՆՋԵԼԻՆ

Գրիչը կը սահի մատներէս. այնքան չձմեցուցիչ է այս դառնադէտ մահը իր յանձնարարիչ սաստկութեամբ:

Մահը որ այդ անագորոյն կարծրութեամբ կը զարնէ կեանք մը՝ խողխողում է պիտի ժպտնէի ըսել եթէ չհերկնչէի վերդովելէ իր հոգին, որ ա՛յնքան թոժուն էր քրիստոնէական համակերպութեամբ:

Երեսուն տարիներէ ի վեր բախտը ունէի վայելելու իր բարեկամութիւնը, որ օրհնութեան մը պէս կը տարածուէր վրաս. իր ընկերութեանը մէջ ինքզինքս աւելի աղէկ ու լուսազոյն կը զգայի միշտ: Առաջին ծանօթութենէս իսկ նկատեի է՛վ իր հոգին բացառիկ սրակը ու իր մտքին շնորհները. սիրեր էի զինք այն խոր սիրով որ հիացումէ կը ծնի: Ինքը գիտէր ասիկա, ու ինձի համար սփոփանք մըն է աս հիմա: Մերթ կը խորհէի իր վարքին սրբութեան ու իր ոգեկան լուսաշող կեանքին ազնուականութեանը վրայ, ու կը զրգար հոգիս: Երազե՛ր էի որ ան իր սրբենի շունչով «հոգւոց» մը պիտի հծծէր իր սրտին միայնութեան մէջ երբ հնչէր հանդիսական ժամը ինձի համար, ու ասի կազդոյր մըն էր իմ հաւատացեալի սրտիս:

Ու հիմա՝ մենք ա՛յլ պիտի չլսենք իր թաւ ու սրտագրու ձայնը, պիտի չտեսնենք իր խոհուն ու բարութեամբ աղուորացած աչքերը:

Բայց մեր սրտերը ի՞նչպէս հաւատան ատոր:

Անցու աստուատ՝ կեանքն ի բուն սէր ու լոյս սփռելով իր շուրջ լիաբուռն, ճշմարիտ կրօնաւոր որ կը խաչակնքէ աջ և ահակ ու կ'օրհնէ, յառաջացող թափօրին մէջէն:

Ծանրակաց ու մեղուակն՝ ան բարեմասնուած էր այն վնասութեամբ որ ստոյգ յատկանիշն է արեւելեան եկեղեցապետի մը յատուկ տիպարին:

Իր անձը չզեղուն էր օծութեամբ ու հանդարտ լոյս մը կը ճառագայթէր կարծես իրմէ. այդ լոյսը չէր չլացներ, բայց

յարածուն քաղցրութեամբ մը կը թափանցէր քեզի ու սիրանքով կը համակէր քեզ. նկարներ կան որ առաջին ակնարկով մը չեն գրաւեր քեզ, բայց որոնց մէջ ամէն օր չկասկածուած գեղեցկութիւն մը, նոր հրապոյր մը կը տեսնես հիացումով:

Ճանչցեր եմ հայ եկեղեցականութեան բոլոր մեծագոյն ժամանակակից դէմքերը. անոնցմէ ոմանք գերազանց էին, թերեւս, փայլուն ակնառու ձիրքով մը. ոչ մին սակայն աւելի շնորհազարդ, աւելի կասաբեալ էր քան Թորգոմ Գուշակեան:

Երբ ուզեմ իր բարոյական դիմանկարը ուրուագծել փորձել, տիրական գիծ մը, անոր մէջ, կը յանկուցանէ զիս — իր իմաստութիւնը:

Ի բնէ իր երանանդորր հոգին, քրիստոնէական հրահանգներու մէջ մարդուած վաղուց, սնած, կարծեմ, նախնի մեծ իմաստասէրներու անմահ սկզբունքներով, ու զօրացած նաեւ, անշուշտ, անձնական բարձր խնդումներով, իր հոգին զերծ կը մնար միշտ խոտոր ու մոլոր շարժումներէ ու նիգուած ըլլալ կը թուէր մարդկային տկարութեանց դրդումներուն դէմ: Այսպէս է որ ան տոկաց, անդրդուութեամբ ու անտրտունջ մարդոց չարութեան ու անարդարութեան:

Արդարեւ շներքին տաճար մը կերտեր էր ան ինքն իր մէջ, ուր կը պտտըսպարէր մերթ իր լուռ ու մունջ բոլոր ցուերը: Տեսեր եմ զինքը դառնութեանց օրերու մէջ՝ ժպիտի ստուեր մը շրթունքին վրայ. պայծառերես ու անայլալ Մարկոս Աւրելիոսի հետեող մըն էր կարծես, որ քրիստոնէութիւն ընդունած ու վեղար դրած ըլլար:

Հովիւ բարի, անձնդիր, առաքինի, առաքելական ոգի, բարետեսիլ, շնորհաշուք ու սրբակրօն, խոհեմազարդ ու զգոնամիտ, սրտեռանդ ազգասէր, աննկուն ու բազմաջան, քաղցրուսում, գիտասու մեծ վարդապետ, բանաստեղծ գերզգայուն հոգի, բարձրախոհ գրագէտ, վնիմաց երկնասլացիկ բեմբասաց, — անաւասիկ իր չքնաղ բարեմասնութիւնները, որոնց վրայ ան իր բարի ժպիտն ալ կը պտըտցընէր մերթ գեղեցիկ բնականորէ մը վրայ ծաթող արեւու ճառագայթի մը պէս:

Եւ ոչ մէկ լար կը պակսէր իր քնա-
րին: Գեղազան ձիւրքերու համերգութիւն
մը կար իր մէջ, դուզնագիւտ յատկու-
թեանց հրաշալի բարեխառնութիւն մը՝
որուն մէջ աւելի լայն, աւելի ազատ ու
քաղցր կը շնչէր իր հոգին:

Ու խորհրդաւոր է իր ծնունդը ծաղ-
կաւէտ սարաւանդի մը վրայ որ Հայ
Պարտիզակն էր երէկ: Հայրը աստուածա-
վախ բարի մշակ. սրբազան որդին՝ մշակ
հոգիներու ու Պատրիարք. բայց ի՞նչ
ներքնախոր, հնադրոշմ ազնուականու-
թիւն մը կայ, ուրեմն, անթեղուած հայ
հոգիին խորը, որ ան, գեղջուկ, նսեմ
բոյնէ մը թռչելով դուրս, այդքան հե-
զասահ ճախրանքով մը կը սլանայ ու կա-
րող է սաւառնելու ահա ոգեկան ամենա-
վերին բարձունքներու վրայ:

Բարոյական ու իմացական մեծ ու
գեղեցիկ ոյժ մը բաժնուեցաւ մենէ յան-
կարծուստ: Ու իր մահը ի սուգ կ'ընկղմէ
համօրէն Հայութեան սիրտը:

Եթէ մեռնողի մը արժանիքը իր ձգած
բացովը կը չափուի, անհո՛ւն է այն պա-
րապը զոր ան կը թողու:

Անոնցմէ էր որ բոլորովին չեն մեռնիր:
Պիտի բազմի աջ կողմը իր ուսուցչին՝
հրաշալի Դուրեանին, որուն քով իր հո-
գին «պիտի չմտի»:

Ու հիմա պատմեմ ձեզի, հազարներու
մէջէ, մին այն սրտառայ յիշատակներէն
զոր պահած եմ իրմէ երկիւղածօրէն:

Գիշեր մը հիւր էր մեզի, Փարիզ.
նստեր էինք, մենք մեզի, գլուխ գլխի,
երկու մտերիմներու պէս, ուրա՛խ իրար-
մով: Թռչողուն խօսակցութեամբ մը՝ սգե-
կոչեցինք մենք նոյն՝ մեր Եգիպտական
հին ու մերթ ատգնապալից յուշերը. ես
հարցուցի իրեն, ապա, ուղեւորի իր տպա-
ւորութիւնները Ֆրանսայի վրայ ուր կու
գար առաջին անգամ. քիչ վերջը անցանք
մենք, բոլորովին անկապակից կերպով,
մեր իսկական նախասիրութեանց, — հայ
դպրութեանց: Ան խօսեցաւ ինձի իր խոր
ու սրտառու շնչովը, հայ դասական
լեզուին, մեր նախնեաց ժառանգորու-
թեան գանձերուն վրայ, ու ես կը լսէի
զինք լռիկ ու հմայուած:

Ժամեր անցեր էին այդպէս հեզասահ
ու հեշտալի, ու հիմա կը ծանրանար մեր
վրայ այն լռութիւնը որ կը յաջորդէ միշտ
ազնիւ ու մեծ խօսակցութեան մը, և ո-
րուն միջոցին՝ երազուն ու մունջ մտիկ
կ'ընես արձագանգը սրտիդ մէջ արծարծ-
ուած քաղցր զգացումներուն:

Յանկարծ ըսի իրեն.

— Սրբազան, շատ բանի վրայ խօսե-
ցանք, բայց դեռ բաւ մը չըսինք ձեր ան-
ձին մասին. ի՞նչ պաշտօն պիտի վիճակի
հիմա ձեզի, քանի որ ճարտարագիւղիչ էք
այս միջոցիս. օր մը անշուշտ Պատրիարք
և նոյնիսկ կաթողիկոս պիտի տեսնենք
ձեզի. բայց մինչև այն ատեն ձեզի միակ
արժանի պաշտօնը Փարիզի Հայոց Առաջ-
նորդութիւնը կը տեսնեմ, և կամ ...

Բայց ան՝ ընդմիջեց զիս ու անհուն
բարութեան ճառագայթով մը իր գէժքին
վրայ, ըսաւ.

— Իմ միակ փափաքս, հովիւի գաւա-
զանս առնել ու երթալ այցելել է մեր
ցիր ու ցան եղբարախտ ժողովուրդին.
չըջիլ զաղուած գաղութ, աշխարհէ աշ-
խարհ, ամէն տեղ ուր խուճր մը հայ կայ
սփոփանքի մը կարօտ. երթամ աղօթեմ,
պատարագեմ, քարոզեմ անոնց մէջ, հով-
ուեմ, մխիթարեմ, զօրացնեմ զիրենք,
այնքան վշտահար են. վերջապէս ապրի՛մ
անոնց մէջ, իրենց ցաւերո՛վը ապրի՛մ ու
փակե՛մ օր մը աշքերս անոնց քով, հօ-
տի՛ս քով ...

Վերացած էի:

Այս խօսքերը, հծծուած աւելի քան
թէ ըսուած, ան ինձի կ'ազդէր գիշերուան
խոր լռութեան ու խուցի մը խորհրդաւոր
առանձնութեան մէջ, թիւր կախարդանք-
ներով յղփուն այս հեթանոս անհուն ոս-
տանին մէջ ուր գերիշխան է վայելքը:

Ու իմ հոգիս անճառ յափշտակութեամբ
մը զզրդուեր էր իր ամենախոր օլքերէն:
Ճերան ճառքին արձագանգը լսել կարծեր
էի յակճիւ՛ն՝ անոր նուիրեալի դաբիրային
այդ բարբառին մէջ:

* *

Այսպէս էր Թերզումը, սո՛ւրբը, Թար-
գում Սփանջիլին, ինչպէս կը մտղթեմ, օրտիս

ՅԱՐԳԱՆՔԻ ԽՕՍՔԵՐ՝ Տ. ԹՈՐԳՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԻՄԱՆ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԹԻՒ

Թորգոմ Պատրիարքի մահը կարելի է ասել ցնցեց արտասահմանի Հայութիւնը, ոչ միայն այն դիրքի համար որ զբաւած էր, այլ մանաւանդ այն դէմքին համար, որ գնալով դառնում է մեծազգեցիկ Պատրիարքական գահին վրայ նա ներկայացնում էր ոչ այնքան երուսաղէմի վանքը, որքան Հայոց ազգային եկեղեցին և հայ եկեղեցականը: Հաւատարիմ իր համոզումին թէ Հայն ու իր եկեղեցին մի են և անբաժան՝ նա պաշտպանում էր Հայոց պատմական եկեղեցին, հայոց ազգը պաշտպանելու գիտակցութեամբ և ծառայում էր հայութեան՝ եկեղեցուն ծառայելու ներքին համոզումով: Տիպար հայ-քրիստոնեան էր իր սքեմին տակ և գնում էր իր անունը խառնելու այն երախտաւոր եկեղեցականների շարքին, որ անցեալ դարերի մէջ պաշտպանեցին Հայոց եկեղեցին ու ժողովուրդը անձնուիրաբար և անդուլ: Նրանք, որ մտերիմ ու մերձ էին իր անձին ու գործին, անշուշտ չեն գանդադիր վեր հանել նրա դերը երուսաղէմի բարեկարգութեան գործի մէջ ինչպէս և բնութագրել մարդն ու քրիստոնեան նրա անձի մէջ: Յուսով եմ նաեւ, որ Դուրեան մատենադարանի շարքի մէջ երուսաղէմը լոյս կ'ընծայէ հանգուցեալ Պատրիարքի գրութիւնները, որ լոյս տեսած են Սիւնի մէջ: Ինձ համար իր գործի մէջ ամենից գնահատելի կողմն եղած է իր հոգածութիւնը հայոց յեղուի մասին և հայ բնասիրութեան: Ինքն ունէր խնամուած հայերէն և նոյն խնամքով կը խմբագրէր Սիւնի յօդուածները. իր օրով Սիւնը դարձաւ շատ արժեքաւոր պարբերական: Վանքին ձեռագիրների ցուցակագրութեան աշխատանքը, որ իր օրով սկսաւ և Դուր-

եան մրցանակի արդիւնքները, որ իր ժամանակ երեան եկան, Դուրեան մատենադարանը, որ մեծ ապագայ ունի եթէ նոյն խնամքին արժանանայ, որ կը վայելէր իր կողմէն — անվիճելի ապացոյց են իր բանասիրական հոգածութեան:

Յաւալի էր Թորգոմ Պատրիարքի մահը և ապաժաման. բայց ամէնքս մահկանացու ենք: Կրկնակի ցաւալի կը լինի մեր կորուստը, եթէ այն ոգին, որով աշխատեցին ու գործեցին վարպետն ու աշակերտը — Դուրեան և Գուշակեան — իր շարունակողը չունենայ նրանց մահից յետոյ: Երուսաղէմը միակ ազգային կեդրոնն է, որ իր նիւթական միջոցներով կարող է բարոյական մեծ դրամագլուխ ամբարել և դառնալ մեծ զօրավիգ հայ ազգայնութեան արտասահմանի մէջ: Դուրեան սկսեց, Գուշակեան շարունակեց պատուով և աճեցուց, պէտք է, որ յաջորդը աւելի մեծ արդիւնքի հասնել կարենայ:

Նախորդների աշխատանքը նախորդած է ուղին, պէտք է աւելի հեռուն գնալ միշտ նոյն ուղղութեամբ, որ ազգին հաւանութեան արժանացած է, ինչպէս ցոյց տուաւ Դուրեանի յորելիսներ և Գուշակեանի մահը: Հասցնել նոր, անձնուէր, գիտապէս պատրաստուած ուժեր. հասնիլ սիրիւքի հոգևոր կարիքներին. ամուր հիմքերի վրայ գնել հայոց բանասիրութեան մշակումն ու զարգացումը — ահա երեք մեծ գործեր, որ սպասում են նոր Պատրիարքից իրենց շարունակութիւնը: Յայտնի է թէ ինչ անուան ունեցած է երուսաղէմն ու իր պարաքը վերջին դարի ընթացքին. այդ ցաւալի համբաւը մոռցրենք տունին Դուրեան և Գուշակեան. անշուշտ նպաստեցին և պարագաները, Թուրքական իշխանութեան վերացումը: Պարագաները նոյն են, պէտք է այնպէս տնել, որ երուսաղէմի բարի համբաւը գնալով աւելի տարածուի և Ս. Յակոբեանց վանքը դառնայ պահպան հայոց ազգայնութեան և մշակոյթի:

Խորէն, որ ան յիշուի, այսուհետեւ, ի շարս մեր հրանելի հայրապետներուն:

Սուրբին, Մեսրոպի աշակերտներէն մէկուն հոգին էր որ անոր մէջ այցելութեան եկեր էր մեզի:

Տ. ԹՈՐԳՈՄ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մի նոր և անդամանելի կորուստ, մի նոր և տնողոք հարուած Հայ եկեղեցուն: Մայր Աթոռն այրի և երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը՝ որ կոչուած է օթանդակ լինել բոլոր այն դէպքում ուր կաշկանդուած կաթողիկոսութիւնը չէ կարող լսելի անել իր ձայնը զրկուեց իր կոչման բարձրութեան վերայ կանգնած և հեղինակութեամբ այնքան զօրաւոր, այնքան ձեռնհաս ղեկավարից:

Պէտք է բերկորամեայ ծանօթութիւն և ո՛չ քննող աչքի զննութիւն: Առաջին տեսութիւնն ևեթ բաւ էր համոզուելու, որ հանգուցեալը սովորական եկեղեցական չէր, մի ցայտուն դէմք էր, մարմնացած պատկառանք հոգևոր հօր բոլոր և անթերի բարեմասնութիւններով: Եկեղեցականներ շատ ենք տեսել և ճանաչել մօտէն թէ հեռուէն, բայց լուսահօգի Պատրիարքի նման քչերին ենք հանդիպել: Մի բացառիկ երևոյթ էր, վսեմ պատկեր ճշմարիտ վեղարաւորի: Գրաւիչ տեսքը, մեղմ բնաւորութիւնը, խօսելու և ճառելու ինքնայատուկ կերպը, շարժումներն ու կեցումները չնչում էին անուշութիւն և քերթ վեհութիւն:

Կան հոգևորականներ և սակաւ չեն, որոնց ինքնութեան գրեթէ միակ վկայականը սե զգեստն է. այլապէս աշխարհիկ են հոգևով և մտքով, անգամ նիստ ու կացով: Ո՛րքան հեռու էր այդպիսիներից ողբացեալը. իսկական հոգևոր տէր էր, գիտակից իր կոչման վսեմութեան, գերազանցօրէն գիտակից: Համոզմունքով էր հագել սքեմը և սրբութեամբ ծառայեց նրան: Ընտրած կոչումն իր զարգարանքն էր և ինքն եղաւ զարգարանք իր կոչման:

Զգայուն հոգին և ներողգաց միտքը շատ օրօրուցին վերջին ժամանակ սե սե յուզումներով: Էջմիածնի տիտեր կացութիւնը, Հայրապետի խորհրդաւոր անէացումը, Ամերիկայի խռովութիւնները որ

դարձրին եկեղեցին, խաղաղութեան և հաշտութեան այդ սրբազան տաճարը, բոքոքուած և անխոհմ կրքերի մրցարան, անտեսելով ալևոր եկեղեցու պատիւը, չխնայելով տեսնել մթութիւններ Հայրապետական Նուիրակի, այդ լուսաւոր քանի մէջ, խորապէս ցնցեցին հանգուցեալին և թերեւ անմասն չմնացին նրա աղէտալի վախճանին:

Շիջած Պատրիարքը գիտէր լինել բարեկամ, քերթ և հաւատարիմ բարեկամ: Շատերի թուին, ինձ ևս պատուեց իր թանկագին զգացումներով: Մշտական դրութեամբ տեղեակ կը պահէր իր ծրագիրներին, գրական թէ հասարակական: Յուսանք որ իր յաջորդը կը շարունակէ անվրէպ ընթանալ նոյն շաւղով, ինչպէս հանգուցեալը հետեւեց իր նախորդին, իր հոգևոր ծնողին և կ'իրագործէ անկտարմնացած գործերը: Դուրեան և Թորգոմ Պատրիարքները լուսատու ճրագներ եղան հինաւուրց վանքի համար, պանծացուցին նրա անունը նոր և մեծ փայլով, հիացում և ակնածանք ազդելով ոչ միայն ազգային, այլև օտար և խիստ պահանջկոտ շրջաններում: Ճեսոյ հայոց վանքը, և Թորգոմ Պատրիարքն ինձ ընդունեց պարզ և մեծ արժանապատուութեամբ. լուսագոյն տպաւորութիւններս այնտեղ ստացայ ամբողջ ճոնապարհորդութեանս ընթացքին, ասաց ինձ անցեալ տարի Սիւրիայից դարձած մի օտար եկեղեցական և մեծ գիտնական:

Մաղթենք որ երուսաղէմի Միաբանութիւնը արժանաւոր յաջորդ ընտրելով կարենայ պահել իր անունը այն բարձրութեան վերայ, որին հասցրին երջանկալիշատակ վերջին երկու Պատրիարքները: Այս կը լինի լուսագոյն պսակը ողբացեալ Պատրիարքի թարմ շիրմին:

ՊՐՈՅ. Ն. ԱԴՈՆՑ

Ն Ա Ր Ե Կ

Մ Ս Տ Ե Ա Ն Ո Ղ Բ Ե Ր Գ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Սրբազան Եպիսկոպոս Սեդրակ Բեկյանի
անթուրաքի լիցենզիայով

Գրիգոր Նարեկացիի Ողբերգութեան Մատենանը — Նարեկ — ըստ ոմանց գրուած է արձակ, ըստ այլոց՝ չափածոյ։ Գրքին ուղղագրութիւնը ընթերցումը կը ցուցնէ թէ այն արձակ գրուածք է առհասարակ, բայց կը պարունակէ նաեւ կարգ մը չափածոյ հատուածներ։ Այս վերջիններուն մասին յստակ զաղափար մը տալու կոչուած է Ներկայ գրութիւնը։ Կը հետեւինք զլուսնեան յաջորդականութեան։ Իրրեւ բնագիր կը գործածենք վենետիկեան հրատարակութիւնը, 1840 թուի, համեմատելով Ս. Յ. Մատենադարանի թիւ 1238 ընտիր ձեռագրին հետ, վերջինէն առնելով նախապատիւ սեպուած մի քանի ընթերցումներ և վենետիկեանը նշանակելով ստորին լուսանցքին՝ երբոր հարկ ըլլայ։

1. — Արձակ, Բան Ա. ա։

Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի,
ողբոց աղաղակի քեզ վերնծայեմ, տեսող
զաղտնեաց. և մատուցեալ եղեալ ի
հուր թախծութեան անձին տոչորման՝
զպտուղ ըղձից ճենճերոյ սասանեալ մտացս,
բուրվառաւ կամացս առաքել առ քեզ։
Այլ հոտոտեսցիս հայեսցիս, գթած, քան
ի պատարագն բոլորապտուղ մատուցեալ
ծխոյն բարդութեան։ Ընկալ զսակաւա-
մասնեայ բանիցս յօգուած քեզ ի հաճու-
թիւն, և մի ի բարկութիւն. ելցէ ի խո-
րոց սրտիս⁽¹⁾ զգայութեանց խորհրդակիր
սենեկիս՝ վաղվաղակի ժամանել առ քեզ՝
կամաւորական նուէր բանական զոհիս,
ողջակիղեալ զօրութեամբ ճարպոյ՝ որ
յիսն է պարարտութիւն ...

2. — Ազատ չափով, որ յանգաւորեալ
է մասամբ։ Բան ԺԲ. գ։

Ընկալ քաղցրութեամբ, Տէր Աստուած հրգօր,

զդառնացողիս զաղաչանս։

Մատիւր գըթութեամբ առ պատկառեալ զիմօք։

Փարատեա, ամենապարզեւ, զամօթական տխրութիւնս.

Բարձ յինէն, ողորմած, զանրերելի ծանրութիւնս.

Անջրպետեա, հնարաւոր, ըզմահացու կրթութիւնս.

Աւարեա, միշտ յաղթող, ըզխաբողին հաճութիւնս։

Բացադրեա, վերնային, ըզմոլելոյն մառախուղ.

Կնքեա, կեցուցիչ, ըզկորուսչին ընթացմունս.

Յրուեա, ծածկատես, զըմբռնողին չար գտմունս.

Խորտակեա, անքնին, ըզմարտողին դիմեցմունս։

Տեսառնագրերեա քո անուամբ ըզլուսանցոյց երգ յարկիս.

Պարփակեա քո ձեռամբ ըզմուտ սեմոց սենեկիս.

Կերպացո զքո նըշանդ ի հետս ելից մաղթողիս.

Ամրացո քո աջով ըզհանգըտեան խշտիս։

Մաքրեսցես ի հաղթից ըզծածկարան անկողնոյս.

Պահեսցես քո կամօք ըզտառապեալ անձն ողբոյս.

Անխաղախ արասցես ըզքո շնորհալ շունչ մարմնոյս։

Կացուցես չրջափակ ըզպար զօրուդ երկնայնոյ։

Կարգեսցես ի դիմի ընդդէմ դիւսցըն դասու։

(1) Վիտա։

3. — Իսկ յանգով: Բան ԻԳ. Բ:

Արդարեւ մեծ է վտանգ տարակուսանաց ցաւոց այսք վարանման,
յորժամ իցէ մարմինն մեղօք գրաւեալ,
և անձն ի գործոց չարեաց ոչ մեկուսացեալ,
գործնականացն գործի սովորութեամբն կարեաց կապեալ,
զանգուածն հանգերձանաց մահացու կրիւք չաղախեալ,
զգայութիւնն սրտին իմաստից խեթիւ խոցոտեալ,
ակնկալութիւնն բարեացն բնաւին բարձեալ,
և ի բանականութեանն ընդ անասունս դասակարգեալ,
և զաղիւր զարշուլիւնն ընդ գոյութեանն չարամանեալ,
և տեսականացն ողջ ելով իմանալիքն վիրաւորեալ,
և ի սաստկութենէ յանցմանցն⁽²⁾ յիշատակի յաւէտ յուսահատեալ,
և տաքնապաւ նախագործելոցն միշտ տարակուսեալ,
և յստակութիւնն աղբսին ի սպառ պղտորեալ,
և խղճիս մտացն յուզմանց կրկին ճենճերեալ,
և ձեռն ի մաճի գործոյն զյետնոցն հետազօտեալ,
և կերպիւ⁽³⁾ յառաջ դիմեալ՝ ոտք ի վերջ կոյս յետահարեալ,
և գիտութեամբ էիցն՝ ի չէիցն միշտ խաբեցեալ,
և ի մտացն մարտ՝ ի փոքունցն յաղթանարեալ ...:

4. — Երեւ նախարարով: Բան ԻԳ. Գ:

Եթէ զինուոր տեսանեմ՝ մահու ակն ունիմ,
Եթէ պատգամաւոր՝ խտուրթեան,
Եթէ մատենագիր՝ մուրհակի կորստեան,
Եթէ օրինաւոր՝ անիծից,
Եթէ բարեկրօն՝ յանդիմանութեան,
Եթէ ապառուժ՝ կսկծման,
Եթէ ջրօլն ընտրութեան փորձիմ՝ խորտակիմ,
Եթէ դեղ ինչ դատման ձգեմ՝ սատակիմ,
Եթէ բերս նկատեմ բարութեան՝ ի կարծեաց չարացս փախնում,
Եթէ ձեռն համբարձեալ՝ կորանամ,
Եթէ փոքր ինչ խրտուիլ՝ տարսեմ,
Եթէ տակաւ մի թնդիւն՝ ընդոստիմ,
Եթէ ի խրախճանս ըմպելեաց հրաւիրիմ՝ դողամ,
Եթէ մեծիդ յանդիման լինիմ՝ սարսափեմ,
Եթէ ի հարցումն բանի կոչիմ՝ կարկիմ,
Եթէ իրաւամբք քննիմ՝ համբանամ:

Նմանօրինակ ուրիշ հատուածներ ալ կան: Տես Բան ԻԳ. ա, ԾԱ. Բ, ԿԸ. Գ, և ՀԶ. Բ:

5. — Նարեկի ԻԶ. գլուխը գրուած է Ուստի և բազմեալ իմ ի գլուխս պարու
ի յանգով: Այդ մասին Հեղինակին բա-
ցատրութիւնը շատ շահեկան է, որ ահա-
ւասիկ: Էն արդ ստուգապէս և իրաւա-
բար, ընդ որս որք ըստ ձայնից կողմս-
ղանացն և զբանիցն յարմարութիւն հան-
դերձեն, ինոյն գիր բերեալ զաւարտմունս
տանցն, որովք առաւել սաստիկ մոր-
մոքեալ ճմլեցուցանեն զաղէտս կարեացն
սրտին ըղձից առ արտասուացն քղիմունս:

(2) յանցանացն

(3) կերպ ի

Պարտուցն ժխտեալ տաղանդացն՝ ճեպով մեծաւ ի տուփի,
 եւ ապիկար մատնեալ անարժան գործովքս յիրաւի,
 վատնիչ արքունի գանձուց կրկնադատ և անթափելի,
 պատասխանատու մեծին ըմբռնեալ անհրաժարելի,
 բեւր քանքարոյ խնդիր՝ եւ չունիմ կշիռ մի ունկի,
 անբարեխոս կապեալ ի պահեստ դառն արգելանի,
 հեծումն և վաստակ ցաւոց ճաշակեալ յաննշոյլ բանտի,
 անապաւէն տանջեալ անթոշակ կամ ողորմելի,
 այլ յեղանակ ինձ ողբականաց աստուստ կնքեցի,
 փոխադրեցի սովին բարբառով կոծ կսկծելի,
 կարգադրեցի շրջաբերութեամբ ի սոյն պայմանի,
 անհատական թիւ խորհրդական երկեակ տասնեկի . . .

6. — Յաջորդ իի. զլուսը շարադրած է շանդրադարձութեամբ սկզբամաճըն
 և վերջաւորօքն բառիւք, որ է մեղայ.

Մեղայ մեծիդ բարերարութեան, անարգս մեղայ.
 մեղայ ծագմանդ ճառագայթից. խաւարս մեղայ.
 մեղայ շնորհացդ անբաւ երախտեաց, արդարև մեղայ.
 մեղայ սիրոյդ վերնում գթութեան, յայտնապէս մեղայ.
 մեղայ ստացողիդ յոչէութենէ, ստուգապէս մեղայ.
 մեղայ գերունակ գոգոյդ գրգանաց, անբաւս մեղայ.
 մեղայ աննուազ լուսոյդ վայելման, նենգողս մեղայ.
 մեղայ ճաշակման անճառդ կենաց, բազումս մեղայ.
 մեղայ անհաս պարգեւացդ ձրից, հանապազ մեղայ.
 մեղայ գովեալ մարմնոյդ Աստուծոյ, մահու չափ մեղայ.
 մեղայ պաշտելի արեան արարչիդ, իսկապէս մեղայ:

7. — Ոչ ոք նախարարոյ, և, եւ ոչ միջնաբառոյ: Բան իթ. ք:
 Թանգի ով ոք ի մարդկանէ մեղաւ, և ոչ զղջացաւ,
 ով ոք զազրացաւ, և ոչ ամաչեաց,
 ով ոք զարշեցաւ, և ոչ պատկառեաց,
 ով ոք սխալեաց, և ոչ ապաշաւեաց . . .

8. — Զիւրի նախարարոյ, և, քե միջնաբառոյ: Բան կԱ, ք:
 Զիւրդ ինձ հրեշտակ մահագոյժ անհրաժեշտ վճռի՝ զբանին պատգամ
 կրկնեցից, թէ հեռի է ի մեղաւորաց փրկութիւն:
 Զիւրդ շարս իսկապէս՝ զբարեացն գրեցից, որք ի Տեառնէ առնուն
 զնոյն հատուցումն՝ զայս տուն յեղյեղել թէ բարի առնէր

Տէր ուղղոց սրտից:

Զիւրդ զհամառօտն փոխադրութիւն անաշառութեան՝ վրիպեցելոյս
 ինձ սահմանեցից, թէ զթիւրեալսն յափշտակութեամբ
 տանի ընդ այնստիկ, որ գործեն զանօրէնութիւն . . .

9. — Մի՛ սկզբնատառով: Բան ՀԸ, գ:

Մի՛ փոխարկեր երկունս ցաւոց ընդ շարեաց իմոց, բարիդ ամենեին:
 Մի՛ բառնար ի վտանգելոյս զառ ի քէն պարգեւաւդ շնորհ:
 Մի՛ կապտեր զփշումն ամէնօրնեալդ հոգւոյ:
 Մի՛ լուծաներ զխնկեալ կնիք արքունական պատկերիդ:
 Մի՛ յայտնեցին փուշք մեղանացս ի սրբութիւն մտացս:

Մի՛ խղեր զկապ ժիւթեան զընդ քեզ սիրոյն պնդութեան,
 Մի՛ մերժեսցես զարուեստ զօրութեան լեզուոյս յարմարութեան,
 Մի՛ պակասեցուցանէր զաջողութեամբ աջոյս առ ի զլուսոյդ մասունս բաշխել,
 Մի՛ գրեր ի գարութեան կենաց մատենիդ զմահուն պարտիս . . . :

Նոյն ոճով գրուած ուրիշ հատուածներ՝ տես Բան 2Բ. գ, 2Է. գ :

10. — Թե սկզբնաւորութեամբ, Բան 2. գ :

Եթէ զիս դացես՝ տէրամայր,
 Թէ ինձ ողորմեսցիս՝ սրբունի,
 Թէ զկորուսեալս շահեսցիս՝ անարատ,
 Թէ զհարթուցեալս յանձանձեսցես՝ երջանիկ . . . :

11. — Ոչ ես սկզբնարաւորով, և, այլ միջնարաւորով, Բան 2Բ. հ :

Ոչ ես դատապարտիչ՝ այլ ազատիչ,
 ոչ ես կորուսիչ՝ այլ դարձիչ,
 ոչ ես մահացուցիչ՝ այլ կեցուցիչ,
 ոչ ես տարագրիչ՝ այլ ժողովիչ,
 ոչ ես մատնիչ՝ այլ ապրեցուցիչ . . . :

12. — Դու սկզբնարաւորով, և, եւ ես միջնարաւորով, Բան 2Գ. բ :

Մանաւանդ զի դու լոյս ես և յոյս, և ես խաւար և յիմար:
 Դու իսկութեամբ բարի գովելի, և ես համայնիւն հար ապիկար:
 Դու տէր ստորիցս և երկնից, և ես անիշխան շնչոյս և հոգւոյս:
 Դու բարձրեալ ի կարեաց զատեալ, և ես տաժանաւոր և վտանգաւոր:
 Դու ի վեր քան զկիրոս երկրի, և ես կաւ անարգութեան գարշութեան:
 Դու ըստ մարգարէին Պնաս յաւիտեան յանքաւ բարձրութեան:
 և ես միշտ կորնչիմ ըստ նորին բանին:

Ահա այսպէս և Նարեկի շարադրութիւնը, մեծ մասով արձակ, երբեմն տաղաչափեալ, և յաճախ զուգահեռ հակադրութիւններով բարեխառնուած: Այս կերպով միօրինակութեան ձանձրոյթը կը փարատի և այլազանութեան առաւելու-

թիւնը հրապուրիչ կը դարձնէ ընթերցումը: Մարդ որքան ալ բազմիցս կարդայ Նարեկը, միշտ նոր կը թուի այն, և կը պահէ իր անթարշամ թարմութիւնը և անզուգական հմայքը:

Ն. ԱՐԲ. ԾՈՎԱԿԱՆ

պակասութեան, այլ և այն պատճառով, որ մեր կառավարութիւնը անհաշտ աչքով էր նայում տեղական ինքնավարութիւնների վրայ և ձգտում էր իշխանութեան կենտրոնացման . . . ինչ և է՝ պայքարում էինք և աշխատում . . . Շուտով վրայ հասան սև օրեր՝ Ղարսի¹² ու Ալէքսանդրապոլի¹³ ողբերգական անկումը, դեկտեմբերի¹⁴ յեղաշրջումը, բոլշևիկեան իշխանութեան հաստատումը Հայաստանում . . .

Այդ ութ ամսւոյ ժամանակամիջոցը, պիտի խոստովանեմ միայն քեզ, սոսկ իբրեւ անձնակալն բարեկամի, հիասթափումների մի շրջան էր։ Չէի ճանաչում ու աչքերիս չէի հաւատում, թէ որչափ արագօրէն մեր լաւագոյն ընկերները բարոյապէս լքում են . . . Չկար մեր ռուսը՝ կուսակցութիւնը. կային սոսկ անհատներ, որոնք տարած են սոսկ մի հոգսով՝ ստանալ լաւ պաշտօններ և ապահովել իրենց նւթապէս . . . կային, ի հարկէ լաւ բացառութիւններ, բայց միջոցաւ ընդհանրապէս այդպէս էր . . . Եւ ես արդէն օգոստոսին որոշեցի հեռանալ Երևանից Պարսկաստան, եղբօրս մօտ այն աղօտ յոյսով, որ գուցէ կարողանամ յետոյ գցել ինձ արտասահման . . . Բայց պատմական տխուր ու ծանր դէպքերը արգելք հանդիսացան, և նորից վիճակեց ճաշակել բոլշևիկեան ուժի մը . . . Ճիշտ է, ես այլ հայեացք ունէի դէպի Սորհր. իշխանութիւնը. քան իմ ընկերների մեծամասնութիւնը, և ես չէի համարում դա մի դժբախտութիւն, մանաւանդ, որ համոզուած էի, որ բոլշևիկներին կը յաջողւի յետ վերցնել տաճիկներից՝ Ղարսն, Արտասանն և Նախիջևանն, ապահովել ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը թէ արտաքին թշնամիներից և թէ սովից, բարւոքելով նրա տնտեսական վիճակը Ռուսաստանի օժանդակութեամբ . . . Սակայն յետագայ փաստերը ապացուցեցին, որ ես և ինձ նման փոքրաթիւ մտածողները չարաչար սխալւած ենք . . . Մի ամիս չանցած, սկսեց կարմիր տեռորը¹⁵, բացի այդ ո՛չ մի չինարար աշխատանք, ո՛չ մի օգնութիւն Ռուսաստանից, ընդհակառակը՝ եղած պետական պաշարի ու հարստութեան մի չտեսնուած շոյալուծմն ու կողոպուտ . . . Ես պաշտօնավարում էի Նարկոմպրոտում¹⁶, իբրեւ երկրի Սերմանման բաժնի գլխաւոր վարիչ և վկայ էի իրադարձութեան . . . Այդ անհեռատես, տկարամիտ, օտարօտի մեր իրականութեան համար քաղաքականութիւնը յաջորդաբար բերեց փետրւարի¹⁷ 18ի ապստամբութեան և ապա ապրիլի¹⁸ 2ի յեղաշրջման . . .

Փետրւարի 18ին բոլոր բանտերը լցւած էին ձերբակալւած մտաւորականներով ու աշխատաւորներով մօտ 3000 հոգի . . . Ես ևս ձերբակալեցի փետրւարի 11ին, և դատապարտւել էի մահւան, եթէ 18ի ապստամբութիւնը չլինէր . . . Ի՞նչ սոսկալի ապրումներ ունեցանք բանտում, որպիսի՝ սոսկումների վկայ եղանք, — այդ անհեռաւորութիւնը, որ¹⁹ ժողովուրդը ընդունեց մեր ազատագրութիւնը . . .

Աւիսի²⁰ նման րենեգատներ²¹ ու հիւանդոտ Աթարբեգեանի²² քաղաքականութեան արդիւնք էր այդ. ուրախ եմ, որ ապրիլի 2ից յետոյ բոլշևիկները միանգամայն դատապարտեցին այդ քաղաքականութիւնը և իրենք վերցրին նոր և աւելի խելացի ընթացք։ Ապրիլի 2ին²³, ես Աբարանի ֆրոնտում²⁴ էի. վերադառնալ Երևան անկարող եղայ և 5000 փախստականների հետ անցայ դէպի Ալազեհազի²⁵ բարձունքները . . . Այստեղ երկու շաբաթ թափառելուց յետոյ, ճանապարհւեցինք 8 հօգով դէպի Ալէքսանդրապոլ, ճանապարհին ընկանք տաճիկների ձեռքը Ալին կայաւորանում. մի ամբողջ գիշեր մահւան սպառնալիքի տակ մնացինք . . . 6 անգամ կողոպտեցին մեզ տաճիկ զինւորները, և թողեցին մեզ վրայ սոսկ տակի չապիկները և վարժիկները. առաւօտեան մեզ յետ դարձրին, բայց ճանապարհին էլի մի երեք անգամ կողոպտեցին. հազիւ մի չորս վերստ²⁶ անցել էինք մեր սոսկումի վայրից, երբ նկատեցինք, որ նորից ասկեարները²⁷ մեզ հետապնդում են . . . Հրացանների զարկերի տարավի տակ հազիւ փախանք ու ազատւեցինք . . . Երկար զանազան արկածներից յետոյ, յաջողեց մի քանիսներին վերադառնալ Երևան. ես երկու ընկերով հասայ Ալէքսանդրապոլ և այնտեղ տեղեկանալով ընդհանուր ներման²⁸ մասին, շտապեցի Երևան ընտանիքս որոնելու . . .

Հասայ Երեան և ի՛նչ ... քաղաքը համարեա ամառի ... փախել են մօտ 25.000 հոգի ... յետոյ պարզեց, որ այդ թիւը հափազանցած է, փախստականների թիւը հասնում էր 15.000-ի ... Փախստականների մէջ են եղել և կինս ու երկու երեխաս՝ Նատաշան և Քրիստափորիկը. վաղգէնս մնացել էր քաղաքում, խուճապի ժամանակ կորցնելով մօրը ... Փախել էին դէպի Զանգեզուր ... Եկող լուրերը փախստականների վիճակի մասին սոսկալի էին ... Երկիւղը սրտումս շտապեցի թաւրիղ, որ այնտեղից գնամ Զանգեզուր, գտնելու ընտանիքիս ... 1921 թ. մայիսի 23-ին հասայ թաւրիղ և այստեղ նրանց գտայ ողջ առողջ ... Բայց այդ մատաղ ու թոյլ արարածները ինչե՞ր ասես չէին քաշել ճանապարհին ... 7 օրով սոված, առանց հացի ... Ամենքը ապշած են, թէ ո՞նց հասան տեղ ... մի-մի կմախք էին դարձել ... ցնցոտիների մէջ ... Ուրախ էինք, սակայն, որ ողջ ենք մնացել և նորից միասին ենք ... չկար միայն մեծ որդիս, վաղգէնը, որին թաւրիղ գալուց յետոյ ուղարկել էի Զանգեզուր մօրը որոնելու ... (մի տող պակասում է իմ լուսապատկերում. Մ. Մ.) արդէն հասել են թաւրիղ:

Շուտով հասան տխուր լուրեր, որ նրան կասկածելով, որ բոլշևիկ-լրտես է, քանտարկել են Գերուստիում²⁹ ... նորից ճանապարհ ընկալ դէպի Զանգեզուր փերկելու որդուս այս անգամ իմ ընկերների ձեռքից ... 1 1/2 ամիս տանջելուց յետոյ, ծախսելով իմ և եղբորս վերջին կուպէկները ազատեցի և հիւանդ հասցրի թաւրիղ ... Այստեղ մի նոր բարոյական և նիւթական հարած ստացայ ընկերներից ... ինձ և որդուս կասկածի տակ առան բոլշևիկի մէջ և զրկեցին նիւթական օժանդակութիւնից ...

Այսպէս վերջացաւ մեր Ոգիսէականը ...

Մնում էր մի գործ, մի աշխատանք, մի ապրուստի աղբիւր գտնել. այդ էլ յաջողեց. մի խումբ ընկերների հետ բաց արինք մասնաւոր գիմնազիւ³⁰. Գործներս յաջող գնաց, թէև նիւթապէս ո՛չ ոքի մեզնից չէր ապահովում, աշակերտների թւի քչութեան պատճառով. ընդամենը 46 հոգի, որոնցից վճարում են սոսկ 30 հոգի ... Յուսով ենք, որ առաջիկայ տարին աւելի յաջող կը լինի:

Ակսեցի մի խումբ աշխատակիցների հետ Պարսկաստանի սոցիալ³¹-տնտեսական վիճակի ուսումնասիրութիւնը. շուտով գտանք այդ աշխատանքների գնող. 3 ամիս յաջող աշխատեցինք, ստացանք լաւ վարձատրութիւն, սակայն գնողը անսպասելի կերպով հրաժարեց շարունակելու այդ աշխատանքները և մենք դադարեցրինք ... ու նորից ընկանք ծայր կարօտութեան մէջ ... Ահա՛ երեք ամիս է, որ ապրում ենք մի շնչին ռոճիկով՝ 18 թումանով ու պարտքերով զանազան խանութներում ... Օր օրի վրայ սպասում եմ, որ կենթարկեմ պատասխանատուութեան ... նախատեսելով որ այս վիճակս քրոնիկոն պիտի լինի, կամ ամենալաւ դէպքում մի 6 ամիս կը տեւի, սկսել եմ դիմումներ անել արտասահման ընկերներին (անձնական) խնդրելով փոքրիկ օժանդակութիւն, սակայն, խոստովանած, յոյս չունեմ ... Պարզ եմ ասում, քեզ չեմ դիմում, դիտենալով, որ դու հազիւ ունենաս անձնական միջոցներ: Բայց քեզ կը խնդրէի, եթէ որեւէ գործ, աշխատանք, պաշտօն հնարաւոր է այնտեղ կամ այլուր յաջողեցնել, ապա՝ աշխատի՛ր այդ ուղղութեամբ. ուրախութեամբ կը փոխադրեմ ... Այստեղի կեանքը անտանելի է. մի մեռած, անատնական աշխարհ է ... մի ճահիճ, որի գարշահոտութիւնից խեղդում ես ... Կուլտուրական³² կեանք ասածը գոյութիւն չունի այս ասիական վայրում ... Տիրող տնտեսական կրիզիսն³³ էլ մարդկանց գաղանացրել է և նրանց պահանջները minimum-ի հասցրել ... Ուզում ենք արդիւնաց գաղանացրել է և նրանց պահանջները minimum-ի հասցրել ... Ուզում ենք այստեղից հեռանալ ո՛չ միայն ազատելու տիրող լքած կեանքից, այլ և երեսանների կրթութիւնը ապահովելու նպատակով: Այժմ կասկածից դուրս է, որ Քրիստափորիկը տաղանդաւոր երեխայ է, և յանցանք կը լինէր թողնել, որ նա այս յետ ընկած, մեռած քաղաքում մնար ու կորչէր ...

Ուղարկի՛ր քո «Արեգ»-ը գոցե՛լ հնարաւոր կը լինէր թղթակցել, մանաւանդ եթէ միջոցներ սենես վարձատրելու. կարող էի ուղարկել և մեր ուսումնասիրութիւնները Պարսկաստանի սոցիալ-տնտեսական-քաղաքական կեանքից: Երբ ուղարկեիր քո կարգացած ճիճ բերքեր՝ ռուսերէն, հայերէն, գերմաներէն (ի հարկէ եթէ քեզնից զգալի ծախս չի պահանջում) ես չափազանց շնորհակալ կը լինէի: Այստեղ, կտրւած լոյս աշխարհից, տապալկում ենք...

Դէ՛հ, այս անգամ կարծեմ բաւական է. մնում է, որ ասեմ, թէ երեխաները մեծացել են, մենք փոքր ինչ պառակել. սովորում են մեր գիմնադրւում. յաճախ քեզ յիշում ենք. Լիդիա Միխայլովնան Մոսկւայում քեզ հետ ունեցած վէճերը, իսկ երեխաները մեր Մոսկւայի շրջակայքում կատարած զբօսանքը, երբ դու ասացիր [նախ՝ ռուսերէն. Մ. Մ.] «Իօսիֆը՝ փոյտանատ, Նատաշան՝ դոնապոնուհի»... Ամենքն էլ քերմանդին ողջունում են քեզ:

Գրի՛ր ինձ այս հասցէով՝ [նաև ռուսերէն. Մ. Մ.] Թաւրիզ, Խառն գիմնադրւ, ուսուցիչ Յովսէփ Իվանովիչ Թադևոսեանին, Թաւրիզ, Պարսկաստան: Ջերմագին համբոյրներով՝

Քո Յովսէփ:

Յ. Գ. Լաւ է՝ և աւելի ապահով, եթէ գրես Առաջնորդարանի հասցէով [նաև Ֆրանսերէն. Մ. Մ.] Հայկական առաջնորդարան, յանձնելու ինձ:

Յ. Գ. Նամակս շատ ուշացայ, որովհետեւ հասցէդ միայն այժմ կարողացայ գտնել: Ջերմ ողջոյններով՝ Գրի՛ր.

3/VIII 22 թ.

Քո Յովսէփ

Ծանոթագրութիւններ

¹ Վէճնա = վիեննա (Աւստրիայում):

² «Արեգ», գեղարուեստական, գրականագիտական և քաղաքական ամսագիր ու երկշաբաթաթերթ, որ 1922 - 1924 թթ. վիեննայում - Բեռլինում - վիեննայում հրատարակել է Սիմէոն Յակոբեանը:

³ Կոսակցութիւնից. Լ. Յ. Դաշնակցութիւնից:

⁴ Եկաճեմքդ. այժմեան կրթողութեան նախկին անունը, մինչ 1920:

⁵ Կ-ի = կոմիտէի:

⁶ Դեմիկիճ Անտոն Իվանովիչ, 1872 - 1947 (ԱՄՆ), 1918 - 1920 թթ. ռուսական քաղաքացիական պատերազմում հայկազնապետական գիւնում ուժերի հրամանատարներից. 1920ի ապրիլի 4ին Ղրիմում հրամանատարութիւնը յանձնել է Պ. Վրանգելին ու մեկնել Կ. Պոլիս:

⁷ Լիվիդիացիա. ռուս. բառ՝ չլուծարք:

⁸ Նովորոսիյսկ. կրթողութեան Սև ծովի ափին ռուսական նաւահանգիստ:

⁹ Ջեմսովոյական. ռուս. զեմսովո բառից, նշանակում էր տեղական փոքնավարութիւն, որ դադարեցրեց սովետական իշխանութիւնը:

¹⁰ Իրա՝ իրա, բարբառային, հնացած:

¹¹ Շնորհիւ. պատճառով, որ միայն լաւ բաների համար է ասուում:

¹² Դադ. Արեւմտահայաստանի կարգ քաղաքի անունն թուրքական հնչում: 1920ի հոկտեմբերի 30ին թուրքական բանակը վերջնականապէս զբաւեց այս քաղաքը, որ 1921ի կարսի պայմանագրով անցաւ Թուրքիային:

¹³ Ալեքսանդրապոլ. արդի Հայաստանի Լեւոնական քաղաքի նախկին անունը մինչև 1924 թ. յունուարը. 1920ի դեկտեմբերի 2ին այստեղ պայմանագիր է կնքուել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան պատուիրակութեան և Թուրքիայի միջև, որ 1921ին անվաւեր է համարուել, որովհետեւ այդ տարուայ դեկտեմբերի 2ին արդէն խորհրդային կարգեր էին հաստատուել Հայաստանում, և այդ հայկական պատուիրակութիւնը ոչ մի լիազօրութիւն չուներ:

¹⁴ Դեկտեմբերի յեղաշրջումը. 1920 թ. դեկտեմբերի 2ին Հայաստանում խորհրդային կարգեր էին հաստատուել:

¹⁵ Տե՛ս. *ռուս. բառ՝ նահաբեկում*։

¹⁶ Նաբկոմպրոս. *պարենաւորման ժողովրդական վարչութիւնն նշանակող ռուսերէն բառերի ակզրնատառերից կազմուած յայտաւում*։

¹⁷ Փետրուարի 18ի ապստամբութիւն. 1921 թ. փետրուարին դաշնակցականների գլխաւորած հակախորհրդային ապստամբութիւնն Հայաստանում։ Ըստ սովետահայ պատմագիրների՝ զբո-
ղապատճառներից մէկը եղել է այն, որ թախտելով ռազմական կոմունիզմի սկզբունքները,
չատ գէտքում տեղական աշխատողները վերցնում էին ոչ միայն աշխատատեղ գիւղացիու-
թեան պարենային աւելցուկը, այլև ամբողջ պաշարը, որը ղժգոնութիւն էր առաջ բերում։
(Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատ. Է, Երևան, 1967, էջ 137)։ Թուովարարները 1921ի փետրուարի
18ին գրաւում են Երևանը։

¹⁸ Ապրիլի 2ի յեղաշրջում. 1921ի ապրիլի 2ից սկսւում է դաշնակցական բաւանտիրային
պարտութիւնը և փախուստը Զանգեզուր։

¹⁹ Ու. = Երոմու։

²⁰ Աւիս՝

²¹ Բենեգաս. *ռուս. բառ՝ դրժող, ուրացող*։

²² Աթարբեգան Գէորգ, 1892-1925, 1921ի փետրուարին Կովկասեան ռազմաճակատում
Սովետական Ռուսաստանի արտակարգ յանձնաժողովի լիազօր Գ. Աթարբեգեանը, որի նա-
խաձեռնութեամբ յայտնաբերուած և ոչնչացւում են դաշնակցականների մի շարք գաղտնի
կազմակերպութիւններ, ձերբակալուած են դաշնակցական ակտիւ գործիչներից մի քանիսը։
(Հայ ժող. պատմ., հատ. Է, Եր., 1967, էջ 139)։

²³ Ապրիլի 2ին (1921 թ.) Կարմիր բանակի զօրամասեր գրաւում են Երևանը դաշնակցա-
կաններից։

²⁴ Յրոմս. *ռուս. բառ՝ ռազմաճակատ*։

²⁵ Ալագեագ. Արագած լեռան թուրքական անունը։

²⁶ Վերս. երկայնութեան ռուս. հին չափ՝ 1,067 կիլոմետր։

²⁷ Ասկեար. ընդհանրապէս զինուորո նշանակող թուրք. բառ, յատկապէս թուրքական
զինուոր։ (արհամարհական)։

²⁸ Երեման մասին որոշում. Խորհրդային Հայաստանի Յեղկոմի անբման մասին որոշումը
հրապարակուել է 1921ի ապրիլի 10ին։

²⁹ Գերուսի. այժմ Գերուսի, ՀՍՀ Գորիսի շրջանում փոքրիկ քաղաք։

³⁰ Գիմնազիա. հնացած ռուս. բառ՝ հանրակրթական միջնակարգ դպրոց։

³¹ Սոցիալ. ռուս. բառ՝ հասարակական։

³² Կուլտուրական. մշակութային, ռուս. կուլտուրա մշակոյթ։ Բառից կազմուած ածական։

³³ Կրիզիս. ռուս. բառ՝ ճգնաժամ։ Նկատելի է այս նամակից անգամ, որ յեղափոխու-
թիւնից առաջ էլ ռուսերէն օտար բառեր առատ են եղել արեւելահայերէնում։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԳԼԵԶՈՐԵԱՆ ՍԵՐՈՒՆԴ

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ս Ա Ս Ն Ե Յ Ի

(1260? - 1337)

ԺԴ. Դարու նշանաւոր վարդապետներէն մին է Մխիթար Սասնեցի, որուն վրայ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած է Դարեգին Վրդ. Յովսէփեան (Վաղարշապատ, 1899, էջք 32):

Մխիթար Վրդ. Սասնեցի կամ Կերմանեցի ծնած է Սասուն շուրջ 1260ին: Կերմանեցի կոչուած է այն պատճառով որ իր հօրը մահէն ետք ընտանիքով տեղափոխուած են Կերմանից գիւղը:

Մխիթար իր նախնական ուսումը իրենց ազգական Անդրէաս կրօնաւորին մօտ առնելէ եւ հազիւ երիտասարդական տարիքը մտած քահանայ ձեռնադրուելէ ետք, աւելի բարձր ուսման տենչով գացած է Դլածոր, ուր նախ հետեւած է Ներսէս Տարօնեցիի (1281-4) եւ ապա Եսայի Նչեցիի (1284-91) դասախօսութեանց: Ժամանակ մը ետք Նչեցիէն ստացած է վարդապետական գաւազան:

Մխիթար Վարդապետ մասնաւորապէս հմտացած է Ս. Գրոց գիտութեան եւ աստուածաբանութեան: Ժամանակ մը քարոզչութեամբ շրջելէ ետք, հաստատուած է Մեծոփայ Վանքը, զբաղելով վարժապետութեամբ եւ գրչութեամբ: Ան իրրեւ ճարտար գրիչ կը պատրաստէր ձեռագիրներ եւ այդ առթիւ ստացած դրամը կը բաժնէր աղքատներուն:

Իր աշակերտներէն ծանօթ են Մկրտիչ եւ Դանիէլ վարդապետները: Մկրտիչ Մեծոփեցի գրած է իր վարժապետին համառօտ կենսագրութիւնը: Իսկ Դանիէլ Մեծոփեցի ներքող մը նուիրած է անոր յիշատակին որ անցած է Յայսմաուրբի մէջ:

Մխիթար Սասնեցիի գլխաւոր երկն է Ժողովածու մը, բաղկացած 15 հաւերէ եւ քարոզներէ, որոնցմէ շատերը աստուածաբանական եւ դաւանաբանական բովանդակութիւն ունին:

Դրած է նաեւ Թուղթ մը ընդդէմ Լեւոնի Տոմարին եւ երկաթնակ աղթարմայից:

Իր կենսագիրը, Մկրտիչ Վրդ. Մեծոփեցի, կը վկայէ թէ Մխիթար գրած է Յովհաննէսի երեք Կաթուղիկէ Թուղթերուն եւ Հանգիստին Մեկնութիւնները, որոնք սակայն մինչեւ հիմա երեւան չեն եկած: — Հայ Գրողներ, էջ 370-371:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԲ. ՕՐԲԷԼԵԱՆ

(1270? - 1324)

Մնած է ԺԴ. Դարու երրորդ քառորդին վերջերը մօտաւորապէս: Որդին էր Օրբէլեան Լիպարիտի եւ Նանայի: Ուսումը ստացած է Դլածորի վանքը՝ Եսայի Նչեցիի ձեռքին տակ: Իրրեւ Սիւնեաց եպիսկոպոս ծանօթ է 1300 թուին, իրրեւ Արքեպիսկոպոս 1306ին: Ան դրուատական տողերով կը յիշէ իր մեծանուն վարժապետը, 1300ին:

«Զծովացեալն իմաստիւր Սասունածաշունչ տառիւր հընով եւ նորովք եւ արտաքին իմաստիցն տեղեկութեամբ՝ զիմն վարժապետ զհոլակաւորն յամենայն ազգս Հայկազնեաց զմեծ պետն Եսայի, զարժանին ամենայն բարեաց յիշատակի, յիշեցէք բարեյիշատակաւ ի Տէր» (Յիշատակարանք ԺԴ. Դարի, էջ 859):

Յովհաննէս եպիսկոպոս գովասանական մակդիրներով որակուած է Ժամանակակից գրիչներէ, ինչպէս, «սուրբ եւ ընտրեալ բաջ հոնտոր եւ անյաղթ սովիստ», «ճշմարիտ եւ սուրբ իմաստասէր», եւ այլն:

Կ'արժէ մէջ բերել իր ուսուցչին՝ Եսայի Վարդապետի բարձր գնահատականը գրուած 1323 թուին. «Դարձեալ յեռեալ հիւսեցի ընդ յիշատակեալսն ամենայն բարի յիշման արժանաւորն արհիական վերատեսուչ այսմ նահանգի, որ է ազն սորին (Բուրթելի) ըստ մարմնոյ, վարժն յիմաստս եւ վսամն ի գիտունս, տէր Յովհաննէս մականունն Աւրպէլ, մետրապալիտ եւ այցելու Սիւնեաց երկրորդասան գաւազանաց՝ մանաւանդ իմաստութեամբ եւ ուղղափառութեամբ՝ ամենայն աշխարհի, որ է մեր սիրելի որդի ըստ փրկագործ երկանց բանին ծնընդեան» (Յիշտ. ԺԴ. Դարի, թիւ 228, էջ 183):

Յովհաննէս Արքեպս. Օրբէլեան մին է Դլածորի ազնուական սաներէն, որ իրրեւ Սիւնեաց արքեպիսկոպոս եւ մետրապոլիտ

շուրջ քառորդ դար իմաստութեամբ վարած է այդ երեւելի թեմին հոգեւոր առաջնորդութիւնը:

Մ Կ Բ Տ Ի Զ Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ

(1250? - 1310?)

Մկրտիչ Վարդապետ ծնած է ԺԴ. Դարու երրորդ քառորդին վերջերը հաւանաբար: Իր ուսուցիչները եղած են Գրիգոր Բջնեցի (+ 1298) եւ Եսայի Նչեցի:

Զինքընախ կը տեսնենք Գլածոր 1298ին, իբրեւ սպասաւոր քանի: Զորս տարի յետոյ, 1302ին, ան կը գտնուի Թեղենեաց Վանքը որպէս բարբի:

Իր գրչէն ծանօթ են երկու ձեռագիրներ: Ահաւասիկ հատուած մը այն տաղաչափեալ յիշատակարանէն զոր գրած է 1298 ին:

«Ընդ նմին եւ զեղկելիս,
վերագծող այսմ տառիս,
ի մենաստանիս Գլածորիս,
ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսիս,
ձեռամբ անարժանիս Մկրտչիս,
եւ դերանուն կրաւնաւորիս,
որ սպասաւոր եմ լեալ քանիս,
միայն անուամբ ու ոչ ըստ գործիս,
ընդ խնամաւք վարժապետիս,
կայծակնամաքուր մեծ հռետորիս,
անուանակիր մարգարէիս,
որ յորջորջի իսկ Եսայի:
Յիշել հայցեմ միշտ զեղկելիս,
եւ զձնաւդսն իմ ի քարիս,
եւ զբարունին իմ զըղծալիս,
որո անուն Զուարթուն կոչիս,
եւ զպատանիս իմ զՍարգիս,
որ ընդ իս եւ սա իսկ պանդխտիս»:
(Յիշատակարանք ԺԴ. Դարի, թիւ 659, էջ 824-5):

Կ'արտագրենք մաս մըն ալ իր 1302ին գրած յիշատակարանէն:

«Եւ եղեւ աւարտ գրչութեան սորա յԱյրարատեան նահանկիս, յաստուածաբնակ եւ ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Թեղենեաց ... ձեռամբ թարմատար եւ անարհեստ գրչի Մկրտիչ կոչեցեալ, անուամբ միայն բարբի, ի սոյն անապատէ ... Արդ, աղաչեմ զամենայն պատահալսդ սրբոյ մատենիս ... յիշեսցիք ... զհոգեհանճար

եւ զգերիմաստ բարունապետն իմ զհայրն հոգեւոր զԵսայիս, զստացող սուրբ կտակիս ... Յիշեսցիք ... եւս եւ զպատանիս Սարգիս Դպիր, որ յոլով սպասաւորեաց մեզ» (Յիշտ. ԺԴ. Դարի, թիւ 8):

Մ Ա Բ Տ Ի Ր Ո Ս Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ

(1270? - 1332?)

Մարտիրոս Վարդապետ ծնած է ԺԴ. Դարու երրորդ քառորդին վերջերը հաւանաբար: Բանի սպասաւոր Մարտիրոս կուսակրօն քահանայի մասին կայ յիշատակութիւն 1318 թուին, այսպէս.

«Յանկ ելեալ աւարտեցաւ Մեկնութիւն Աղաթական Բանից Աստուածաբան Աւետարանչին Յովհաննու ի թուին 24է, ձեռամբ ապիկար եւ փցուն զծաւղի Եփրեմի, հրամանաւ իմոյ սնուցաւղի եւ ճգնազգեաց կուսակրան քահանայի Մարտիրոսի՝ քանի սպասաւորի ... ի Վանս Գլածոր, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի, եւ սուրբ բարունապետին Եսայեայ» (Յիշտ. ԺԴ. Դարի, թիւ 183):

Երեք տարի յետոյ, 1321ին, գրուած ուրիշ յիշատակարանէ մը կ'առնենք հետեւեալ տողերը:

«Արդ, գրեցաւ սա ի թվարեութեան մերոյ հայկազեան տոմարի 22 ... ի վարժապետութեան սուրբ եւ բազմբջանիկ քաջ հռետորաց Հայոց ... Դաւթի եւ Եսայեայ, ի հռչակաւոր եւ սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլածորոյ: ... Բարունապետին Մարտիրոսի է Սուրբ Աւետարանս, մեղաւոր Կերիոնի գրած ... Զսրբամիտ սպասաւոր քանի զբազմերախտ եղբայրն իմ զՄարտիրոս, զստացող զանծուս յիշեալ ի Տէր, նաեւ զբազմալէր հոգիս զԿերիոն զծողիս» (Յիշտ. ԺԴ. Դարի, թիւ 207):

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Վ Ր Դ. Ե Ր Զ Ն Կ Ա Ց Ի

(1270? - 1340?)

Մխիթար Վարդապետ ծնած է Երզնկա ԺԴ. Դարու երրորդ քառորդին վերջերը հաւանաբար: Որդին էր Պօղոսի եւ Տիրանցի: Բարձր ուսում ստանալու մտքով գացած է «ի մայրն իմաստից Գլածոր, առ ռոս Եսայեայ Վարդապետի, ի վարժումն աստուածիմաստ գրոց»: Այնտեղ հմտացած

է գրչութեան արուեստին, եւ օրինակած է քանի մը ձեռագիրներ:

Ան իրբեւ վարդապետ յիշուած է 1303ին, ի Գայլիծոր: Հոն էր 1314 թուին, եւ իրբեւ իր ուսուցիչը կը յիշէ Գրիգորիս Վրդ. երգընկայեցին (Յաղմանեցի):

Աւելի յետոյ, 1328ին, զինքը կը տեսնենք Եկեղեցաց գաւառի Երկայնի Վանքը, ուր կը պարապի Աստուածաշունչի մը ընդօրինակութեամբ, որուն յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «Սուն ինչ աշխատեալ ազագուն եւ փցուն գրով տառատպեցի զպատմութիւն հնոյ դատաւորացն եւ թագաւորացն» (Յիշատակարանք ԺԴ. Դարի, էջ 211):

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՔ. ԲՋՆՈՅ (ԽԱՊԱՐ)

(1275? - 1332?)

Գրիգոր Արքեպս. ծնած է ԺԴ. Դարու երրորդ քառորդին վերջերը հաւանաբար: Աշակերտած է Նչեցի Եսայի Վարդապետին, ինչպէս կը հասկցուի վերջինիս կողմէ գրուած յիշատակագրութեան հետեւեալ տողերէն:

«Եսայի սպասաւոր քանի, յետին քանափրաց եւ կրսեր վարժապետաց, յարմարող եւ ստացող քերթողական տառիս, ետու գրել զսա ձեռամբ արքեպիսկոպոսին Բջնոյ՝ տէր Գրիգոր կոչեցեալ, մականունն խապար, որ կայր յուսումն կրթութեան առ մեր ընդ յամի մեծի տերութեան իշխանաց իշխանին Հայոց Բուրթնի... ի թվիս ԶԾԸ (1309)» - Յուցակ Զեռ. Մշոյ, էջ 17:

Գրիգոր = խապար սարկաւազ օրինակած է Պէրիարմէնիաս գիրքը, 1312ին, «հրամանաւ իմաստախոն Վարդապետին Վարդանայ» (Յուցակ Զեռագրաց Ս. Յակոբեանց, Դ. Հատոր, 1969, էջ 55(1)):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ

(ԵՐՋՆԿԱՑԻ)

(1275? - 1340?)

Յովհաննէս Ծործորեցի ծնած է Երզնկա ԺԴ. Դարու երրորդ քառորդին վերջերը մերձաւորապէս: Իր բարձրագոյն ուսումը ստացած է Գլածորի Վանքը, Եսայի Նչեցիի մօտ: Յիշուած է, 1302ին, իրբեւ «սրբա-

զան քահանայ... սպասաւոր գոյով քանի մերձ ի կատարելութիւն»: Ուրեմն կարճ ժամանակ մը ետք առած է վարդապետական աստիճան:

Յովհաննէս Վարդապետ, քանի մը տարի Գլածորի մէջ պաշտօնավարելէ յետոյ, անցած է Ծործորի Ս. Աստուածածին Վանքը: Հոն սորված է Լատիներէն լեզուն եւ զբաղած գրչագրական, ուսուցչական եւ գրական աշխատանքներով (1316 - 1321): Իր գրական երկերն են.

1. — Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին: Ս. Ներսէս Շնորհալիի թերաւ արտերկր շարունակած եւ լրացուցած է 1316ին: Տպուած է Կ. Պոլիս, 1825ին:

2. — Մեկնութիւն Դանիէլի, զոր պատրաստած է Բարձրբերդի Վարդան Վարդապետի խնդրանքով, 1316ին:

3. — Յաղագս Եօթն Խորհրդոց Եկեղեցւոյ, Թովմայ Ագուինացիի, զոր թարգմանած է լատիներէնէ, 1321ին, միջնորդութեամբ Բարթողիմէոս Ֆռանգ եպիսկոպոսին, «յղկեալ ըստ կարի զբառս եւ զբանս»:

4. — Քարոզգիրք մը, որ կը պարունակէ քսան քարոզներ, ըստ Ս. Յակոբեանց Վանքի թիւ 1003 ձեռագրին:

5. — Համառօտ Տեսութիւն Քերականին, որ Յովհաննէս Պլուզի յօրինած ընդարձակ Քերականութեան համառօտութիւնը կը հանդիսանայ: Ներքին վկայութիւններով կը հաստատուի թէ օգտուած է նաեւ իր ուսուցչին՝ Նչեցիի քերականութեանէն: Ծործորեցիի այս երկին յօրինման թուականը մերձաւորապէս յայտնի կը դառնայ Ս. Յակոբեանց թիւ 1257 ձեռագրին շնորհիւ, որ օրինակուած է 1322ին: Սոյն գործը լոյս տեսաւ 1884ին, Լոս Անճելըս, Լեւոն Դ. Խաչերեանի աշխատասիրութեամբ:

Ծործորեցիի ուսուցչական գործունէութիւնը ըստ երեւոյթին շարունակուած է մինչեւ ԺԴ. Դարու երեսնական թուականներուն վերջերը. — Հայ Դրոշներ, էջ 360 - 361:

(2)

Ն. ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ

ՎԵՐԱՆՈՐՈՎՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻ(*)

Տեղեկագիր Ս. Յարուբեան Տաճարին մեջ կաճաճում Լայկական պեղումներուն մասին, ինչպես նաև Ս. Գիլյոս Լուսառոյի Օկեղեցիին եւ Լանդերսից Բաժանման մասեան վերանորոգութեան առթիւ:

Սակայն ինչ որ մեզի համար պիտի ըլլար փաստերուն գերազանցը, գիտն էր գծագրութեանը նաւի մը, որ գտնուեցաւ 0.81 երկայն, 0.45 լայն եւ 0.39 խորք չափերով, յատկապէս այս գծագրութեան համար յղուած քարի մը վրայ, այս պատին արեւելեան կողմը, ճիշդ այն կէտին՝ ուր պատը կը կազմէ դէպի հարաւ դարձող վերեւ յիշուած անկիւնը (տես պատկեր Գ, թիւ 17): Նաւահանգիստ հասած եւ իր առագաստը այլեւս խոնարհած Միջերկրական Հռովմէական actuaia կոչուած նաւ մըն էր անիկա (0.65 երկար, 0.31 բարձր), նաւին բուն մարմինը գծագրուած մութ-կապոյտ ածուխ ներկով (charcoal), իսկ խոնարհած առագաստը՝ կարմրագոյն ներկով: Նաւին տակ կայ հետեւեալ Լատիններէն գրութիւնը, մութ-կապոյտ ներկով. — DO MINE IVIMUS & Ո՛վ Աստուած, ժամանեցինք»(**):

Թէ՛ նաւին եւ թէ՛ գրածին ոճը կը համապատասխանէ Յ. Ք. Ա. դարու ոճին. ուրեմն անոր ժամանակը պէտք է ըլլայ Ա. դար Յ. Ք. եւ չի կրնար ըլլալ աւելի վերջին դարերու գործ, քանի որ Յ. Ք. Բ. դարուն այս վայրերը ծածկուած էին նոյն տեղերուն վրայ կառուցուած Ադրիանոսեան հեթանոսական Տաճարով, իսկ թէ ո՛վքե՞ր էին այդ ժամանողները. — Լատիններէնի գործածութիւնը ենթադրելի կու տայ մեզ թէ անոնք արեւմտեղէն, Եւրոպայէն ժամանող քրիստոնեայ ուխտաւորներ էին, որոնք կու գային յուխտ եւ յերկրպագութիւն մեր Փրկչին ինչպէս թեան եւ Գերեզմանի Սրբավայրերուն, եւ հետեւաբար իրենց ապահով ժամանումին գոհարանական աղօթքը կը դրոշմէին Գողգոթայի ետին գտնուող այս անշուք ժայռեղէն Սրբավայրի պատին: Նաւին խոնարհած առագաստը կրնայ ըլլալ նաեւ փաթորիկէն խորտակուած առագաստ մը, իսկ Do Mine Ivimus-ը կրնայ ըլլալ տագնապալից ճամբորդութենէ մը յետոյ նաւահանգիստ հասած ուխտաւորին գոհարանական աղօթքը:

Քրիստոնէական հնագոյն ուխտաւորութեան այս գծագրութիւնը այս կէտին վրայ մեծապէս կ'որժեկորուի նաեւ անով, որ անիկա անժխտելի փաստ մըն է հաստատող Ս. Գերեզմանին եւ Գողգոթայի պատմական վաւերականութիւնը: Ուրեմն Ա. դարու քրիստոնեաները ուխտի կու գային հոն՝ ուր այսօր մենք ունինք Գողգոթան ու մեր Տիրոջ Ս. Գերեզմանը: Անիկա շատ ուժեղ հերքումն է նաեւ Բողոքականներու Garden Tomb-ի(***) թէզին, որ 20րդ դարու նորութիւն մըն է:

Ասկէ անդին շարունակեցինք պեղումները մեր գտած վայրի ամբողջ յատակին: Պարպիցիք հողը մօտ 3 մէթր խորութեամբ ու հասանք ժայռէ յատակին (bedrock): Գտանք երկու անշաղախ պատեր (տես պատկեր Գ, թիւ 2 եւ 3 պատեր) հարաւէն հիւսիս ուղղութեամբ առաջինը (թիւ 2, պատկեր Գ), 5 մէթր երկայնքով եւ 2.4 մէթր լայնքով ու 2.92 մէթր բարձրութեամբ, իսկ երկրորդը 5.58 մէթր երկայնքով եւ 2.78 մէթր լայնքով եւ 3.08 մէթր բարձր (Պատկեր Գ, թիւ 3): Այս պատերը հարաւային կողմէն կը վերջանորէին մեր քիչ առաջ յիշած թիւ 1 պատով, սակայն անկէ աւելի ցած գիրքի վրայ, անոր համար հանդիպանալով տեսակ մը պատուանդան: Իսկ

(*) Տեղեկագրիս սկիզբը տեսնել Միլոնի նախորդ թիւին մէջ (1989, Ապրիլ - Յունիս):

(**) Սաղմոսաց գրքի 122րդ գլուխէն վերցուած արտայայտութիւն մը, որ հաւատացեալին երուսաղէմ ուխտաւորութեան գոհարանական երգն է:

(***) Garden Tombը երուսաղէմի Հին Գաղաքի հիւսիսակողմը, Դամասկոսի դրան մօտիկ պարտէզ մըն է, որուն մօտ գտնուող ժայռակերտ բարձունքը եւ անոր կողքին գտնուող հնա-դարեան գերեզման-քարայրը Բողոքականներ կը մատնանշեն որպէս Քրիստոսի խաչելութեան տեղն ու գերեզմանը:

հիւսիսակողմէն, այդ պատերը կը վերջանային կոստանդինեան պատին չհասած, մօտ մէկ մէթր ասդին: Անոնք երկուքն ալ շինուած էին Հերովդէսեան շրջանին (Ա. դար Ք. Ա.) Մնացած և վերստին գործածուած (reused) քարերով: Ուրեմն դարձեալ անոնց շինութեան ժամանակը պէտք է ըլլար շատ հաւանաբար Ա. դար (Յ. Ք.): Այս երկու պատերն ալ չէին հասնէր մինչև յատակի քարաժայռը, այլ կ'աւարտէին քարաժայռէն մօտ մէկ մէթր բարձրութեամբ և հետևաբար պատերուն տակ, մինչև քարաժայռը մեր կողմէ շինուեցաւ անկանոն քարերով և սիմէնթով պատուանդան մը: Եւ մեր կողմէ շինուած այս պատուանդան պատերուն և վերի հնադարեան մասերուն միջև դրինք սև ներկով զատորոշման գիծ մը:

Նկատելի էր որ այդ երկու պատերն ալ հիւսիսակողմի իրենց վերջաւորութեան չունէին հարթ հաւասար կտրուածք, այլ կտրուած էին շեղակի և անկանոն կտրուածքներով, ինչ որ յայտնի կը դարձնէր թէ այս պատերը կ'երկարէին մինչև կոստանդինեան Դ. դարու պատը (տես պատկեր Գ, թիւ 4) և թերեւս ալ անկէ անդին, և հետևաբար կոստանդինեան պատը շինելու համար Դ. դարուն խորտակած են այդ պատերու հիւսիսային ծայրերը: Ուրեմն այս պատերը պէտք է շինուած ըլլան կոստանդինեան պատէն առաջ:

Ա. դարու (Յ. Ք.) այս երկու պատերուն միջև գտանք նաև այրած մոխրի և հողի խառնուրդ շաղախի, երկու կտոր յատակի մը մասեր, յատակի ժայռէն (bedrock) մօտ մէկ մէթր բարձր հողաշերտի մը վրայ հաստատուած (տես պատկեր Գ, թիւ 15): Այս յատակէն մասնիկներ յանձնեցինք հնագէտ Տիար Մակէն Պրօշին, որպէսզի X Ray ճառագայթներու քննութեամբ հաստատէ ծեփ-յատակին ժամանակը: Օրեր յետոյ, Մակէն Պրօշի յայտնեց մեզի թէ անիկա Ա. դարու (Յ. Ք.) յատակ մըն է (*): Նոյն ձևով և նոյն շինանիւթով յատակ մը ևս գտնուած էր Լատինաց Մագդաղինէի մատրան աւանդատան պեղումներուն ընթացքին և մեզմէ անկախաբար անոնք ևս հասած էին նոյն եզրակացութեան, համաձայն Լատինաց ճարտարապետ Հայր Բուանոյի վկայութեան: Շատ հաւանաբար, երկու պատերուն միջև գտնուող այս միջոցը ըլլար քնակութեան տեղի, գործածուած Ա. դարու քրիստոնեաներէն:

Իսկ նոյն տեղւոյն ժայռէ խորագոյն յատակը յայտնի կերպով քարահանքի մը յատակն էր: Ըստ այնտեղ գտնուած կաւեղէններուն, այս վայրը իբրև քարահանք գործածուած է Ք. Ա. Ե. - Ժ. դար, առաջին Տաճարի ժամանակշրջանը (First Temple Period) (տես պատկեր Գ, 16):

ՄԱՏՈՒԹ ԹԱՆՈՒՆ Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵՒ ԲԻՐԱՌՈՐ ՆԱՀԱՏԱԿԱՅՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

Այսպէս ուրեմն, մեր պեղումներով գտած էինք Ս. Լուսաւորչի զոյգ խորաններուն կամ արեւելեան պատին ետին ընդարձակ միջոց մը, աւելի քան 100 քառակուսի մէթր տարածութեամբ (9,8 x 10,3 մէթր) և մօտ 13 մէթր բարձրութեամբ. հնագիտութեան համար ա՛յնքան արժէքաւոր միջոց մը, ուր ի յայտ կու գային պատմական շարք մը դարաշրջաններ այսքան փոքրիկ միջոցի մը մէջ, ինչպէս Ք. Ա. Ե. - Ժ. դարերը իր ժայռափոր քարահանքով, Յ. Ք. Ա. դարը իր մնացորդ պատերով ու այրած մոխրիք սալալատակով, Յ. Ք. Դ. դարը իր կոստանդինեան հիւսիսային և արեւմտեան պատերով, և, ինչպէս ըսինք քիչ առաջ, կոստանդինեան այդ պատերով գտած կ'ըլլայինք նաև կոստանդինեան պաղիլիքային արեւելեան սահմանը, ինչպէս կ'իրենանը՝ հարաւային պատովը և վերջապէս 20րդ դարը իր պեթոն աւմէ մարտկուռ առաստաղով (առաստաղին 1/3ը ժայռ էր): Այժմ մեզի պարտականութիւն կ'իյնար այս պատմական տուեալներով հարուստ վայրը յարմարեցնել իբրև տուն սրբազան պաշտամանց, իբրև Մատուռ յանուն Ս. Վարդանանց եւ Հայ Նահատակաց:

(*) Մակէն Պրօշի յետադային մեր պեղումներուն մասին գրած իր յօդուածներուն մէջ իր այս տեսակէտը փոխած էր և այդ յատակին ժամանակ կը նշանակէր Ք. Ա. Ե. դարը:

Այս ուղղութեամբ ստանալէ յետոյ Զերդ Սրբազնութեան հաւանութիւնը և պատրաստուած յատակագիծերու վաւերացումը, ձեռնարկեցինք գործի:

Մեր գտած միջոցը ի բարձրութեան վերածեցինք երկու մասի սալայատակով մը, որ իրեն համար պատուանդան ունեցաւ հարաւէն հիւսիս երկարող երկու հաստաբետ Ա. դարու պատերը և որոնց օժանդակ ունեցանք նաև երկաթեայ նոր գերաններ: Այդ նոր սալայատակը Ս. Լուսաւորչի յատակէն 1,15 մէթր ցած էր, իսկ միջոցին բնական ժայռէ յատակէն 4 մէթր բարձր: Սալայատակի այդ ներքևի մասը կարելի էր իջնել միջոցին հիւսիս-արևմտեան անկիւնին վրայ բացուող և հիւսիսային պատին կից քարակերտ աստիճանով մը: Այս նոր սալայատակը հիւսիսակողմէն չէր միանար հիւսիսային պատին, երկուքին միջև ձգեցինք մօտ մէկ մէթր լայնքով բացութիւն մը, որ ծածկուած էր երկաթեայ ցանցով մը, որով հիւսիսային և արևելեան պատերը հնադարեան իրենց ամբողջ գեղեցկութեամբ քարածայռ յատակէն մինչև գագաթ տեսանելի կը մնային: Սալայատակին վրայ քանի մը տեղեր այսպէս երկաթ ցանցով պատուհաններ ձգեցինք, որպէսզի կարելի ըլլայ վերէն դիտել գետնայարկի հնագիտական տուեալները:

Վերնամասը վերածեցինք մատուռի մը, որուն արևելեան կողմը կանգնեցինք սեղան Ս. Պատարագի, որուն պսակումը եղաւ, փոխան սրբանկարի, հայկական մեծազանգուած, թեւաւոր, քարակերտ և քանդակուած խաչը — Գեղարդի մէկ խաչին հետեղութեամբ — անոր համար որ մեր այս նոր մատուռը շարունակութիւնն էր այրին՝ ուր գտնուած է Ս. Խաչը, և յետոյ, խաչը գերազանց խորհրդանշանն էր մեր բազմահազար նահատակներու սրբադան ողջակիզումին: Մատուռը լուսաւորուեցաւ հայոց երկաթեայ ելիքաբական փոքր փահրով և կանթեղներով, և յարմար լուսարձակներով:

Այսպէս ուրեմն, Ս. Յարութեան մեր նուիրական սեփականութիւններուն վրայ կ'աւելնար նոր մատուռ մը ևս, հնագոյնը Տաճարի բոլոր մատուռներուն. —

Մատուռ Սրբազան յանուն Ս. Վարդանանց եւ Բիւրաւոր Ճահատակացն Սղգիս Հայոց

Ս. Վարդանանց մատուռէն դէպի Ս. Լուսաւորչի բացուող երկրորդ դուռ մըն ալ բացինք, մատուռի արևմտեան պատին վրայ, ճիշդ Ս. Կարապետի սեղանին ետին, նիշին ուղիղ կեդրոնէն, որ պիտի ծառայէր նաև ներքնամասի օդին շրջափոխութեան: Եւ որովհետեւ վերոյիշեալ նիշին բոլոր քարերը իրենց վրայ քանդակուած ունէին հայկական խաչեր, մենք բացուած դրան խաչազարդ քարերը առանց փճացընելու զետեղեցինք բացուած դրան անցքին երկու կողմի պատերուն (Պատկեր Գ, թիւ 10 և 11):

Այս օրերուն, երբ բոլորովին վերջացած էր Ս. Վարդանանց մատուռի կարգաւորումը, Ղպտոց Երուսաղէմի Եպիսկոպոսը Իսրայէլի կրօնից նախարարութեան բողոք կը ներկայացնէր, թէ Հայոց Պատրիարքարանը իրենց Տէյր էլ-Սուլթան վանքի ներքև պեղումներ կը կատարէ և նոր տեղեր կը բանայ: Նախարարութեան մէկ ներկայացուցիչը Ս. Յարութիւն գալով ուզեց ստուգումներ կատարել: Հաստատեցինք թէ մեր պեղումները ոչ մէկ կապ ունին իրենց վանքին հետ և մերժեցինք կնթարկուել արտաքին որեւէ հրահանգի:

Ս. Վարդանանց մատուռը պէտք էր ապահովել նաև իր տանիքէն, մանաւանդ ձմեռնային անձրևաջուրերու ներթափանցումին դէմ: Ս. Վարդանանց մատրան մեր կողմէն չինուած պէրօն-արմէ առատաւոյն վերև կար միայն մօտ մէկ մէթր թանձրութեամբ հողաշերտ մը, որուն վրայ հաստատուած էին Հապէշաց Տէյր էլ-Սուլթան վանքին միայնականի խարխուլ վանական խուցերը, այդ հողէ սալայատակի վրայ: Եւ որովհետեւ մենք չէինք կրնար Հապէշաց վանքէն ներս այսպիսի շինարարական աշխատանք մը կատարել համաձայն գոյալիճակի (Status Quo) տրամադրութեան և նախընթացներուն, հետեւեալ 27 Օգոստոս 1975ին դիմեցինք կրօնից նախարարութեան

Քրիստոնեաներու յատուկ գրասենյակի տնօրէնութեան, որպէսզի Ս. Վարդանանց մատուռի արտաքին երեսը սիմէնթապատուի: Կառավարութեան կողմէ կատարուած սոյն աշխատանքը տեւեց մէկուկէս ամիս և մեր նորագիւտ մատուռը ապահովուեցաւ իր տանիքէն ըլլալիք ձմեռուան անձրեային քուրերու հաւանական թափանցումէն և:

**ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵՎԵՂԵՑԻՈՑ ԵՒ Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՄԱՏՐԱՆ
ՀԻՒՍԻՍԱԿՈՂՄԱՆ ՊԱՏԷՆ ԱՆԴԻՆ**

Բ. ՄԱՍ

Նկատած էինք թէ Ս. Վարդանանց նորագիւտ մատուռին վերեւ գտնուող ժայռէ կիսառաստաղը, ինչպէս նաեւ ներքեւը, գետնայարկին մէջ գտնուող ժայռէ յատակը (որ առաստաղին հետ միակտուր ամրողջութիւն մըն է), կը շարունակուին Ս. Վարդանանց մատուռի հիւսիսակողման, կոստանդինեան պատին վերեւն և ներքեւն: Մեր կասկածները, թէ հիւսիսակողման պատէն անդին պէտք է ըլլայ ուրիշ միջոց մը, աւելիով հիմնաւորուեցան: Հետեւաբար, 1975 Օգոստոսի վերջերը, Ս. Վարդանանց մատրան 2.80 մէթր հաստութեամբ կոստանդինեան հիւսիսային պատին ընդ-մէջէն դուռ մը (պատկեր Գ, 11) բացինք և անցանք պատին միւս կողմը, ուր մեզի դիմաւորեց հողի հակայական լիցք մը: Զեռնարկեցինք պարպել զայն և շատ շուտով մեզ յայտնի դարձաւ թէ մեր վերեւ ունէինք ժայռակերտ առաստաղ մը, որ շարունակութիւնն է Ս. Վարդանանց մատուռի առաստաղի ժայռակերտ մասին: Հետզհետէ յայտնի կը դառնար որ հիւսիսակողման այս հատուածը մեծաւ մասամբ պաշտպանուած է նոյն ժայռակերտ առաստաղով, և հետեւաբար այս կողմի պնդումները չունէին Ս. Վարդանանց մատուռի դժուարութիւններն ու վտանգները:

Հողի ամրողջական պարպումէն յետոյ, այս մասին մէջ գտանք միջոց մը, 22 մէթր երկայն, 5-7 մէթր լայն, իր ամենէն լայն արեւելեան մասին մէջ, և մօտ 13 մէթր բարձր: Նորագիւտ այս միջոցը դէպի արեւմուտք հետզհետէ կը նեղնար: Առաստաղին 3/4-ը ժայռակերտ էր, իսկ մնացեալ մէկ չորրորդին վերեւ կառուցուեցաւ հաստաբետ, երկաթ գերաններու վրայ յենած երկաթ-պէթօն տանիք մը (այս միջոցը յետ այսու պիտի կոչենք Բ. Մաս):

Գտնուած միջոցին հարաւային կողմը եզերուած էր ամրողջութեամբ կոստանդինեան պատով, իսկ արեւելեան, հիւսիսային և արեւմտեան կողմերը եզերուած էին քարաժայռով: Սոյն քարաժայռը դէպի արեւմուտք հետզհետէ կը նեղնար միջոցը, մօտենալով կոստանդինեան պատին, և ի վերջոյ միանալով անոր, կը վերջաւորէր մեր գտած այս Բ. մասի միջոցը: Ծիշդ այս կէտին, կոստանդինեան պատին ընդմէջէն դէպի Ս. Լուսաւորիչ առաջնորդող դուռ մը բացինք, որուն բացուածքը ուղիղ կը համապատասխանէր Ս. Լուսաւորիչի աջակողմեան Ս. Կարապետի խորանին մօտ, կոստանդինեան պատին վրայ գտնուող պահարանին (պատկեր Գ, թիւ 11): Այս դուռով մենք կ'ունենայինք չորս նորաբաց դռներ, որոնք իրար կը կապէին Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, Վարդանանց մատուռը և հիւսիսակողման պատէն անդին գտնուող միջոցը կամ Բ. մասը: Եւ որովհետեւ այս Բ. մասին ժայռակերտ յատակը (bedrock) մօտ 4 մէթր ցած էր Ս. Լուսաւորիչի յատակէն. հետեւաբար, Բ. մասէն դէպի Ս. Լուսաւորիչ և Ս. Վարդանանց մատուռ բացուող դռները իրար կապելու համար Բ. մասին մէջ գտնուող հողի շերտ մը ձգեցինք կոստանդինեան պատին տակ առանց պարպելու և անոր շուրջ կառուցինք հողի փուլղման արգելք-պատ մը և հողին վերեւի մակերեսն ալ սալաշատակելով կաղմեցինք բարձրագիւր նրբանցք մը մէկ դռնէն դէպի միւսը:

(Շարունակելի՛ 3)

ԿԻՒՐԵՂ ԵՊՍ. ԳԱՅԻԿԵԱՆ

Վերահսկիչ Ս. ՅԱՐՈՒՅԷԱՆ ՑԱՃԱՐԻ
վերանորոգութեանց

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

ԾԱԿԵՆՈՒՄ ԱՄԵՆ. Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԻ ԶՈՐ

Յուլիս 15-ին Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը (Ընտրեալ Պատրիարք Տ. Մեսրոպ Արքեպս. — Մ. Խ.) Լիբանան մեկնեցաւ քանի մը շաբթուան հանգիստի և օգափոխութեան համար: Սրբազան Պատրիարք Հայրը, Լուսահոգի Տ. Թորգոմ Պատրիարքի մահէն ասդին, գրեթէ կորսնցնուցած էր իր հանգիստը: Կը տառապէր անքնութենէ: Բժշկական յանձնարարութեամբ և Միաբանութեան թախանձանքին տեղի տալով էր որ Սրբազանը յանձն առաւ այս կարճ ժամանակեայ օգափոխութիւնը: Սրբազան Հայրը իր օգափոխութեան ընթացքին պիտի մնայ Պիքֆայա, Անթիլիոսի կաթողիկոսարանի հովոցը: Արդէն իսկ վերադարձած պիտի ըլլայ յառաջիկայ Վարդավառի տօնին (Յուլիս 16) կատարելու համար քահանայական ձեռնադրութիւնը Ընծայարանի այս տարուան Գ. դասարանի սարկաւազներուն թիւով ութ հոգի:

(«Սիւն», 1939, ԺԳ. Տարի, Յուլիս, Թիւ 7, էջ 276):

ՎԵՐԱԿԱՐՁ ԱՄԵՆ. Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԻ ԶՈՐ

Յուլիս 17, Երկուշաբթի, Լիբանանի իր կարճատե օգափոխութենէն վերադարձաւ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը: Թէեւ կը սպասուէր իրեն աւելի կանուխ, կատարելու համար այս տարուան ձեռնադրութիւնները Վարդավառի տօնին, սակայն բժշկական յանձնարարութեամբ անհրաժեշտ դատուած էր զէթ չաքաթ մը ևս երկարաձգել օգափոխութեան այս շրջանը: Վերադարձաւ Սրբազան Հայրը զգալապէս կազդուրուած: Այն պարտասումները, որոնց ենթարկուեցաւ իր կատարած ձեռնադրութիւններու և երկարաձգող պաշտամունքներու ընթացքին հաստատեցին թէ արդարեւ վերագտած էր իր ցանկալի առողջութիւնը:

(«Սիւն», 1939, ԺԳ. Տարի, Օգոստոս, Թիւ 8, էջ 306):

ՆՈՐ ԶԵՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԵՐ

23 Յուլիս, Կիրակի օր, Ընտրեալ Պատրիարք Ամեն. Տ. Մեսրոպ Արքեպս. Նշանեան հանդիսաւոր Ս. Պատարագ մատոյց Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ և կուսակրօն քահանայ ձեռնադրեց Ընծայարանէն ընթացաւարտ Սարկաւազներէն վեցը: Անոնց կ'ընկերանար Բարգէն Սրկ. Գասարճեան, որ ատենէ մը ի վեր կ'ուսանէր մեր մօտ, ծառայելու համար Ֆրանսա իրրեւ ամուսնացեալ քահանայ:

Ձեռնադրուողներն էին հետեւեալները. — Կարապետ Սրկ. Սիրունեան, ծնեալ Ատանա՝ 1917ին, որ եղաւ Տ. Կոմիտաս Աբեղայ. Ժիրայր Սրկ. Ոսկանեան, ծնեալ Աղեքսանդրիա՝ դարձեալ 1917ին, որ եղաւ Տ. Գրիգոր Աբեղայ, Վարդգէս Սրկ. Տէրունեան, ծնեալ Իգմիր՝ նոյն տարին, որ եղաւ Տ. Զաւէն Աբեղայ, Յովսէփ Սրկ. Ապատեան, ծնեալ Այնթապ՝ նոյն թուականին, որ եղաւ Տ. Բարգէն Աբեղայ, Աւետուհի Սրկ. Վարդանեան, ծնեալ Եղեւսիա՝ դարձեալ նոյն տարին, որ եղաւ Տ. Յակոբ Արղ. և Աւետիք Սրկ. Մանուկեան, ծնած 1919 ին՝ Պաղտատ, որ եղաւ Տ. Թորգոմ Աբեղայ (նոր վախճանեալ Պատրիարքին անունով): Իսկ Բարգէն Սրկ. վերակոչուեցաւ Տ. Պետրոս Քահանայ:

Առաջին երեքը կարգաթող եղած են, չորրորդը անժամանակ մահացաւ Արժանթին, իսկ վերջին երկուքը 1966էն ի վեր կը մնան նոյն վայրը, մին Եպս.՝ իբրեւ Առաջն. Հար. Ֆրանսայի, իսկ միւսը՝ Արքեպս.՝ Հիւս. Ամերիկայի Արևելեան Թեմին:

Լուսարարապետութեան բարձր պաշտօնին կոչուած Հոգ. Տ. Կիւրեղ Վրդ. Իսրայէլեանի տեղ, Ս. Թարգմանչաց Վար. Ժարանի Տեսուչ նշանակուեցաւ Ս. Ուխտիս երիտասարդ և զարգացած Միաբաններէն Տ. Սերովբէ Վրդ. Մանուկեանը:

ՇՆՈՐՀԱՐԱՇԵՆՈՒԹԻՒՆ

Յուլիս 29, Շաբաթ երեկոյան ժամերգութենէն ետք, Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը Վարդապետական Մայրագոյն իշխանութիւն տուաւ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ Հոգ. Տ. Կիւրեղ Վարդապետի (Իսրայէլեան, հետագային Պատրիարք):

(Նոյն, էջ 301 - 305):

Ս. ՅԱՎՈՐԻ ՆԵՐՍԷՆ

Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ա Կ Ա Ն Գ - Ի Ե Մ Ա Կ Ա Ն Գ

● Եր. 1 Յուլիս. — Ս. Գր. Լուսաւորչին (Ելն ի վիրապէն): Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան Ս. Լուսաւորչի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ Նախագահեց Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս.: Ապա ծնրագիր Վէր ողորմեաւ երգուեցաւ:

● Կիր. 2 Յուլիս. — Տօն Կաթուղիկէ եկեղեցւոյ Ս. Էջմիածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Ռուբէն Վրդ. Յովակիմեան: Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Նախագահեց շաբաթական Մաղթանքին:

● Եր. 8 Յուլիս. — Ս. Մեծին Ներսիսի եւ Խաղայ եպիսկոպոսի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխագիր: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Կոմիտաս Վրդ. Եւրպէթեան:

● Կիր. 9 Յուլիս. — Բարեկենդան Ս. Լուսաւորչի պանոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնատան մատրան մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Ռազմիկ Վրդ.:

● Ուր. 14 Յուլիս. — Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ Նախագահեց Գերշ. Տ. Սեան Եպս.:

● Եր. 15 Յուլիս. — Ս. Գր. Լուսաւորչին (Գիւն Եւրպայ): Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Ս. Մակարայ մատրան մէջ, ուր ըստ աւանդութեան թաղուած է մասունքը մեր Հաւատոյ Հօր: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Գուսան Վրդ. Ալեանեան:

● Կիր. 16 Յուլիս. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Նոր Երուսաղէմի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Անուշաւան Վրդ. Զղիշեան, որ քարոզեց երէկուան տօնին մասին:

● Դշ. 19 Յուլիս. — Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ Նախագահեց Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս.:

● Եշ. 20 Յուլիս. — Ս. Թարգմանչաց վարդապետաց մեծոք Սանակայ եւ Մեսրոպայ (Տօն ազգային): Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

● Եր. 22 Յուլիս. — Ս. Տղաւայ քաղաւորին եւ Աւիսէնիկնոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխագիր: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Գուսան Վրդ. Ալեանեան:

— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ Նախագահեց Գերշ. Տ. Սեան Եպս.:

● Կիր. 23 Յուլիս. — Գիւն Տիոյ Ս. Աստուածածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Աստուածածին, Տիրամօր Սուրբ Գերեզմանին

վրայ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Կոմիտաս Վրդ.: Երթ ու դարձի թափօրները գլխաւորեց Գերշ. Տ. Սեան Եպս.:

● Ուր. 28 Յուլիս. — Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ Նախագահեց Գերշ. Տ. Դաւիթ Եպս.:

● Եր. 29 Յուլիս. — Երկոստան առաւելոյն Գրիգորի եւ Պողոսի՝ երեքստաներոյ առաւելոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Պողոսի վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պողոսեան:

● Կիր. 30 Յուլիս. — Բարեկենդան Վարդավառի պանոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Անուշաւան Վրդ. Զղիշեան:

● Ուր. 4 Օգոստ. — Նախատօնակը պաշտուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածին մատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Սեան Եպս.:

● Եր. 5 Օգոստ. — Յիւստակ Տապանակին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Էջմիածին: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Վանիկ Վրդ.:

— Կէսօրէ ետք, Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը շնորհաւորեց Սուրբ Գրիգոր Մայր Տաճար, ուր Նախագահեց Այլակերպութեան մեծահանգէս Նախատօնակին, որմէ ետք կատարուեցաւ Տեառնեղբոր դահակալութեան նուիրուած հանդիսութիւն: Արարողութեան ներկայ եղան Իսրայէլի հիւանդանոցներուն մէջ դարմանուող Հայերնական երկրաշարժի զոհերը:

● Կիր. 6 Օգոստ. — ՎԱՐԳԱՎԱՌ (Տօն Այլակերպութեան Տեառն): Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը՝ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ մատոյց Լուսաւորարպետ Գերշ. Տ. Գարեգին Արքեպս. Գաղանձեան:

— Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ Անդառաւան: Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Դաւիթ Եպս.:

● Բշ. 7 Օգոստ. — Յիւստակ մեռելոց: Մայր Տաճարի Ս. Գլխագիր մատրան մէջ Ս. Պատարագը մատոյց Հոգչ. Տ. Մեսրոպ Վրդ. Ասողկեան: Ներքին գալին մէջ կատարուած հոգեհանգստեան կարգին Նախագահեց Գերշ. Տ. Դաւիթ Եպս.:

● Ուր. 11 Օգոստ. — Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ Նախագահեց Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս.:

● Եր. 12 Օգոստ. — Ս. Թաղեոսի առաւելոյն եւ Սանդիսոյ կուսին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխագիր: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Կոմիտաս Վրդ. Եւրպէթեան:

● Կիր. 13 Օգոստ. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնատան մատրան մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Ռուբէն Վրդ. Յովակիմեան: Ապա կատարուեցաւ Տաղողօրհնէքի արարողութիւն, Նախագահութեամբ Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս.:

● Բշ. 14 Օգոստ. — Այսօր ոկսաւ Ս. Կոյի վերափոխման տօնը կանխող կէս-հանդիսաւոր պատարագներու մատուցումը, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ ի Ս. ԱԾածին (Գեթսեմանի):

● Եր. 19 Օգոստ. — Եփեսոսի Ս. Ժողովոյն (431): Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Աճածին: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Թաղմիկ Վրդ.:

● Կիր. 20 Օգոստ. — Բաբկենդան Ս. Աստուածանի պահոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ զարմեալ ի Ս. Աճածին: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Գուսան Վրդ. Ալճանեան: Քարոզեց Գերշ. Տ. Դաւիթ Եպս.:

● Ուր. 25 Օգոստ. — Նախատօնակը պաշտուեցաւ Մայր Տաճարին կից՝ Ս. Էջմիածին մատուռին մէջ: Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Սեւան Եպս. Ղարիպեան:

● Եր. 26 Օգոստ. — Տօն Շողակաթի Ս. Էջմիածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Աճածին: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Անուշաւան Վրդ. Ջղֆանեան:

— Կէսօրէ կտք, Գերշ. Տ. Դաւիթ Եպս. Սահակեանի գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը ինքնաշարժերով իջաւ Գեթսեմանի ձորը ու շրջափառով մուտք գործեց Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր պաշտուեցան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը:

— Իրիկնադէմին, հոն պաշտուած եկեղեցէի եւ Հսկման կարգերուն եւ նախագահեց Գերշ. Հանդիսապետ Սրբազանը:

● Կիր. 27 Օգոստ. — ՎերԱՓնոՒՄՆ Ս. ԱՌՏՈՒԱԾԱԾՆԻ: Այս մեծ տօնը այս տարի զուգահեռ պահ ըլլալով Յունաց Ս. Կոստի Ննջման տօնին, մեր հանդիսութիւնները սկսան եւ աւարտեցան սփորակաւէն կանուխ: Առաւօտեան ժամը 7.30ին, զարմեալ Գերշ. Տ. Դաւիթ Սրբազանի գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը ինքնաշարժերով իջաւ Գեթսեմանի ձորը ու շրջափառով մուտք գործեց Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցւ: Ետին խորհուրդին շուրջ քարոզեց եւ Անդաստանին նախագահեց Գերշ. Հանդիսապետ Սրբազանը:

— Կէսօրէ կտք, Մայր Տաճարին մէջ եւ կատարուեցաւ Անդաստան, որուն, ինչպէս նաեւ նախատօնակին, նախագահեց Գերշ. Տ. Կիրեղ Եպս.:

● Բշ. 28 Օգոստ. — Յիւսակ մեղեղոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Գլխաղիր մատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան: Հանգստեան կարգին նախագահեց Գերշ. Տ. Սեան Եպս.:

● Եր. 2 Սեպտ. — Է. օր Վերափոխման: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Ս. Աստուածածնայ խորանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Մեսրոպ Վրդ. Ասողեան:

● Կիր. 3 Սեպտ. — Ը. օր Վերափոխման: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնատան երաշխաւոր Ս. Աստուածածնին մատուռին մէջ: Ժամարարն էր, ըստ սովորութեան, Տաճարին Տեսուչը՝ Գերշ. Տ. Վաղարշ Եպս. Խաչատուրեան:

● Բշ. 4 Սեպտ. — Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Գերշ. Տ. Դաւիթ Եպս.:

● Գշ. 5 Սեպտ. — Ս. Յովակիմայ եւ Աննայի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Հայր Յովակիմ Գերեզմանին վրայ: Ժամարարն էր, ըստ սովորութեան, Տաճարին Տեսուչը՝ Հոգւ. Տ. Հայրիկ Վրդ. Գալայեան:

● Եր. 9 Սեպտ. — Ս. Թովմայի առաքելոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղիր: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Ռուբէն Վրդ.:

— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Գերշ. Տ. Դաւիթ Եպս.:

● Կիր. 10 Սեպտ. — Գիւն Գօսլոյ մ. Աստուածանի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ: Ժամարարն էր Գերշ. Տ. Դաւիթ Եպս. Սահակեան: Մայրութեան զաղափարին շուրջ քարոզեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Քարեղին Արքեպս. Կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն՝ երեք օրեր առաջ Տաճարի մաքրութեան մասնակցողներու (տիկիներ եւ օրիորդներ) հանգուցեալ հարազատներու հոգիներուն համար: Ներկայ էր գաղութի մեծամասնութիւնը — Հոգեւորճ տրուեցաւ ապա Գեթսեմանի պարտէզը:

● Եր. 16 Սեպտ. — Նիկիոյ Ս. Ժողովոյն (325): Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղիր: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Կոմիտաս Վրդ.:

● Կիր. 17 Սեպտ. — Բաբկենդան Ս. Խաչի պահոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութեան, մեր վերնմատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Գուսան Վրդ. Ալճանեան:

● Դշ. 20 Սեպտ. — Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Գերշ. Տ. Սեան Եպս.:

● Եշ. 21 Սեպտ. — Ծնունդ Ս. Աստուածածնի: Առաւօտուն, Գերշ. Տ. Սեան Եպս. Ղարիպեանի գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր ինքնաշարժերով մեկնեցան Գեթսեմանի ձորը ու շրջափառով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուց Գերշ. Հանդիսապետ Սրբազանը:

● Եր. 23 Սեպտ. — Տօն եկեղեցւոյ ի նաւակախ Ս. Խաչին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղիր: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

— Խաչվերացի մեծահանգէս նախատօնակը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Քարեղին Արքեպս., որ ապա Կենաց Փայտի մատուռը թափօրով փոխադրեց Աւագ Սեղան:

— Գերշ. Տ. Դաւիթ Եպս. նախագահեց իրիկնադէմին, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած եկեղեցէի եւ Հսկման կարգերուն:

● Կիր. 24 Սեպտ. — Տօն ՎերԱՅՄԱՆ Ս. ԽԱՉԻՆ (629): Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ մատուց

Լուսարարացեալ Գերշ. Տ. Գարեգին Արքեպս., որ քարազեց խաշին խորհուրդին և անարմար մեաւորած զանգույթեան գաղափարին շարքէ Գերշ. Տ. Գիւրեղ Սպս. նախագահեց Կարապետ և Գրիգոր Մելիգոնեան բարերար եղբարց հագիներուն համար կատարուած տարեկան հագեանգտեան պաշտամունքին:

— Կէսօրէ ետք. Գերշ. Լուսարարացեալ Սրբազանը նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ կատարուած խաչվերացի մեծ Անդառատունիին:

● Բշ. 25 Սեպտ. — Իսաակ մեղեղ: Մայր Տաճարի Ս. Գլխագրի մատրան մէջ պատարագեց Լոգշ. Տ. Անուշաւան Վրդ. Զգջանեան Գերշ. Տ. Գիւրեղ Սպս. նախագահեց հագեանգրեալեան պաշտամունքին, որ կրկնուեցաւ Գաւիթը՝ Տ. Գիւրեղ Պատրիարքի շիրմին մօտ:

● Եր. 30 Սեպտ. — Տօն հայի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Նշան վերամատարան մէջ: Ժամարարն էր Լոգշ. Տ. Մեարոյ Վրդ. Ասողկեան:

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Ք

● Գշ. 4 Յուլիս. — Երեկոյեան, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց Անկախութեան 213րդ տարեգարծին առթիւ, Ամերիկեան Ընդհ. Հիւպատոսին կողմէ, Հիւպատոսարանի պարտէզին մէջ տրուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցան Լուսարարացեալ Գերշ. Տ. Գարեգին Արքեպս., Լոգշ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. և Տիար Գէորգ Հինգլեան:

● Ուր. 7 Յուլիս. — Կէսօրէ ետք, Լոգշ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. ներկայ եղաւ Յոյն-Կաթոլիկներու եկեղեցիին մէջ կատարուած ծանօթ բժշկի Աստ. Պիշարայի յաջորդականութեան: ● Ուր. 14 Յուլիս. — Կէսօրին, Ծրանսահան Բեզափախութեան 200 ամեակին առթիւ, Ծրանսահան Ընդհ. Հիւպատոսին կողմէ, Հիւպատոսարանի պարտէզին մէջ տրուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցան Լուսարարացեալ Գերշ. Տ. Գարեգին և Գերշ. Տ. Սեան Սրբազաններ, ընկերակցութեամբ Լոգշ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. և Տիար Գէորգ Հինգլեանի:

— Կէսօրէ ետք, Նոյն առթիւ Տէ. Anne եկեղեցւոյ մէջ, Ծրանսահան Հիւպատոսի ներկայութեամբ մատուցուած Ս. Պատարագին և պարտէզը տրուած ընդունելութեան ներկայ եղան Գերշ. Տ. Գիւրեղ Սպս. և Լոգշ. Տ. Ռազմիկ Վրդ.:

● Եր. 15 Յուլիս. — Նոյն առթիւ և Նոյն վայրին մէջ տրուած ընդունելութեան ներկայ եղան Գերշ. Սրբազանէն և Լոգշ. Զօրմէն զատ, Տեարք Գէորգ Հինգլեան և Սահակ Գալստեան:

● Գշ. 18 Յուլիս. — Սպանական Հիւպատոսի քաղաքէս պաշտօնով մեկնելուն առթիւ, Հիւպատոսարանի մէջ տրուած ոգիերթի ընդունելութեան ներկայ եղան Լուսարարացեալ Գերշ. Տ. Գարեգին Արքեպս., Լոգշ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. և Տիար Գէորգ Հինգլեան:

— Գերշ. Տ. Գաւիթ Սպս. Սահակեան, Միաբան Ս. Ռախիս, Ժամանեց Ս. Աթոս, ահարար մեալու համար մեր մէջ:

● Ուր. 21 Յուլիս. — Սպանական Հիւպատոսը հրամեշտի այցելութեան եկաւ Պատրիարքարան:

● Գշ. 25 Յուլիս. — Իսաակեան Հիւպատոս Մարինա Յիւրիի քաղաքէս պաշտօնով փոխադրուելուն առթիւ, Հիւպատոսարանի մէջ կայացած հրամեշտի ընդունելութեան ներկայ եղան Գերշ. Տ. Գիւրեղ Սպս. և Տիար Հինգլեան:

● Եր. 26 Սեպտ. — Հայաստանի երկրաշարժի ազեակները, թիւով 61, որոնք 28 Յունիսէն ի վեր կը գարմանաւելին իսրայէլի հիւանդանոցներուն մէջ (Ռաւպան՝ Հայֆա և Թէլ Լաւա՝ Զօրմէն Բէլ Բէլի մօտ), իրենց օրը անցուցին Երուսաղէմ: Նախ այցելեցին Ս. Յարութեան Տաճարը, ուր հարկ եղած քաջատրտութիւնները ստացան Գերշ. Տ. Գիւրեղ Սրբազանէն և ապա ճաշեցին Հայ Սրիտ. Միութեան սրահին մէջ, Կէսօրէ ետք, անոնք Նախ ներկայ գտնուեցան Ս. Յարութեանց Մայր Տաճարի մէջ պաշտամով Այլակերպութեան նախատեսակին, սկսելով շնորհակցութեամբ մատուցել, յետոյ Տաճարի զանազան մասերուն շարք քաջատրտութիւններ տրուեցան իրենց Տ. Գիւրեղ Սրբազանէն: Լ. Մ. Ը. Մ. ի ակումբէն ներս կատարուած կարճ հիւրասիրութեան մը ետք, անոնք բարձրացան Պատրիարքարանի գահինը, ուր ընթերցին Ն. Ամեն. և Միաբանութեան անդամներուն հետ աւազանցոյն տպագրութիւններով մեկնեցան, մեղմացած զգալով բնութեանն ստացած իրենց անաւար հարուածին վիշտը: — 15 Օգոստոս, Երեքշաբթի, առաւօտեան արշալոյսին, Պէն-Կարբոն օդակայանէն անոնք թռան Գէպի Մայր Հայրենիք:

● Կիր. 13 Օգոստ. — Ս. Ռախիս երիտասարդ Միարան Լոգշ. Տ. Եղնիկ Վրդ. Պայեան շորտ տրուան համար Նիւ Եօքսէն Ժամանեց Ս. Աթոս:

● Եշ. 17 Օգոստ. — Աւագ Թարգման Լոգշ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. և Տիար Գ. Հինգլեան ներկայ եղան Լուսերակցաններու սրահին մէջ տրուած լոբլիի հիւրասիրութեան Լուսերակցան հագեարակներու համագումարի փակման առթիւ:

● Ուր. 1 Սեպտ. — Այսօր վերադառնալու Ս. Թարգմանաց Երկրորդական Վարժարանը, եռամեայ ամառնային արձակուրդէն յետոյ, Երկնեա աշակերտութեան թիւն է 150:

● Եր. 2 Սեպտ. — Կէսօրին, Ռուս հագեարակներու երկնեա պատուիրակութիւն մը այցելեց Պատրիարքարան:

● Կիր. 3 Սեպտ. — Երեկոյեան, Լոգշ. Տ. Անուշաւան Վրդ. և Տիար Գ. Հինգլեան ներկայ գտնուեցան Փնէսէթի մէջ կայացած Կրտից Նախարարութեան կողմէ կատարուած պարգևատրութեան հանգէտին:

● Գշ. 5 Սեպտ. — Սպանական Նար Հիւպատոս իր առաջին այցելութիւնը տուաւ Պատրիարքարանին:

Տ. ՏԻՐԱՅՐ Ծ. ՎՐԴ ՏԵՐՎԻՃԵԱՆ

(1909 — 1989)

«Սխանդի նախարար համարին վերջին էջերը մամուլին դուրս կու գային արդեն հրք-Ամերիկայից թերթերն ցուով տեղեկացանք թե շիջած է կեանքի ճրագը Գուրգոսյանի թեմի բազմաթիվ հոգևոր մշակներէն Հագշ. Տ. Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէր-Վրդեանի, Շաքաթ, 25 փետրուարին, իր 80րդ տարւած լրումին:

Աւագանի անունով Յակոբ, հանգուցեալը ծնած է Զարասնճագ՝ 1909ին, Մեծ Ազնունին քրտնայով՝ ինքզինք կը գտնէ Սուրբ Երկիր, Արարատեան Որբանոցին մէջ, և ապա Երեսուզէմի ժառանգաւորացէն ներս, որուն բնթացքը աւարտելէ ետք կը ձեռնադրուի Սարկուապ 1928ին՝ Երանշնար՝ Տ. Աղիշէ Ա. Դուրեան Պատրիարքէն, իսկ Ընծայարանի քառամեայ բովինը աւարտելու, 7 Օգոստոս 1932ին, կուսակցան Բանակայ՝ Երջանկայիշատակ Տ. Թորգոմ Դուշակեան Պատրիարքէն, իրեն օժակից ունենալով Ս. Աթոսայ աշմու Դանակայ Տ. Աղիշէ Պատրիարքը, վախճանեալ Լուսարարացեալ Տ. Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեանը և վախճանեալ Տ. Աւագիկ Ապս. Դաւաբեանը: Վարած է զանազան պաշտօններ, նախ Ս. Աթոսէն ներս և ապա, երկար տարիներ, Ամերիկայ: Զեռնագրուած տարին իսկ կոչուած է Հաշակաւորի պաշտօնին, 1935ին բնտրուած է անգամ Տնօրէն Ժողովոյ, ստանձնելով նաև Հակակոչագի և աւելի ուշ՝ Ալեմայից Տեսչի պաշտօնները մինչև 1941, երբ կանչուած է հովուելու Սաֆայի Հայ գաղութը և ստանձնելու Տեսչութիւնը Ս. Գրիգորի վարժարանին: 1943 Յուլիսին կ'անցնի Լիբանան, գարմանակու համար Ազունիէի Բաւարանին մէջ: 1947ին Ս. Աթոս է վերադարձ, երեք տարիներ վարելով Տեսչութիւնը Կիւլպէնկեան Մատենադարանին: Յետոյ կ'անցնի Գուրգոսյանի, ուր կը մնայ մինչև իր մահը, իրանց առեալ վանական տաղնայի շրջանը, երբ հասնէին քչակեղծ կարճ տառն մը կ'երեւի Երեսուզէմ: Մայրաքոյն Վարդապետի տառիճան ստացած է Ամերիկա:

Հանգուցեալը շունէր գրական մասնաւոր ձիրք ու շնորհ: Այնուհանգեք ունինք իր գրչէն «Յրաւոցանկոյ», Որմանեանի «Ազգապատմութի տեսակ մը համարարութե», որ արգիւնքն է երկարատե և համբերատար աշխատանքի:

Հայր Տիրայր իր վերջին տարիները անցուցած է Հանգստեան Տան մը մէջ:

Վախճանեալը մին է այն հոգեւորականներէն, որոնք առանց պանակէն ունեւնալու իրենց լանջքին, բայրանուէր ու անաղձակ գործունէութեամբ փառաւորած են կրթնական սքեմը և փառաւորուած են անով: Աւ տարկա զանցառելի արժանիք մը չէ իրեն համար: — Հանգիստ իր յագնատանջ սկզբներուն:

● Բշ. 11 Սեպտ. — Այսօր վերաբացուեցաւ Ժառնգ. Վարժարանն ու Ընծայարանը: Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը ապաւորի խրատական մը խոսեցաւ 40 աշակերտներուն, որոնցմէ 18ը աւիւն մը առաջ հասած էին Լիբանանէն: Նոր Տեսուչ նշանակուեցաւ Հագշ. Տ. Մկրտչակ Վրդ.:

● Եշ. 14 Սեպտ. — Կէսօրին, Կ. Մ. Շ. Ա. ի մէջ, ի պատիւ Եկեղեցական Համագումարի մասնակցող Հայաստանի Երէջներու արուած ճաշկերպիին ներկայ զանաւեցան Գերշ. Տ. Դուրիթ Ապս. և Տիրա Գ. Հինգիսեան:

● Կիր. 17 Սեպտ. — Երեկոյեան, Անկիլի-քանեկուր Սէյիթ ձոր հեղեղեցայ մէջ, Canon Peter Cruxի Doan ձեռնադրութեան ներկայ եղան Գերշ. Տ. Դուրիթ Ապս. և Հագշ. Տ. Ռազմիկ Վրդ.:

● Եշ. 21 Սեպտ. — Երեկոյեան, Լուսաբա-կանեկուր հեղեղեցայ մէջ, Արար-Լուսաբա-կան համայնքի կազմութեան 30ամեակին և համայնքապետ Նա'իմ Նասար Սպիւկոպոսի քանաւայական ձեռնադրութեան 25ամեակի տօնիներով կայացած արարողութեան և յա-ջորդող բնգունելութեան ներկայ եղան Գերշ. Տ. Դուրիթ Ապս. և Հագշ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. և Տիրա Գ. Հինգիսեան:

● Եշ. 28 Սեպտ. — Հրեական Նոր Տարուայ (5750) տօնի, Ս. Պատրիարք Հայրը շնորհաւորական հեռագիր յղեց Խորաշէլի Նախագահ Վահմ. Հայրի Հէրցոգի, Վարդապետ Վահմ. Իյնաթ Շամիրի, Քնէսէթի Նախագահ Վահմ. Տով Շիւրանքիի և Երեսուզէմի Քաղաքապետ Վահմ. Թէմի Թօլլէրի:

ՄԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

(1913 — 1989)

Մեծ է հարուստը Հայ (և մասնաւորաբար Սփիւքյան) Դրականութեան, մասնաւորաբար իր հաստատման ու բազմապատկի կազմակերպչ Անգլո-ամերիկացի Մանուկեանի, պատանամ Փարիզի մէջ Շաբաթ, 20 Մայիսին, 76 տարեկան:

Մեծ Անգլո-ամերիկացի — հրկուս տարի առաջ քայլած է իր աշխարհը հիւրինի մէջ —, ինքզինքն կը գտնէ Հայկական, նախ սրբանոց (սակէ ստացած իր ապրանքները հետազոյթն պիտի արձանագծէր Վիանկաթիւն Զանգեղա՝ Մարգիկոս քանդակչի հասարակին մէջ, ապա Հայկական կրթական, մինչև 1928, և հետո՝ արեւմտեան Փաշանեան ձեռնարանը ի Պէյրուսի: 1934-41 աւուրցիլ է Հայկական Զանգեղան կրթականը: Ստանդ կ'անցնէ հրապարակագրութեան, հրատարակելով «Առաջիկայ» և «Երբեք» ամսագիրը, և ապա, 1953-էն սկսեալ, իր շարաւիթները Պէյրուսի մէջ, շարունակելով քաղաքական ամենէն զօրեղի պայմաններու տակ մինչև 1983, երբ կը ստիպուի հեռանալ ու անցնիլ Թրանսիլանի լայն ստանդը: Զանգեղանի «Անտիկոնի» խաւարումէն ետք, և մինչև «Բագիր» ամսագրի հրատարակութիւնը 60-ական թուականներուն, «Առաջիկայ» կը պահուի ամենէն աւելի փնտաւած գրական թերթը արտասահմանի տարածքին: Զեւքէ Զեւք կը խլէինք զայն մեր երիտասարդութեան:

«Առաջիկայ» կամ «Բագիր» առ Երեւանը միւս միակ քաղաքի պիտի անմահացնէր անունը այն գտարին գրագէտին և սղջամիտ հրապարակագրին, որ իրեն բախտակից ու գրեթէ անբաժնի Վանէ - Վանանի և Մ. Իշխանի հետ մաս կազմեց Պէյրուսի «Դրական» Երեւանին: Սենի նաև «Անտիկոնի» (քանտանգեղանութիւն), «Հին Երաններ», «Նոր Զեւքներ», «Երանային Հայկական» և այլ գործեր:

Իր յիշատակին նախընտրած միտք ու սկզբ այն անգիւրն էր հանգիստ կը հայցենք իր անմահութեան հոգին ու կը մտախնայ որ հետեւողներ գտնուին իր ուղիին:

ՕՐ. ՍԻՐԱՐՓԻ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

(1896 — 1989)

Մեծ է նմանազէն հարուստը Հայ Բանասիրութեան, մանաւոր անոր անձնագործարարին, Սիրարփի Տեր Ներսէսեանի, պատանամ գարձաւ Փարիզի մէջ, 2-րդ շարթի, 5 Յուլիսին, 93-ամեայ յառաջացեալ տարեկան:

Պաշտին է կը պահէ ծննդավայրը պատանական այն հայունին, որ քեռորդին էր Օրմանեան Պատրիարքի, և որ հայ բանասիրութեան ու հնագոյն գրաւթեան ընծայարարութեան կեանք մը գերազանց սովորականին ու ընթացիկին գլանին ներքե սահող ընտանեկան կեանքէն, բլլալով, գէթ արտասահմանի մէջ, միակը իր սեռակիցներէն հայ բանասիրութեան սլորտին մէջ գրեթէ ամէն որ ապրող ու շնչող:

Իր մահը թէև ոչ անմահանակ, սակայն չի գաղթի բլլալէ ցաւալի, մասնաւորաբար բրգապաշտ տարիները շատ գծաւարտ յաջողած էին հարգել մաս մը իր երիտասարդական խանգէն ու ախնէն ու աշխատանքի անապա հարգէն:

Մենագավայրի Սոսիան Էրէն աւարտելէ ետք, սրբորդը իր սեռամբ կատարելագործած է Երանայ, նախ ի մեկ և ապա Փարիզ՝ Սարգսի Համալսարանը: 1930-ին անցած է Միացեալ Նահանգներ, ուր մնացած է մինչև 1963, Փրոֆէսէրի տիպոս տանելով 1946-ին: Երջած է աշխարհի ամէն կարեւոր կեդրոնները և գտնաւանգած Ամերիկեան Համալսարաններու մէջ: Փանիցս կը պահէ նաև Երանայէն, իր քրոջ հետ, սպասելու համար Ս. Աթոսայն Զեւքարտան ձախ ու հնազանդ գտնակէն:

Օր. Տեր-Ներսէսեան ունի նաև Հայերէն և Անգլիերէն հրատարակութիւններ: Դիտենք թէ քիչ են իր մասին գրուած այն անգիւրը: Հանգիստ իր հոգիին:

**Ս. ԱԹՈՌՈՅՍ ԿԵՒԼՊԵՆԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՔԱՐԱՆԸ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼ ՌԵԹԵԱԿՏԻ
ՄՏԱՅԱԿ Ե ԼԵՏԵԵԱԿԱ ԼՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ**

- Հայ Դիրքը 1512—1500 Թուականներին — Նիժեյ Ա. Ոսկանեան, Ք. Ա. Կարկասեան և Ա. Մ. Սափաեան: Հայ Հնարար Դրքի Մասնագիտութիւն — Հասար. Ա.: Առաջաբանը՝ Ն. Ա. Ոսկանեանի, Խմբագր. Ռ. Իշխանեանի, Երևան, 1988, էջ 863:
- Նոր Դասընթացը Կրօնի — Զարմայր Մ. Վրդ. Կէդիւրեան: Հին և Նոր Ռաբաթի Պատմութիւնը Նախապատրաստական Կարգերու համար: Ռ. Տպագրութիւն: Իսթանպուլ, Տպագրիչ — Հրատարակիչ՝ Մակար Արարձամեան, 1943, էջ 95:
- Դիրք Սաղմոսաց Դասի — Ըստ 1868 ին Երուսաղէմի մէջ Տպագրութեան Ռեպրիկին: Առաւանձաշունչ Սաբր Դրաց Ոստիմաստրութեան Կեդրոն: Դրարար և Աշխարհաբար: Երուսաղէմ, Միթինեաց Լեռ, Յրանչիկեան Տպարան, 1988, էջ 453:
- Ոստիմաստրութիւններ և Համարարաններ — Մարտիրոս Մինասեան: Փնե, Դուհանեաց Տպարարները Հաստատութեան Հրատարակութիւն, 1989, էջ 225:
- Դործքի և Թղթիկի Համարարաններ (Պաշտական 1895 ի տպագրիչ) — Հեղինակ՝ Նոյն, Փնե, 1989, էջ 571:
- Նկարագրող Հայկական Ձեռագիրներ Միթիւրեան Միարանութեան ի Վիեննա — Հայդէ և Հեյմառ Ռաշհադէն: Աշխատակցութեամբ Եւա Յիմմերմանի, Համառոտ Դերմաներէն բնագրէն Հայերէնի թարգմանեց՝ Հ. Պ. Տէր-Պապեան: Վիեննա, Միթիւրեան Տպարան, 1978, էջ 45 + 80, 250 տախտակներով:
- Յուշամատենան Երուսաղէմի Հ. Մ. Ը. Մ. ի — Կարս Հէքիմեան: Երուսաղէմ, 1988, էջ Ապրում Խոնի — Մաքեան Վարդապետ Տէրաբեան: Թարգմա, 1989, էջ 79: [117: Փաղումը Աւետարանէն (Պրակ Ա.) — Հեղինակ՝ Նոյն: Մանթրէլ, 1988, էջ 51:
- Կոմիտաս Վարդապետ — Հեղինակ՝ Նոյն: Մանթրէլ, 1988, էջ 18:
- Մեծ Պահքը Հանգրուաններով (Հայերէն և Անգլիերէն) — Հեղինակ՝ Նոյն: Թարգմա, Տպարար Փարոյներ — Հեղինակ՝ Նոյն: Թարգմա, 1988, էջ 16: [1988, էջ 12:
- Մեր Պատարագը — Վազգէն Ա. Կաթողիկոս Պաշտեան: (Ռաբարեստ — 1945 թ.): Մայր Աթոս Ս. Էջմիածին, 1988, էջ 58:
- Անրախտ Վաճառականներ — Մովսէսեան Թաթմեան: Երևան, 1989, էջ 15:
- Հնդկական Ժողովրդական Հէքիւթներ — Անգլիերէնից թարգմ. Սանա Միթայէլեան: Աշխարհի Ժողովրդները Հէքիւթներ: Երևան, 1989, էջ 176:
- Հայկական Մշակոյթ — Նիկողոսյան Ման: Երևան, 1989, էջ 42:
- Աստուծո Րաւարան Հայկական Լեզուի — Վերահրատարակութիւն: Անթիլիան, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1988, էջ 840:
- Լեզու Նախնեաց — Պետրոս Ս. Պէտրեան: Դրարարի Դասագիրք: Ռ. Հրատարակութիւն, սրբագրութեան: Նիկոսիա, Օֆսէթ Զատիլի Տպարանի, 1989, էջ 248:
- Ռիկ Հայերէն Րաւար և Հնագոյն Փոխառութիւններ — Ռաֆայէլ Ա. Իշխանեան: Երևան, Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1989, էջ 106:
- Զրոյցներ Հայերէնի մասին — Լեռն Հափերեան: Երևան, 1989, էջ 34:
- Աշխատային — Մակար Ս. Մանուկեան: Օրոս 3, թիւ 13: Մեծեղ և Կարգերը՝ Կոչնաւորի բնկ.: Խոսք՝ Վանքամ Մովսէսի: Ռ. Տպ., Ռաբարէլ, 1989, էջ 12:
- Հայկական Ժողովրդական Երգեր — Թաթմա Ալթունեան: Հեղինակին Մշակմամբ: Դիրք Ռ. — Երգիչ-պարի Անամուլի համար: Երևան, 1988, էջ 116:
- Անմիջական Րաժարութիւն — Տքթ. Թիւրանգ Հալլաճեան: Պէյրութ, 1988, էջ 387:
- Լեռները Կանչում են (Ռանասանգմութիւններ) — Դուսան Աշատ: Երևան, 1988, էջ 177:
- Սովետական Կամպոյի Դասերի Դասերի Տրիւներ — Զան Ա. Դէպրեան: Երևան, 1988, էջ 147 + 88 + 40:
- Սակար Սովետական — Աշատ Տանիկեան: (22 վերարտադրութիւններ, 4 չհրատարակ): Երևան, Հայաստանի Նկարչի Տան Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 64:

- Արփիար Արփիարեան — Ստեփան Շահպաղ: Պէտքեր, 1988, էջ 620.
 Յովհաննէս Չէքիճեան — Անժելա Յովհաննիսեան: Երևան, 1984, էջ 175.
 Դարաւոր Դոյսմարտ — Մակիշ Վ. Արդումանեան: Երևան, 1989, էջ 766.
 Արիւթեան եւ Քաջութեան մէջ Վախկոտութիւն Չխառնենք — Արէլ Արեղայ Օղլուզ-
 եան: Թորոնթօ, 1988, էջ 16.
 Թուրքական ֆուլթուլաթը եւ Հայերը (Օսմանեան Կայսրութեան Չուլդական Քաղա-
 քականութեան Պատմութիւնից) — Դոկտ. Յ. Ս. Անտսեան: Վիեննա, Միսիթար-
 եան Տպարան, 1985, էջ 128.
 Հետազօտական Ակնարկներ — Հեղինակ՝ Նոյն: Հատոր Ա.: Վիեննա, 1984, էջ 168.
 Թակարդին Շուրջ (Արձակ Գրութիւններ) — Վահէ Օշական: Նիւ Եորք, 1988, էջ 295.
 Ծիրանի Երկիրը (Բանաստեղծութ.) — Արթուր Անգրանիկեան: Երևան, 1989, էջ 81.
 Միւսս Վրդ. Ամզեցի Պատրիարք Երուսաղէմի (1630-1704 Նոյնմբեր 24) — Կարապետ
 եպօ. Ամատունի: Վիեննա, Միսիթարեան Տպարան, 1984, էջ 112. [էջ 259.
 Կեանք եւ Յանձնարարութիւն — Վարդան Աւագ Քննչ. Տիւրքիսեան: Լոս Անճելէս, 1988,
 Հեղձակը (Թատերախաղ) — Արման Վարդանեան: Իսթանպուլ, 1989, էջ 139.
 Ոսկեփայլ Ծնծղան (Պատմաւածքներ) — Ռաֆայէլ Ղազանչեան: Երևան, 1988, էջ 342.
 Չսպիացած Վէրք (Վէպ) — Ստեփան Աւագ Միսիթարեան: Հատոր Ա.: Երևան, 1989, էջ 510.
 Կաղթը Վէրքով ու Երգով — Յովհաննէս Հաննէսեան: Լոս Անճելէս, 1988, էջ 217.
 Հայկական Հեռացանկ (Հայերէն եւ Անգլերէն) — Հարաւային Գալիֆոռնիա: էջ 380.
 1989 Armenian Directory — Yellow pages. (In Armenian & English). Southern Cali-
 fornia. Business and Residential Listings.
 Alexander — Abraham Terian (Introduction, Traduction et Notes par lui). Vel de
 Ratione Quam Habere Etiam Bruta Animalia (De Animalibus) e Versione Arme-
 niaca — 36. Paris, Editions du Cerf, 1988, pp. 223.
 Le Comportement de Chrétiens Vis-à-Vis Des Musulmans — A. Gessarentz. Traduit
 de l'allemand par: Susanne Garabédian. Montélimar, 1988, pp. 44.
 Images pour un Culture Armenienne — Dissonanze. Milano, 1984, pp. 95.
 The Anticipation and Prevention of Genocide in International Conflicts — Vahakn N.
 Dadrian. Some Lessons from History. Genesco, State University of New York,
 Int. Journal of Group Tensions, pp. 205-214.
 Excavations in Jerusalem (1961-1967) — A. D. Tushingham. Volume I. Toronto,
 Royal Ontario Museum, 1985, pp. 528 + Maps + Sections.
 Armenian Rugs from the Gregorian Collection — Arthur T. Gregorian & Joyce Hamp-
 shire Gregorian. Photographs by Douglas Christian. Needham, Mass., 1987, pp.
 Haiastan — Panagoum. Album. Paris, 1989, pp. 78. [200.
 Treasures in Earthen Vessels — Harry M. Missirlian. Short Essays of Inspiration,
 Comfort and Joy. Fresno, Armenian Evangelical Union, 1988, pp. 264.
 Description of Jerusalem — Christopher Zefarovich. (In Bulgarian). Sofia, 1986, pp. 53.
 Exos Mose — Annie Kapikian. Poésie. Paris, 1983, pp. 52.
 Essays — Vahan H. Tootikian. Southfield, Michigan, 1986, pp. 139.
 Perspectives: Religious, Literary and Armenian — Vahan H. Tootikian. Southfield,
 Michigan, Armenian Heritage Committee, 1989, pp. 128.
 Architecture of Ancient Armenia — Leningrad, Aurora Art Publishers, 1988.
 Bazhbeook Melikyan (Painter) — Ruben Drampian. (Text in Russian). Moscow, 1970,
 Minas Avetissyan — Genrikh Igityan. (In Russian). Moscow, 1970, pp. 115. [pp. 103.
 Martiros Saryan (Painter) — (Text in Russian). Moscow, 1968, pp. 54.
 Armenian Day Schools: Prospects and Challenges — Roxanne Bezjian. Printing by
 Vahe Derounian, San Diego, California, 1988, pp. 86.

- Historical Survey of Haykian Settlements in the Former Dutch East-Indies* — The Hague, Netherlands, typewritten in 1988, pp. 13 + 2 + 4.
- The Lost Voices of the World* — Tim Cross. An International Anthology of Writers, Poets and Playwrights. London, 1988, pp. 406.
- Jerusalem 88* (In Swedish) — Uppsala Univ., Theological Institute, 1988, pp. 211.
- Fakultet Muzicke Umetnosti* — (The Faculty of Music Art Folklore and its Artistic Transposition). Proceedings from Scientific Meeting held from 24 until 26 October 1989. (In Serbo-Croatian language). Beograd, 1989, pp. 343.
- Over the Years* — Bernard S. Raskas. An Anthology of Sermons, Articles and Writings. St. Paul, Minnesota, Aaron Press, 1985, pp. 310.
- Ein Vergessener Holocaust* — Gabriel Yonan. Die Vernichtung der Christlichen Assyrer in der Türkei. Göttingen und Wien, 1989, pp. 422.
- Parish Directory* — July 1988, pp. 39 — July 1989, pp. 39. Published by the Diocese of the Armenian Church of America, New York.
- History of the Armenians in the Holy Land* — Kevork Hintlian. Second Edition. Jerusalem, Armenian Patriarchate Printing Press, 1989, pp. 68 + 10 pictures.
- Armenia* — Andrew Alderson. London, Express Newspapers, 1989.
- The Historic Evolution of the Armenian Question and the Conflict over «Nagorno Karabagh» «Artsakh»* — Dr. Manuel S. Hassassian. (English & Arabic). Jerusalem, Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs, Fassa, *Lettres Encourageantes* — Dr. Hrant Papazian. Istanbul, 1989. [1988, pp. 59 + 38.

ՍՍՀՄԿ ԳՍԼԱՅԵԱՆ

(Հարուցակի)

Բարեւոյցար Մասնագրանի

ՄԱՍՈՒԼԻ ՏՆԿ Է

Հայկական Մասնագրար Գալուստ Կիլպէնկեան Հիմնադրութեան

ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔԵՊՍ. ՊՈՂԱՐԵԱՆԻ

ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ԶԵՌԱԳՐԱՅ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

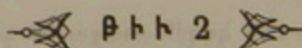
(Ժ. ՀԱՏՈՐ)

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ**ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ**

ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԻ ԵՒ ԺԱՌԱՆԳԱՒՈՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

1989

ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ԵՂԻՎԱՐԻ ԳՈՒՆԱՑԻՊ ՏՊԱՐԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԽՄԱՌԳՐԱԿԱՆ

— Թորգոմ Պատրիարք երեկ եւ այսօր	Ե.	114
Եղանակայեացական Թորգոմ Պատրիարք Գուռակեան	Գ. Գ.	123
Ծառայութեան եւ նուիրումի մարդը	Ե.	126
Բազմաճանաչ հովուապետ	Գ. Ճ.	130
Աղօթք վասն Հայ Եկեղեցւոյ	Թ. Ե. Գ.	133
Սրբազան պերճախօսը	ՏԻՐԱՆ ՎՐԻ. Ն.	134
Դրագէտը	Զ. ՕՇԱԿԱՆ	137
Մարդը	Շ. Ռ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ	149
Մեծ բարեկամես քանի մը պզտիկ յուներ	ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՆԱՆ	153
Մեծ Հայ դեմք մը	ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ	155
Թորգոմ սփռելին	ՏԻՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ	159
Յարգանքի խօսքեր՝ Տ. Թորգոմ Պատրիարքի մահուան առթիւ	ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆ	161
Տ. Թորգոմ Սրբազան Պատրիարքի յիշատակին	ՊՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑ	162
Նարեկ — Մասեան Ողբերգութեան	Ն. ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ	163
Յովսէփ Թաղեւոսեանի նամակը Սիմեոն Յակոբեանին	Հրատ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ	167
Գլածորեան սերունդ	Ն. ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ	172
Վերանորոգութիւն Ս. Յարութեան Տաճարի	ԿԻՐԻՆՂ ԵՊՍ. ԳԱԹԻԿԵԱՆ	175

ՅԵՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

— Մեկնում Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր	179
— Վերադարձ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր	179
— Նոր ձեռնադրութիւններ	179

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

— Եկեղեցական - Բեմական	180
— Պատգոնական	182

ՏԵՐՈՒՆԻ

— Տ. Տիրայր Ծ. Վրդ. Տերվիթեան	183
— Անդրանիկ Ծառուկեան	184
— Օր. Սիրարիք Տեր Ներսէսեան	184
Ցանկ՝ Կիւլպէնկեան Մասեանադարանի կողմէ ասացուած զբերու	185